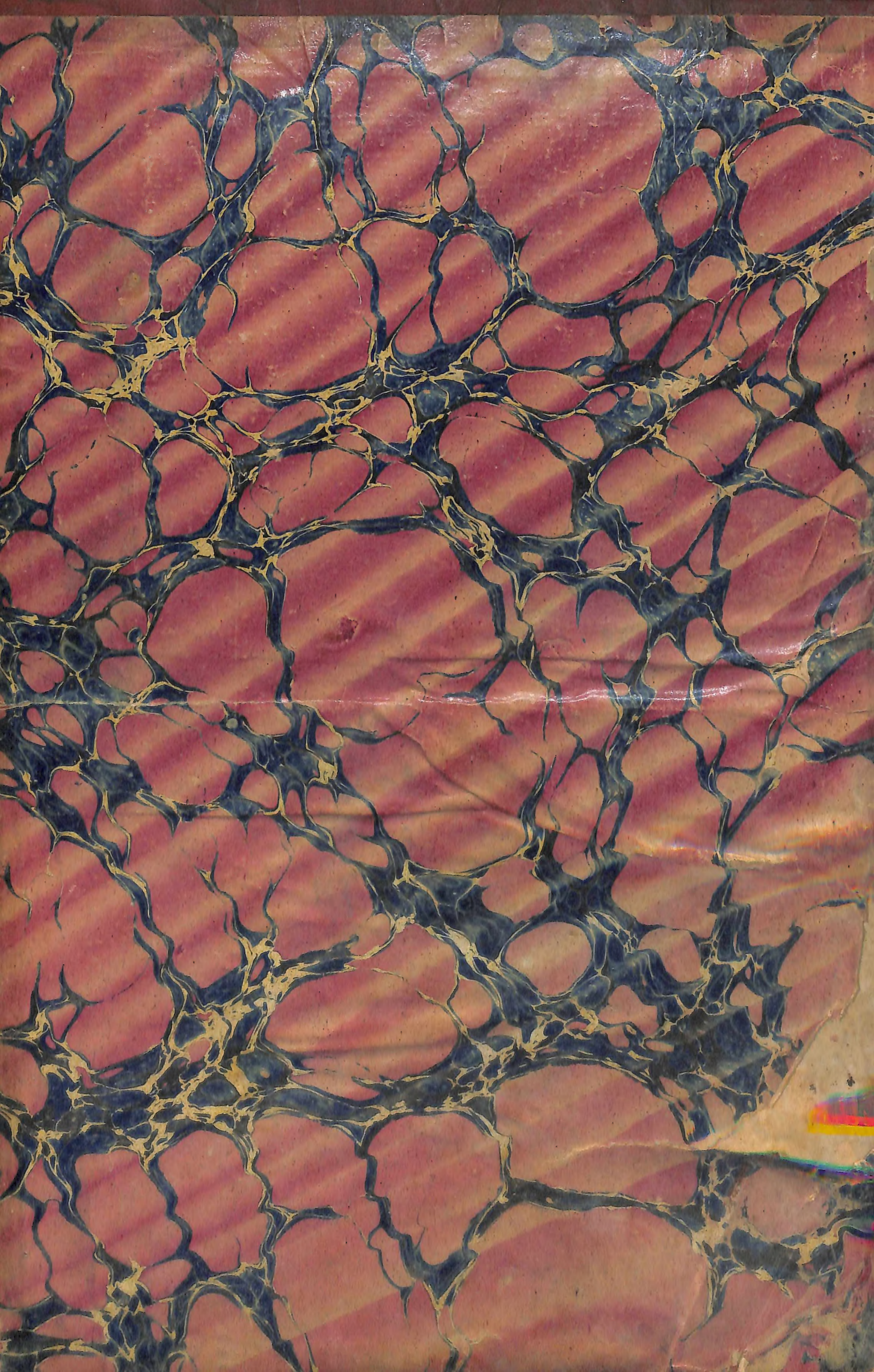

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १४६६
Title ईश्वर प्रत्यभिज्ञा
Author उद्दिष्टवत्सल
Extent १६८ पत्र Age स. १९४५
Subject तन्त्र

क. ७. ० →

१४/७/६१

सं. नं. १४/७/६१ क
इति प्रमाणित
१६/७/६१
सि. वि. नं. ११८४५

5923

MISSY & IS

Total No of F = 189 - 1

= 188

Complete

Don

Handwritten text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately six horizontal lines.

Handwritten text in the top right corner, possibly indicating a page number or a reference mark.

ई
प्र.ति

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐ निराभासात्सर्गादहमि।
तिपुराभासयतियद्विशाखासाशास्तेनदनुचवि
भक्तं निजकलं सत्पादद्वेषप्रसरणनिशेषस्थि
तिज्वलसर्पदैतेवेदेयरमशिवशक्तात्मनिखिले
श्रीत्रैयसर्गसत्त्वेशमध्यमुक्तामयस्थितेः श्रीसो
मानंदनाथस्यविज्ञानप्रतिविषयके अंतुत्तरानय
सादिप्रमर्थापावमवयात् ईश्वरप्रतिभित्ताख्ये
यः शास्त्रयत्सुनिर्मल तत्रशिष्यः करोम्येतान्तर
त्रविहंतिलंबे बुद्धाभिनवगुणोद्देशे श्रीमहत्समा
गुप्ततः वृत्तातामयेलीकयातद्विचारः सूत्रेषु
तेषुग्रंथकोशेणदृष्टं तस्मात्सूत्रार्थमन्त्रद्वीप्त्र
तीर्थं सम्पाद्याख्यास्येप्रत्यभिज्ञाविवर्तैः सर्व।
त्रात्यमतौयद्वाक्यत्रापिसुमहायिधि नवाभ्युक्ता।
पितृस्वात्मनेषाम्याड्यद्विगीणी अंशकारोपे
दात्मदृष्टशक्तिकापरमेश्वरतन्मदनौपरत्रसेचिक
यिष्यः स्वतदात्म्यसमर्पणान्नस्पसविज्ञेयतमेकम्।

निमन्मन्मानः परमेश्वरोक्तर्षप्रकृतापरामर्शशेष
तयापरमेश्वरतादात्म्ययोग्यताप्रादनबुद्ध्याप्रयोज
नमासूत्रयति कथंचिदासात्ममद्देशरसदासंज
नस्याप्युपकारमिच्छन् समस्तसंयत्समयानिहेतु
तत्परमभिज्ञासुपपादयामि ॥ ईदृपरमेश्वरप्रतियोग्य
कायवाङ्मनमोतदेकविषयतानियोजनालक्षणा
प्रकृतासानमस्कारस्यार्थः सावतथाकर्तृसुचि
ताप्रामाणिकस्यभवात्मियदिसर्वतो नमस्करणी
यस्योक्तर्षप्रयेत अन्यथाशुक्तिमयरात्मृशतोपर
मार्थत्रयेपिनमस्कारोचितस्यसासारिकयशुजन
मथ्यकानितमेव यथोक्तं नविंदानियंरदेवेविद्वान्
गोणरंजितरीति भावंचेद्विषयायीयाशुद्विविधाराग
कलासंचार्यमाणस्यशुद्धमेव ईश्वरायेत्यतःक
तिधराध्यातीरांतयासमुत्कर्षोपिस्मात् तउक्तं
कस्यनामकरणीरक्षातिमैः पश्यतस्तवविभूतिम
दोनो विभुमादवरतोयिजायतेत्वांशुदसवरदस्त
तिरुहेतिश्रीमद्विद्यायतिना एतस्मागमकांडे

ई
प्रति
२

निरूपयिष्यामः तस्मात्रिविलोक्तर्षपरामर्शनम्।
पितृस्वीकार्यं यद्यप्यायातहृदयेरणाक्तिर्यातम्प
स्वयमेवेयमियतीपरमशिवभूमिरभ्येतिरुदयगो
चरे नृत्तत्रयात्मीयः पुरुषकारः कोपिनिर्वहति
सर्वस्य तस्मात्मायामयत्नेनोपतपसप्रत्यस्यामायीये
पुद्गप्रकाशं स्वप्रतिद्वंद्विनेप्रत्युगायतानुषयत्तेः
तथापितदेवतयाविधेयं प्रत्योपाख्याक्रमेण सा
त्मपरावमासविषयभावजिगसिषयानिःशेषोक्त
र्षविशेषाभिधायिजयमादिशब्दानुवेयेन पराम।
र्षनीयमिति नमस्कारिजयमर्प्ययादीपः नमो दे
दीरणेपितादृशासमुत्कर्षातिशयशालिनिस्वात्मा
नसप्रकीर्तुवाणसतदस्य सपरमनात्मोपकारि
त्वमिति समुत्कर्षविशेषादिप्रत्येवनमस्कारोवा
प्रयमभ्यंतरीकार्यः स्मृतदायुक्त्याजयनमस्कारैक
तरप्रक्रमेसुतरस्यार्थादिप्रतावयमेगीकर्तव्यावंद

ननमनस्सराणप्रधानप्रभृतीनामपिनमस्कार
जयत्पर्यमात्रपरमार्थत्वादियमेववर्तनी अत्र।
पुनर्यथकृतातादृक्कम्पश्रितोयत्रद्वयमपी
देसशर्मपरामृष्टमेव एतच्चपदार्थव्याख्यानाव
सरेयवप्रकटीभविष्यद्विस्वदृष्टपरमत्रसर्वज
नहितदायक्युक्तः सहिसर्वस्यरादितिह्य
दयंगमः अर्थादिप्रसक्तकतिविदेवप्रति स्व
प्रतिभोदितवाक्यतावमर्शस्त्वस्यवप्रकाशम्या
प्रकाशकत्वत्वात् यतश्चाग्निस्फुटीभविष्यति
तदेननामप्रायेणप्रसिद्धजयनमः प्रभृतिशब्द
शय्यानासेवेणोमोसरणियनुसरतिस्मयऊ
कारः इहययकिंचित्स्फुरतिवद्व्यमाणेश्वरत्
पस्वात्मप्रथामात्रेत्तत्रत्रयायोयेयभावप्रभृतिः
कार्यकारणभावोपि यथाप्रकाशेपरमार्थभूत
यवप्रकाशम्यानप्रावनीयत्वात् यदाहमद्
दिवाकर दत्तोविवेकाजनेप्रकाशस्यैवभावा

इ
प्रति
३

नामितीदिनशापोक्ताविलीयते इत्यंतं तत्रतका
र्यकारणभावेपि क्वचित्परिपूर्णस्वातेचलक्षण मा
हेष्यनोत्तरीयकताकोटीकृतानेतशक्तिचक्रं
वितभावभावितप्रयान्तरव्यवधानेचकास्ति सत
मायीयदेनव्यवस्थापयिष्यते जइवेतनायवोत्तर
भेदशतसंभिन्नासासौ तत्कृतप्रसर्वोयेनिष्पाद्य
निष्पादकभावज्ञाप्यज्ञापकभावामासीलोकव्यव
हारत्रयः यत्रतसुदप्रथात्मकावुत्तरशक्तिशालि
निरजलस्वात्मप्रकाशपदप्रायीयप्रयान्तरव्यवधा
नवेधेयानिवेधनः तत्रतस्यैवभगवतःकारणत्वं ए
षचातुयदलक्षणोऽप्यः येचमः पारमिषरः कुमवे
शेषः परस्वरुषार्थप्रायकः तन्निवेधनत्वात्परमार्थ
मोक्षस्य अमत्रतोस्यवर्गः कुतश्चिंउक्तिनसर्वत
इतिरिष्येयसाभास इतिवक्ष्यामः सचायंदितीयः
कार्यकारणभावीलोकिकान्वयमतिरेकसि
द्धप्रसिद्धकार्यकारणभावविलक्षणत्वात् स्फ

नक्षत्रेण संचेतमानः कादाचित्कवस्तुसङ्गावानभा
सोत्रीयमानपरमार्थोतिउर्ध्वटकारित्वलक्षणेऽस्य
र्यज्यंभाभाविताद्भुतभावः प्रथमकोटिसंभावना
शून्यः कालिकारसप्रकाशावरणनिराकारणम
नोरणशतउष्णायश्मेवंप्रकारः यमाद्योतकनि
पातसहितेननिर्जितः कथंचिदिति केनचिश्च
प्रकारेणपरमेथराभिन्नयुरुचरणसमाशयनेन
परमेश्वरचरितेनैव यथोक्तेसेवेयोतीवउर्ध्वटः
तिआसायेति आसमेतात्परिपूर्णतयासाद
यित्वा स्वात्मोद्योग्यत्वांनिरर्गलांगमयित्वाः
यत्ताविदित्वेयत्वेनपरार्थेणास्त्रकरणधिकारो
दर्शितः अथथाप्रतारकतामात्रमिवस्यात् योर्व
कार्येणमामनंतयमत्रविवक्षितं अथथातत्रा
सादनतारतम्यप्राप्तोपायीयमलकलायसेस्वा
रप्रत्येककथंयरोपदेशः शकाक्रियः संभवेतिहे
मायागर्भाधिकारिणोविस्मविचिंचायाः तडः

ई
प्रति
ध

नीर्णाप्रिमहामायापिकृताः सुदुष्टासंदतदीः
शतन्मदेशात्मानः सुदाप्रिष्ठीसदाशिवप्रसुतयः
तेनयदीयेस्यर्विप्रदिरीसरीभृताः सभगवाननह
स्त्रिप्रकाशानेदस्वातेच्यपरमार्थोमहेस्वरः तस्य
दास्यमिमेननतस्यभिज्ञोपादनस्यमहाफलदमा
सूत्रयति दीयतेस्मेस्वामिनासर्वयथाभिलषितमि
तिदासः तस्यभावइमेनेनपरमेस्वरत्रयस्वातेच्यपा
त्रोक्ताजनसेतियः कश्चिजायमानः तस्येमेना
धिकारिविषयोनात्रकश्चिन्नियम इतिदर्शयति यस्य
यस्यहीदेस्वत्रयप्रथनेतस्यतस्यमहाफलप्रथनेसे
वपरमार्थफलत्वात् तस्यचप्रतिवेधकसम्पत्तेरप्र
तिवेधनीयत्वात् नहिप्रथितमप्रथितमितिमाया
त् तदुक्तंनेदाभिकमनाशोस्तिप्रत्यवायोनाविद्यते
सत्यमप्यस्यधर्मस्यजायतेमहतीभवादिति परम
गुरुपादेरपिशिवट्टोएकवारंप्रमाणेनशास्त्रादा
गुरुवाक्यतः ज्ञातेशिवतेसर्वस्यप्रतिपत्त्याट्टका

त्मना करणेन नास्ति कृतं नपि भावनयापि वा स
कृत्वा तिस्रवर्णै किं भावना कारणादिना सर्वदापि
तुमात्रादित्वस्य दाप्तेऽणसमेतेति जनसेसनवर
तजननमरणपीडितसेसनेन कृपा सदतयोयक
रणीयत्वसाह अपिशब्दः स्वात्मनस्तदभिन्नतासा
विष्कुर्वन्पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसंपत्त्यतिरिक्तः।
प्रयोजनानंतरा वकाये पराकरोति परार्थश्च प्रयोज
ने भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न ह्ययं दैवशापः स्वा
र्थपवप्रयोजनेन परार्थ इति तस्याप्यतल्लक्षणम्।
योगित्वे सति च प्रयोजनत्वात् संघायित्वेनाभिसे
हिते यत्सुखितया तत एव क्रिया स्वप्रयोजकेता
त्ययोजने अतएव भद्रवादेषु ईश्वरस्य सुखादिक
गोचराथं पवप्रयोजने इति दर्शयित्वा यन्निर्मा
णवैधसानि ह्यिते यभर्थमपि कृत्यपुरुषः प्रवर्त
ते न त्वयो न मिमिति इच्छन्नितिः इच्छा विषयीकृ
त्यस्य फलस्य प्रवृत्ती हेतुत्वं शास्त्रादर्शयति इच्छा

ई
प्र. नि
५

शक्तिश्चोत्तरोत्तरसुष्ठुनसम्भावतयाक्रियाशक्तिय।
येतीभवति इति दर्शयिष्यामः उपशब्दः समीपार्थः
तेन जनस्य परमेश्वरार्थं समीपता करणमत्र फले
तत्पवादः समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि समस्ताः
संयदसन्निष्पन्नसमर्थः संयत्रायवरोहणलाभे रत्नसंय
दश्च प्रमुषितस्वात्मपरमार्थस्यादिकिमेतन्नलेन।
लब्धतत्परमार्थस्यापि तदप्यत्रास्ति यद्वाच्छनीये य
उक्तं यत्तत्तुमेव भक्ति लक्ष्मी समृद्धानां किमन्युप।
याचितं यनयावादिहाणो किमन्युपयाचितमि।
मेवं वृष्टी समासेन प्रयोजनमुक्तं ब्रह्मव्रीहिणा त्रया
यः सुच्यते समस्तसम्भावभावस्य स्वास्वाभ्यन्तर।
स्य नीलसखादिद्या संयत् संस्पृतिः सिद्धिः तथात्वं
प्रकाशः तस्याः सम्पगवास्तिः विमर्शतमिः सर्वेष्वत
र्यस्यां तत्प्रसभिजायां तथा हि स्फुटतरभासमान।
नीलसखादिप्रसार्धेष्वणदोरौ वपात्तार्थिकप्र
मातृलाभरहो यदि श्यते यदाहाम्यत्र इदमिदस्य

विच्छिन्नविपरीतसकृत्तार्थता याससत्रयेवि।
प्रोतिर्विसर्गः सोहमिमयमिति तथातत्रैव प्र
काशस्यात्मविप्रोतिरहंभावोहिकोक्तिः उ
क्ताचसैवविप्रोतिसर्वापेक्षानिरोधतः स्वातंत्र्य
मयकर्तृत्वेमुख्यमीश्वरतापिचेति इयताचोपाये
तिउर्ध्वतत्वाशंकायशक्तता यदन्तेनिरूपयिष्यति
सचटयवसार्गोनवइति तस्यमहेश्वरस्यप्रत्यभि
ज्ञाप्रतीयमात्माभिमुखिनस्तानेप्रकाशःप्रत्यभिज्ञ
प्रतीयमितिस्वात्मावभासोहिनाभूतएवोविच्छिन्न
प्रकाशतातस्यसत्तुच्छैवैवविच्छिन्नइवविक
ल्पितः इवलदप्यतेइतिवद्व्यति प्रत्यभिज्ञावभात
भासमानइयातुसंध्यात्मिकासहवायेचैत्रइतिप्रति
संधानेनाभिमुखिभूतवस्तुनिज्ञाने लोकेपियत
मुत्रपदंशगायवंइत्यहः इमेदेवा अंततोपि सा
मात्मनादाज्ञातस्यपुनरभिमुखी भावसरेप्रति
रूपितइत्याणतेयेवज्ञानेप्रत्यभिज्ञेतिव्यवक्रियते

ई
प्रति
८

न्यतिप्रतिप्रमभिज्ञापितोयमित्यादोऽहपिप्रसि।
द्वयुगाणसिद्धोतागसानुमानादिविदितएणशक्ति
स्वभावेईसरेसतिसात्ममभिसाखीभूतेतत्प्रतिसे
थानेनज्ञानसुदेतिनूनेसयवईसरोहमिनितमिना
सुपपादयामीतिउपयतिः संभवःतोसंभवंतीतत्स
मर्थाचरणेनप्रयोजकव्यापारेणसंयादयामि त
थाहिसंभवतितावदसोअविच्छिन्नप्रकाशकत्वा
त् निरोधकाभिसतमायाशक्तिसमयसारणमात्र
मेवतत्रोपपादने प्रमभिज्ञोपयतौस्वयरविभागा
भावेतदयेकंकर्त्रभिप्रायात्संभाव्यमितिपरस्मैप
दप्रयोगः इत्येवात्रसोकेषोजना महेश्वरस्यदा
स्येसमस्तसंपत्ताभहेतुंकथंचिदासायजनस्या।
पिकथंचित्तत्प्रमभिज्ञामासायप्रापय्य उपकारे
समस्तसंपत्ताभहेतुभूतेमहेश्वरस्यदास्यात्मकसि
द्धेस्तामेवसमस्तसंपत्तुभवात्तिकांतत्वमभिज्ञा
सुपपादयामि आमायेतिआहृतियोजनेदोऽहिः

चौश्यति च व्याख्याने ह्यत्रिहता भारो न कृतस्तत्तम्य
व्याख्यानात् यउक्तं सेहतसोत्रनिर्देशविहतिमात्र
व्यापारयामिति टीकाकारेणापि ह्यतिमाद्रे व्याख्या
तमुदितेन नेदं हं अस्माकं तस्य व्याख्यानपयो।
यमस्ति विभज्य व्याख्याते पदे सर्वत्र यवमनेन सो
केनाभिधेये प्रयोजने तत्प्रयोजने तत्प्रयोजनमपि
कारिनिर्णयणं गुरुयवक्रमः संवेधः इति दर्शितं त
था हि समस्तसंयत्तदाणे व्याख्यातो योर्थः पूर्वेषु
एषपापादौ संसारमूलकारणे हेतुः स एव प्रत्यभि
ज्ञायते न येति कारणबुमसा उपायः इह लोकीत
रमांगं इति निर्णीत इति इदं कारिदलदाणे मे।
स्यैव मार्गो नवस्ति शास्त्रांते निरूपयिष्यमाणं सूत्र
यत्तादायोदशितः अभिधेयत्वेन अतएव तथाही
त्युपक्रमपूर्वसोकांतं भविष्यति प्रयोजने च प्रत्य
भिज्ञोपायज्ञानंतस्य प्रयोजने प्रत्यभिज्ञानंतस्यापि।
प्रयोजने समस्तसंयत्तदाण्यारमेयप्रथनंततः

ई
प्र.ति

परंतु नास्त्येव तस्य सर्वपर्यवृत्तफलदादेशांशकयापि
यदुक्तं मयैव स्तोत्रे फले क्रियाणां मथवा विधीनां।
पर्यंततस्तु मयैवैव देव फलेऽसौ ये पुनरत्र तेऽसौ
ठास्थितिः सादनवस्थैवेति यत इदं यतिनदत्र रिद
यत्सदमिति याददयेन जनसेति अनेनाधिकारी दश
तः यत्रिगमयिष्यति अविद्यमाविशंजिति कथंचिदे
त्वेन नश्रुपर्वक्रमः वक्ष्यति महाश्रुभिरुच्यतेः स
षिवदृष्टिशास्त्रे यथा इति एवं प्रसिद्धातय समस्त
वस्थसंग्रहेणे देवाक्यसु देशरूपे प्रतिज्ञापितं तत्कं
चमध्यग्रजस्तु देवादिनि रूपक इति प्रकटित इति।
चोत्तमो को निगमनयत्तु इति वं च वावयवात्मक।
मिदं शास्त्रं परबुधमिति फलं नेयाधिकक्रमसंभवा
यापेदेयारमार्थिकत्वमिति ग्रंथकाराभिप्रायः कि
यासंबंधसामान्यतादिस्मृतिषु प्रकटीभविष्यती।
नितावद्भुतस्य तासंयं स्वजनप्रलोकिके सरपरिधि
तः ईश्वरविषये जनमनुजीव्यगणोपपन्नं प्रकाशय

नि जनविषयेचाभिगामिकादिशृङ्गाणसंपन्नमी।
संप्रकाशयति इतीयानर्थः साम्प्रानेनवष्टीसमा
सेनदर्शितः तस्यप्रसभिजेति यतस्त्रोकाकार्णनसम
येचशिष्वाणामेतदर्थसंक्रामणक्रमेणपरमेस्वरता
दात्म्यमेवोपजायततावत् तथाहिजनसेमाकार्ण
ना दयेतेजननमरणपीडिता अपर्षुदस्त्ववृत्तयः
अस्माकस्यसुपकारमिच्छंदहेस्वरस्पदासमा
साद्यसमस्तसंपत्समवाप्तिहेतुतत्प्राप्तिसुपया
दयति नतस्तत्प्राप्तिसुपयमेवेभूतोवयेप्राप्तापेवे
ति इत्यमेवपि कारिणीशास्त्रार्थस्यविवर्तिवै
वन्तेकोत्तोलोत्तिलादीनांविषयीभवतीति प्रथमा
पुरुषार्थउत्तमपुरुषार्थपर्यवस्यति नृत्ततादस्ये
नाभिकार्यनयिकान्तेणोः प्रतिपत्तौविशेषाभावप्र
संगात् आरोग्यकामाः शिवासेवतांसेवधमिति
यावात्पार्थस्यसेवामहे इमेवेवैषेणाधिकारिणि
द्वितीयकदासंक्रांतोतृतीयकदायामेवभावि

ई
प्रति
८

कोटिपतितामपि सरुषार्थसंयतिसकालकलितस
रूपावप्रवेशेन स्वात्मीकृतामभिमन्यमानेततयव
विततविततसंवित्संदरपरामर्शपूर्णताभिमानप्र
तिलेभादयस्यत्वेनेवैश्वत्वेनैवाधिकारिताताट
स्यप्राणोतिजदास्नामवांतरमेतदतिगहनचेति
स्थितसेतत् येतन्सोकेनेश्वरमांसांस्वविनेयानां
प्रयोजनादिप्रतियादनंचक्रियते इति १ अनेन
भावसेभारभासनेसंदनेपरम् उपोद्धतायतेयस्या
नेस्तमःसर्वदाशिवम् नन्वीश्वरस्यसिद्धिरेवकर्तव्य
याकेयंसिद्धिःनन्वावड्यतिःनित्यत्वात् नापि ईश्वर
सिद्धिकारादयस्तस्योपतिविद्यते ज्ञप्तिःसिद्धि
रितिचेत् अनवच्छिन्नप्रकाशस्यप्रमाणवायाशेषा
येयप्रकाशात्मकसिद्धावययोगयवतनुअनवच्छि
न्नस्तदीयःप्रकाशइतिकथमेतत् चटसुखादि
प्रकाशेहितप्रकाशःऊतस्तदप्रकाशोपिसप्तम्
व्यादीनितरां स्वप्रकाशोपिवेश्वरेप्रमात्तणोकिंहु

वृत्तेन न तेषां प्रमाणव्यापाराद्यप्ययोगः स्माशः
कारु कर्तृविज्ञातविस्वात्मनादिसिद्धेर्महेश्वरे च
जगत्मानिषेयं वासिद्धिं वा विदधीत कः इह कः
इह कः ईश्वरे कीदृशे कीदृशेन प्रमाणेनास्तीति
विज्ञानलक्षणं सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा
निषेधं कुर्यात् प्रमातेति चेत् स पक्वकः देहादि
र्जः उत तदमो वा कश्चित् आत्मादिषा ह वाच्यः
सोऽपि स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा देहादिर्जः
ति चेत् स पक्वत्मा न सिद्धः परत्र को सिद्धिं कुर्यात्
आत्माप्यप्रकाशो जडपवनतत्त्वयोगक्षेमः स्वप्र
काशस्वभाव इति चेत् कीदृशेन सेनस्येणाभा
ति यदि परिनिहितं सेविं मात्रस्येणा तदा संवि
दो भेदने भेदितानां चांतरनुसंधानेना भेदनेना
स्यात् तेन स्वनेत्रप्रकाशात्मन या तावत्समास
ते तथा भासमानश्च कीदृशमीश्वरं साधयेत्ति
वैधेवाकर्तृत्वात् स्वभावमिति चेत् तत्र सप्रसा

ई
प्र. ति
५

तेव तथा भूतः इति कोमः सः ननु सर्वकर्तृत्व सर्व
ज्ञत्वे प्रसात्तर्नस्तः न खलु सर्वशाय्यो ज्ञातृकर्तृ
तयोः सत्त्वं भिनतिः भेददर्शनेपि ईश्वरज्ञाने
कीर्षयन्नादेनिमस्य विषयेण कारभूतेनानाये
यातिशयत्वात् प्रकाशमानतानयनमेव विषय
यत्नमिति चेत् अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनु
त्तमिति वक्ष्यामः प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयो
पि सर्वात्मना प्रकाशयन्निमग्न इति प्रकाशः
प्रकाशतः इत्येतावन्मात्रपरमार्थत्वेकः सर्वज्ञा
सर्वज्ञविभागः प्रमाणमप्येवं सिद्धा सिद्धाभ्यां पर्य
नुयोज्यं एवेति सिद्धिरपि तस्माद्विषयमिति चेत्
स्तृणीरतया गृहीत्वा तावद्विभासमानश्चात्मैव
प्रकाशते विच्छेदस्तु सः सधुस्तमपि प्रानि प्रका
शते अन्यथा सत्ययोगात् प्रकाशस्य निरन्तरादि
च्छेदहेतोर्भावेन अन्यथा प्रमात्रेणैव प्रका
शमानत्वात् स्वपरप्रमात्रविभागस्य तत्सहस्यमा

यीयतेनवद्व्यमाणत्वात् सचायेस्वतेत्रःस्वातेत्रे
चास्याभेदभेदनंभेदितेचांतरत्तुसंधानेनाभेदन
मितिबहुप्रकारंवद्यामः तदेवास्पयारमैश्वर्यं
मुख्यमानंदमयेत्यमिति सर्वसुयान्तकर्तरीति
तदेवत्स्वातेत्रंविभज्यवक्तृज्ञातरीतियस्यात्रि
दिष्टेज्ञानपल्लवस्वभावैववद्विक्रियेतिवद्व्यतेनेन
सर्वक्रियास्वतेत्रेसर्वशक्तिके इतियावडत्तेभ
वेत् तावदेवकर्तृरिज्ञातरीति इयमेवचसंवि
त्स्वभावतासंविदितिभूयमानाविकल्पत्वेनप्र
सेयतांस्पर्शंतीसृष्टत्वात्परमार्थसंविदितिब
द्यामः कर्ताज्ञाताचमहेस्वरः इत्यभियानेपि
सयवप्रकारश्चाप्येदितियथायथाप्रमेयभूमि
कायादनमकारकलेक्यविहारः प्राक्सत्तथा
तथायावद्गतियतितत्त्वमितिभूतविभक्तानि
देशःकृतःउपदेशावसरेदिसर्वात्मनातावत्प्रमे
यतामपरिहृतसंशका स्वात्मनीतिस्वस्मिन्न

ई
प्र. ति
१५

पायिज्ञेयसमावश्यमेव न वैशेषिकायतिमतजज्ञात्म
वादनिरासः आदिसिद्धः इति अविच्छिन्नप्रकाश
स्मर्यः मद्देशरतिपतदेवमाद्देशसंयथर्मनवश्चि
न्नप्रकाशतेनज्ञात्कर्तृत्वथारोपारोहः अजज्ञा।
तेतियस्यतैवैशेषिकार्येजज्ञात्माससिद्धिकारो
द्दीप्तरविषयो अमस्तसंख्यादिनिषेधं संख्योपि
विषयावभासनस्येजज्ञानं बुद्धिधर्ममिच्छात्माने
वस्तुतो जज्ञमेवोपेति नवजज्ञात्मात्मात्ममपि उल
भप्रकाशस्वातंत्र्यलेशः किंचित्साधयित्वेनिषेधं
वाप्रभविसः पाषाणरव नवाजज्ञात्मनोपेतदु
चिने तथाहिसत्त्वात्मनिसिद्धिमित्येक्योक्तं य
यस्यसोभिनभेनभासमानः सर्वेनभासेत अनाभा
सनचेजज्ञतैवनिषेधंचेत्येविदध्यात् यदिसनप्र
काशेत तथाचजज्ञः नवजज्ञेयतयुक्तमित्युक्ते
नाप्यजज्ञस्यतस्मात्संविद्यकाशयववदादिप्रका
शः नतसौख्यतंत्रः कश्चिदास्तवः प्रकाशयववा

त्मा तत्र तत्र कारक व्यापारवत् प्रमाण व्यापारोपनिम
द्ववत् स्वप्रकाशद्वयापित्तभावात् १ ननु कारक
पारः प्रमाण व्यापारश्च यदीक्षरेन संभवति तत्रिप्रसंभि
ज्ञापयामीति यो व्यापार उक्तः सकतमो व्यापार इत्या
शंकाह किंतमो हवशादस्मिन् दृष्टेयनुपलक्षिते श
त्मा विष्करोणेनेयं प्रतीभितो यदपर्यते सर्वस्वरसभा
वश्चात्मा प्रकाशते तावत् तत्रास्पृष्टाते च मिति न
केनचिद्वपुषानप्रकाशते तत्राप्रकाशात्मनापि प्र
काशते प्रकाशात्मनापि तत्रापि प्रकाशात्मनि सर्व
थाप्रकाशात्मना प्रकाशः भागशो वा भागशः प्रका
शने सर्वस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेणावा कतिपयस्य
व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेणावा उक्तप्रकारस्यैतया वा
तदमी सप्त प्रकारः तत्र प्रथमाः प्रकारे जदो ह्यासः
शुभः परमशिवात्मा मध्यमाः जीवाभासाः सैव भाग
वन्तो साया विमोहिनी नाम शक्तिः तद्वशात् प्रकाशा
त्सतया सततमवभासमानेष्वात्मनि भागेना प्रका

ई
प्रति
॥

शनवणादनुपलक्षिते सर्वथा हृदयंगमीशवसश
ने अतएव सर्गतावभासनसाध्यामर्थक्रियासकृद्व
निसर्गतावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्धये प्रमा
भिज्ञाया व्यातसर्वाप्रदर्शयते कथं शक्तेरीश्वरनिष्ठ
त्वेन प्रसिद्धाया हृदयान्तिकाया अविष्करणेन प्र
दर्शनेन अभिमानसाध्यामर्थक्रियाणां तदभिमानसि
द्धाविनासिद्धेः तथा च दृष्टं ते दर्शयति ते स्तेरप्यु
प्रयाचितैरिति यत उक्तं भवति नकारकव्यापारो भ
गवतिना पिज्ञापकव्यापारो ये अपितु मोहापसर
मात्रमेतत् व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावमेव
विश्रान्तेः चटोयमग्रगः प्रसक्तत्वादिसनेन हि न च
दोज्ञाप्यते प्रसक्तौ एव प्रकाशमानत्वात् अथ य
देहेतसिद्धिः केवलं मोहमपसाध्यते यस्याये मो
हः तदपसरणं वयत् तदुभयमपि भगवत्पदवि
श्रंभामात्रेन न अधिकं किंचित् स्वतः वदयते ३ न
नुपरिदृश्यमाने भावराशौ किमीयाशक्तिरावक्त्र

यते केचप्रतीतिजज्ञानांतावन्नज्ञानमिकाशक्ति
रस्ति क्रियामिकापि स्वाते च प्राणा स्वाते च व्यय।
गमादसंभावनाभूमिरेव तथा चरयोगच्छतीमा
दौउपचारंकेचनप्रतिपन्नाः नचजज्ञानतिववहा
रसाधनसुचिते अथाजज्ञजीवजनताधिकारेणे
भयमपितर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेच्चरः इतिहरतरे।
विप्रकर्षिताप्रमाणातदेतदाशोखनिरूपयति
तथा तथाहिजज्ञभूतानांप्रतिष्ठाजीवदाप्रया ।
ज्ञानंक्रियावभूतानांजीवतांजीवनेमते रथाहीति
युक्तपक्रमंचोतयति दृश्यतांकिरेत्यर्थः तथे।
त्यनेनसाध्यंसत्पते दिनाहेतुमिममे प्रकृतेसाध्ये
हेतुसिद्धायतमुपक्रम्यतेइत्यर्थः तेनेतिबुद्धिवर्त
नाःतपवःसयमांणनयंकेनवर्णयिष्यमाणेनप्रका
रेणयस्मात्सर्वसेउक्तकमिति तथाहीतिशब्दस्य
वार्थः इहतावज्ज्ञवनाशिर्यथाविमृश्यतेतथाः
स्ति अस्तिवस्यप्रकाशंशरणीऊर्वतःप्रकाशप्रा

ई
प्रति
१२

णिनदेशीयंविमर्शमाश्रितमसंमेषात् अविस्त
हेहियदिवस्तत्रनीलेनपीतेनसत्रासदितिऊ
तः पर्यनुयोगेकिमुत्तरेष्वात् तेनयद्यथायावद
वायितेविमृश्यतेतत्तथात्तावदस्ति तत्तत्तद्वदेशा
कालाकारविततात्मानोपिद्वयाक्रियासंबंधाद
यः एकत्वेनपरमार्थसंतश्चितिवत्यतेक्रियासंबंधे।
त्यादिनातत्तत्प्रविततमपीदंविषंसेक्षेयविमर्शः
दशाधिरोहेणज्जीवस्त्रेमेतावताद्वयस्येणस्ति
तत्रजडाप्रपिविमृश्यमानानसुतंत्राभवेतिविमृ
श्यमानताहितेषोनसशरीरविष्णोतः कोपियर्मः
जडत्वाभावप्रसंगात् ममनीलेभातिमयानीलेर्ह
यते इतितेषोजडभूतानोचिन्मयत्वेपिमायात्वये
स्वरशक्ताजासंप्रापितानोजीवन्तंप्रमातारमाश्रि
तप्रतिष्ठा तत्प्रमात्राभिसुविनावस्थाने ततोजा
डानामनष्टयक्तेति यथोक्तंयुक्तैव यवमात्म
न्यसक्तत्वाः प्रकाशस्यैवसंसमीजडाइति सयव

हिस्वात्मना संयुक्तः यस्यात्मानुषादिते त्रयं च का
स्ति न च भास्वानुषादिते जडेनाम किंचित् तेन जा
जानां हि शक्तिरा विष्क्रियते जडा मृतिः इमे तत्रिरु
क्तानमेव ये त्वमे जडेभ्यो जीवन्तः इति नाम प्रसिद्धा
स्तेषामपि शरीर प्राण पुट्यंष्टक सूया कारा स्ताव
जडा एवेति तेषामपि किमुच्यते एवं च शरीर प्रा
ण स्रवतदभाव इत्येस्य लये भाति तदेव जीवन्त
यश्नते सत्ये तस्य चायाते यद्यपि वक्रवे भाति तथा
पित जडात्मकं विद्य शरीरं कयायेः ततः तदयार
मार्थिकममो माश्रयात् जीवा हि जडभेदाद्भेदा
भाति नः जडाश्च जीवभेदात् एतदेहो यमेतदेहो
यमिति भेदसु येयुः नीलपीतादिभेदस्तु प्रमातु
संलग्नतया भेदभूमिमेव परमात्मा इति किंते
न तदयं जीवानामभेद एव संयत्न इति जीवन्तमाते
ति जातं जीवने च जीवनकर्तृत्वे तस्य ज्ञान क्रियात्म
कं यो हि जानाति च करोति च स जीवन्तीत्युच्यते त

ई
प्रति

१३

13

तदयंप्रमाताज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वरशक्तियः।
वहेतव्यः पुराणागमप्रसिद्धेश्वरवत् तदप्रसिद्धाव
पिसर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्तस्वभावमेवैष
र्यतन्मात्रानुसंधितादेवसिद्धे तदपिचकल्पितेश्वर
राजादौ तथा व्याप्तिग्रहणात् योयावतिज्ञाताकर्ता
तौचसतावतीश्वरोराजेव अनीश्वरस्यज्ञातकर्तृत्वे
स्वभावविरुद्धेयतः आत्माचविषयज्ञाताकर्ताचे
तिसिद्धाप्रतीतिज्ञानक्रियाशक्तीचवद्विज्ञाता
विकोशप्रवृत्तभेदोन्मेषसदाशिवेश्वरौभेदस्यसा
मासतः प्ररोहेविद्याकलेविशेषतः प्ररोहेबुद्धिक
र्मद्रियाणश्चिन्तिभविष्यतिजडाश्चिन्तिअजीवेतः अमे
चजीवेत इत्यापातेतावद्भानि नतुसेविदापातेभानि
जीवतामितिजगमायवामीत्यनिर्दिष्टाः ननुज्ञाना
क्रियेयवकथं सिद्धयतएषर्यवहारः प्रसाध्येते।
तिशोकोशमपितमाह तत्रज्ञानेस्वतःसिद्धक्रिया।
कायाश्रितासती परेरप्युपलक्ष्येततयाज्ञानसूरा
ते

अहं जानामि मया ज्ञाते ज्ञास्यते चेति यत्वे प्रकाशा
हं यथा मर्शयति निहिते स वेदे ज्ञानेनाम किंतु
न्यक्षि चार्यते तदप्रकाशो द्विविध संयत म संस्थात्
तदपि तान स्यात् कालोपि द्विप्रकाश विप्रोति मे
व संवेदयेत तदुक्तं विज्ञाता रसेरेके न विजानीया
त् इति तन्निद्रावेकः प्रश्नः किमु तरेव स्यात् इति
ज्ञानामीत्येतः संरभयोगोपि भातियेन शुक्लादे
र्गुणादमेतज्ज्ञानामीति वपुश्चित्संभावता
मेति स च संरभो विमर्चः क्रियाशक्तिरुच्यते यउ
क्रमः मम रमेष्टि श्री सोमाने दयादेः चटादिग्रह
कालेपि चटं जानाति सा किंचेति तेनांतरीक्रिया
शक्तिर्ज्ञानवदेव सतः सिद्धा स्वप्रकाशा सैव तत्
स्वशान्ता प्राणपुर्वह कक्रमेण शरीरमपि संच
रभाणास्पंदनत्रयासतीत्यापारख्या हारात्मिका
मायायदेपि प्रमाणस्य प्रमत्तादेर्विषयः सावप
रशरीरादिसाहित्येनावगता स्वसंभावे ज्ञाना

ई
प्र. ति
१५

१५
लोकं गमयति न च ज्ञानपि दंतया भाति इदं तात्पर्यं।
ज्ञानत्वे न चान्यदस्येन वपुषा भाते भाते भवेत् तज्ज्ञा
ने भाते वपुरे भाति च यत्तदेवाहमिदं स्पष्टवपुरिति
परज्ञानमपि स्वात्मेव परत्वं केवलं सुपार्थेर्देहोदेः
स चापि विचारितो यावन्नाम इति विषयः प्रमातृवर्गः
परमार्थत एकः प्रमाता स यवचास्ति य उक्तं प्रका
शयवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति ततश्च भग
वान्सदा शिवो जानातीत्यतः प्रभृति किमपि ज्ञा
नातीत्यंतमेक यव प्रमातेति फलतः सर्वज्ञत्वं प्रमा
तः एवं कर्तृत्वेऽपि वाच्यं य उक्तं मत्स्यपुराणेऽपि
शिव इहो चो सदात्मनो वेति वचनं च चटात्मना
सदा शिवात्मनो वेति सदात्मनेत्यादिभ्य
ह्यते इत्यनेन ज्ञानस्य प्रमियत्वं न निर्वहति इति दर्श
यति अमयात् अनुमीयत इति द्रष्टव्यं तदेव ये।
सांतात्तिक प्रवादोऽस्य तत्सरीभावो न सतो।
स्मिन्नेवेद न यथे तस्य ते वात्मानमीश्वरे विद्वांसो

चटशरीरशाणसावतदभावांस्तत्रैवनिमंजये।
तः ईश्वरसमाविष्टापवभवेति ततोयसुषोद्धा।
तः तयस्यात्मनः समीयेटेकवदीश्वराभिज्ञानल
क्षणउक्तर्षोहस्यतेविश्राम्यतेयेनयतावदेवाचा
स्यगुक्तस्यतात्पर्यमितिततोप्यसुषोर्चतः उपो
सुश्रविततं कृत्वा उदितिशास्त्रस्योद्देश्यवहस्यते
प्रसार्यते प्रमेयविषयो व्यामोहो येनेति गत्यर्थः।
ताद्वाहंतेज्ञानमर्थः ज्ञायते प्रमेयविषये येनेति
केचित्तु गतिस्त्रियंगच्छतीमेतद्विषयामेवहंस
र्थमाहुः यत्तस्योक्तचतस्र्यार्थभावनादाह्या
देवलभ्येतपरमशिव इति शिवम् इति श्रीसदा
चार्योत्पलदेवशिष्य श्रीमहत्तमणायमाचार्यः।
दंतोयदेश श्रीसदाचार्योभिनवगुप्तविरचिता।
यो श्रीद्रुमाभिज्ञास्तत्रविमर्शिनोऽयोद्धातः प्र
थममाह्निकं स्वयंपततयायेनविष्णुमाभा।
स्यमेदतः अभेदोत्तरपक्षांतत्रीयतेतंस्तमः

ई
प्रति
१५

शिवं इहयत्परमार्थरूपं तदाशंक्यमानप्रतिपक्ष
प्रतिक्षेपेण निरूपयिष्यमाणं सुष्ठु तमांस्तुष्टीकृ
ते भवति यदा दृढनारायणः नमस्ते भवसंभ्रवश्री
निमुञ्जाय भिन्दते ज्ञानानन्दवनिर्द्वन्द्वदेवहृत्तावि
ष्टरुति तत्रैहानात्मानोच्चरवादिनां भ्रान्तिभेद न सर्व
कं परमार्थं विवकीष्यस्तु ज्ञावने तावदेकादशभिः
श्लोकैः करोति नवसुलक्षणाभासमिमादिभि
स्तेन कर्त्तापिकल्पित इत्येतैः तत्र श्लोकद्वयेना
त्मनो भ्रवस्य दृष्ट्यानुपलब्ध्याभाव उक्तः प्रसक्त
वादिनः प्रति तत्र श्लोकत्रयेणः सत्यनुसंधाने
संस्कारास्तिष्ठे इत्यमथा सिद्धदादात्मानुमाना
यनपर्याप्तमिति प्रोक्तमनुमेयात्मवादिनः प्रति
तत्र श्लोकेन ज्ञानादिगुणैर्गुणानि प्रतिपत्तिरि
त्यनुमानेनिरस्तं यवमात्मानं निवाहृत्य तोतत्ता
नक्रियाशक्ति संबंधरूपमेवैवं निराकर्तुं ज्ञान
स्य स्वरूपमेव व्यातिरिक्तं याद्यंतरमते सांख्यमते

वायुज्यमानमिति निरूपितं श्लोकद्वयेन ततः
केन क्रियानामनकाचित्कचिदप्यस्तीति कथि
ते तत्र सायकं च प्रतिदिष्य वायकं चोपन्यस्येति
ततः संबंधस्य श्लोकेन नास्ति ते प्रतिपादितं प्रमा
णाभावं वदता श्लोकेनेव तत्र वायकं प्रमाणमु
क्ता नात्मास्ति नापि ज्ञातृत्वकर्तृत्वलक्षणमस्यै
स्यमिति सपक्ष उच्यते इति सर्वपक्षस्यै
शर्थाः अथ शक्तार्यो व्याख्यायते ननु स्वलक्षणं
भासं ज्ञानमेकं परेषु नः साभिलाषे विकल्पाखे
व ऊधाना यितद्वयं नित्यस्य कस्यचिद्बुद्धस्य
ज्ञानवभासतः अहं प्रतीतिरप्येषा शरीराद्यव
शायिनी ॥ नन्विद्यादौषे इहात्मा संवित्त्वा
भावः स्थिर इति तावदुक्तं स्थिरस्य स्वप्रकाश
स्याप्रकाशनात् तथा हि चटप्रकाशो चटवि
कल्पो चटप्रत्यभिज्ञा चटः स्मृतिर्चटोत्पत्त्येसा
दिज्ञेयेण ज्ञानमिव प्रकाशते भिन्नकालानिभि

ई
प्र. ति
१५

नविषयाणिभिन्नाकाराणिच तत्रनीलप्रकाशःस
लक्षणभासज्ञाने समाननुयायिसरूपसंकोच
भाणि लक्षणदेशकालाकाररूपेयस्यतस्याभासः
प्रकाशनमतसंवे यस्मिन्बहिर्मुखेनस्वरूपधारि
णिज्ञानेतदविकल्पकेविषयेभेदेपेकजातीयस्य
रूपेतेदेचिमेकारणभावात् विकल्पेहिदैविच्य
कारणसभिलापः सचात्रनास्ति नह्यभिलापोनी
लस्यधर्मः नचचत्तर्ग्राह्यः ततोसौश्राव्यः संतवः
अप्रबुद्धेवसेस्कारेनस्मृतिः तत्प्रबोधप्रवस्तुदर्श
नोत्पितः इतिवस्तुदर्शनसमेयभिलापस्मृतिर्ना
स्तिः ततः परं विकल्पकेज्ञाने सर्वस्यविकल्पसासा
दासारम्भेणानिर्विकल्पकमूलत्वात् परमि
तिचात्ररूपेसामामलक्षणेनस्यविषयः सलक्षणे
तिसंकोचिनिविततविकल्पसाध्यस्पृहयावहा
रिकस्योपदेशिकस्यवासंकेतस्यकृतं सप्रकाशत्वा
त् कृतस्यापि वैयक्त्यत्वेन नह्यननुयायिना न पुन

व्यवहारः तच्च वक्रमेदं यतः तदभिलाषेन संज्ञत्या
त्मना शब्देन रूपेण सह वर्तते शब्देन चेदमिति तदि
ति तदिदमिति भवेदिति इदं वेदं वेदादिव
क्रियाभियते उच्चन विषययत्ने वर्तते अपित्तस्य
विकल्पसमुत्पत्त्येव विचित्रीकृतं प्रतिभाति इ
ति विकल्पो वक्रमेदः पवमनुभवविकल्पस्य
रातावत्त्वप्रकाशत्वेन भाति स्यादेतत् यत्तु ग्रासो
परस्परग्रासोपाभातीति तत्र यतो ह्यमप्येतद्विक
ल्पेतरूपेणान्यस्य कस्यचिदेतदतिरिक्तस्य द्रष्टुं
भवितुः संबन्धिः दृष्टस्य तु भवतु वाच्यार्थवादे अ
त्र हेतुः यतस्तस्य द्रष्टुः अतएव संवित्त्वभावतो यगा
मात् स्वप्रकाशयोग्यभादापन्नो यत्तु चित्तत्वात्
प्राप्तेः अत्र यत्तु दोषद्वयमप्येनास्त्यवभासः न च
स्वेवाभासः इति सिद्धादृष्ट्यानुपलब्धिः तथा च हे
वेमिनिष्ठिनोमिः सरामीदमिति विदादिप्रकृत्यर्थ
ज्ञानतत्त्वानस्मादेः इदमिति कर्मरूपादिषयाद

ई
प्रति
९

तिरिक्तमेवादृमिसन्नुयायिनिप्रकाशेनुयायिसं
भान्तिकएवमाहभातीति भान्त्याविकल्पने अ।
हमितिशास्त्राच्चविद्वेविकल्पप्रसयः नन्वतथापि
किमनेनविकल्पनेशरीरसंतानोवाकृशोहमित्या
दिप्रत्ययात् ज्ञानसंतानोवासात्यहमित्यादिप्रती
तेः समर्थीयससंतानमेवस्पृशतीनानिरिक्ते न
देतडक्तं अहंप्रतीतिर्योतिशरीरमादिग्रहणात्
ज्ञानमवस्थितिसंतानरूपतयाविकल्पयमवश्यं
सदृशापरापरभावभेदग्रहणसामत्तकवासनांवि
ष्टभादिनि पेषेतिनास्माभिर्निद्रुतास्माभिलापे
विकल्पात्यमित्यनेनसंगृहीतत्वात् यतडक्तंभ
वति अहंप्रतीतिरेवतावनात्मानस्याद्यपिविक।
ल्पपदादस्यैयाच्च यतत्प्रतीतिप्रत्ययोपिनास्त्य
मःशरीरादेः भवन्नपिवावेययत्तयनितःस्यादि
ति तथापिस्पृशितंवेययतिरिक्तस्यात्मनोनासि
द्विरियेतदपिशब्देनयोतिते एवंनास्यात्मासं।

वित्तंवेद्यतिरिक्तोदृश्यस्यानुपलब्धेरिति अ
त्रात्मवादी अनुमानमुक्तापयित्वाह अथानुभा
वविधेः संस्मृतिस्तदनुरोधिनी कथं भवेन्नित्यस्य
दात्मायतनुभावकः इह संस्मृतिकाले सः स्मृतिः
यो भवत्तद्वेत्तं वेत्ति किमेनेन अनुभवस्तद्वत्त
तत्र सर्वस्या विवादः तमेव चानुक्तं यान् संस्मृतिर्ज्ञा
यते तथा हि संस्मृतौ नार्थस्य प्रकाशः नाप्यवसायः
नाप्यनुभवस्यार्थस्य चांशलिङ्गवत् नाप्यनुभव
विशिष्टस्यार्थस्य देजिवत् सर्वत्रायमिति प्रत्ययप्र
संगात् किन्तु अनुभवप्रकाशयवः स्मृतौ प्रयाने अनु
भवस्यार्थप्रकाशात्मकत्वात् अनुभवप्रकाशनांतरी
यकोऽर्थानुभास इति संवेद्यायमनुभवो ध्वस्तस्तदा
तत्र प्रकाशस्या कथं संस्मृतिस्तद्वद्वारेणार्थविषया स्या
त् तथा च सर्वव्यापकः क्रियमाणो दृष्टः इत्यसौ
स्वप्नेऽप्यनुपपन्नो यासतनुभवस्य नाशे किंचिद
विनष्टमावेदयति तदेव चानुकर्तुं अनुभववितृश्य

ई
प्रति
१८

मात्मानुभावकोनिसरतोयदेवात्मसिद्धेजीविते
तत्तनाधिकमिद्वैवोन्मीलितमाचार्येणवक्तव्यशे
षविवक्षयासर्वयत्तोमातावत्समायदिमाशुवेन
कथंभवेदिति अर्थस्नावत्सामकंचित्करः अ
नुभवस्रधस्तइतिनकेनचित्प्रकारेणसृतिः स्यात्
तदभावेचसंकेतशहसृत्तायताअप्यस्तद्वताः
सर्वविकल्पाः निर्विकल्पचांथमूकउधिरप्रायमिति
हेतरिनाकंदमवसीवेदिस्यमिति इहकार्यव्यति
रेकेणताटक्कल्पनीयेयत्कार्यसिद्धये यथाप्रोति
नचैवमात्मा अर्थोहितावत्सर्यतेसचातुभवप्र
काशमुत्वेन अनुभवस्रधस्तइत्युक्ते यद्यात्माक
श्चिदास्ति किंतेन यतदपिवक्तव्यमाकाशसम्पस
तीति अथोच्यते नकेवलेनात्मनेतसिद्धति अ
पित्वनुभवसंस्कारोपत्रोययोगीतिनहिंसयवा
स्तकिमात्मनायतदर्शयति सतप्पात्मनिहृक्का
णातदाग्राहवस्तु सृतिकेन दृष्टेषुतभूतषु

वस्तुषु या स्मृतिरुभया मनुभावो दृगात्मा द्वारसंघा
शस्पर्शो सच सत्पणात्मनि न होतु भवः तस्या घना
शो इदमिषे एवावृत्तिः प्रकाश इति का स्मृतिरु
दनुभविता किं स्मृतेः कुर्यादिति अथ यत्रैवा नुभ
वस्तु तदेव सा यत्रैव विषये नुभवो दृत्तः तदेव तस्य
स्मृतेः यदस्मर्यमाणं तस्येति वक्तुं ब्रूहिः सेति स्म
तिः ननु ज्ञानोत्तरस्य विषयेण कथं तस्या विषयव
त्ताभिमान इत्याशङ्क्याह यतो हि सर्वा नुभव संस्का
रात् स्मृतिसंभवः अनुभवे न हि संस्कारो जयते सो
चितः संस्कारश्चात्तनूयो स्थितिं स्थापयति आ
रुष्टशाब्दादेः चिरसंवर्तितस्य विवर्तमानस्य भूजा
देः तेनात्रापि संस्कारः तस्मिन् सर्वा नुभवानुका
री करोति इति तादृशययव स्मृतेर्विषयः यत्तेव
मेतर्गतना कोर्थाः स्यात्मापि नात्मना यवेतर्हि अ
तर्गतं यथायासाय परंतद्वदात्मा स्थिरः कल्पना
या समाज्य ल इति किं तेन सर्वं हि संस्कारेण जग

३
प्र.ति
१५

गद्यवहारकृदेवकंकृतकरावलसमिति तनुत।
सैव संस्कारस्याप्रयोक्तव्यः सहिष्णुतादाश्रय
मयेततेयश्चाश्रयः स आत्मा स्यादित्याशंकाह त
तोभिन्नेषु धर्मेषु तत्त्वज्ञाविशेषतः संस्कारात्स्मृति
सिद्धोऽस्यात्स्मृताद्रष्टव्यकल्पितः इह संस्कारे जायमा
ने यस्यात्मनो विशेषः स तर्हि व्यतिरिक्त इति न निस
आत्मा स्यात् अथ न कश्चिदस्य विशेषस्तन्नर्तहि।
किं संस्कार एवास्य विशेषस्तन्नर्हि न व्यतिरिक्तो सा।
विति पुनरप्यनिमेषज्ञाने संस्कार इति प्राधानम् अ
नुभवादिशि संविशिष्टस्मृत्या व्यवहारकारिज्ञा।
ने परम्परया जायते इतीयानेव संस्कारार्थः अथ सं
स्कारात्मा व्यतिरिक्तो विशेषस्तन्नर्तहि किमसौ सं
बंधश्च व्यतिरिक्तो निराकारिष्यते एवं ज्ञानसुखदुः
खिच्छाप्रयत्नधर्माधर्मा अपि विकल्पनीयाः यतदा
ह तत इति आत्मनोभिन्नेषु धर्मेषु प्रेगीक्रियमाणे
तेषु सत्त्वपि आत्मनः स्वरेपे विशेषाभावात्सत्तावदा

मास्मृतौ नव्या प्रियते अस्मत्तत्त्वा संस्कृतत्त्वा।
दिशच्चत्त्वा नयायादिति संस्कारादेव स्मृतेः सि।
द्विरिति अहंस्मरामीति यः स्मर्ता सोऽपि शरीरसंज्ञं
नो ज्ञानसंज्ञानम्याथ वसीयते यथा द्रष्टृ सर्वं लुक्ते
अहं प्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनीति ८ यव
मात्मनिसाथकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानेन च पराक
ते वायकं च सूचितं धर्मयोगेनित्यताहानिरम।
था किं तेन तदुक्तं वर्धातयाभ्यां किं वो मन्त्रश्चर्मण्य
स्ति तयोः फले चर्मोऽयमश्चेत्तो नित्यः त्वत्तत्त्वसे
दसत्सम इति इत्यमात्माने निराकृत्य तस्यैष्वर्यं
पि निराकर्तृज्ञानशक्तिमेव परीक्षितुमाह ज्ञा।
ने च विन्स्वरूपं चेत्तदनिर्देयं किमात्मवत् अथापि
जडमेतत्प्रकथमर्थप्रकाशता यद्युपगमेन प्र
संगात्पादनसेतत्सर्वपक्षवादी करोति प्रसंगवि।
पर्ययलाभोऽसंभविष्यतीति न ज्ञातवादी नित्यं ह
मात्मनः इत्येव ते इह कालो न भवति इह भावविशिष्ट

ई
प्र. ति
२१

स्य विशेषणतामवलंब्यमानस्तंविशिष्टीकृतं स्त
त्संकोचादनित्यं संपादयति आत्मनाश्चचित्त्वभा
वतादिदमिति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वेनास्ति वि
शेषणविशेष्यभावोद्दिश्योजकायतः न च स्वप्रका
शयोजकांतरमस्ति स इत्येकवाणः पर्यनुपुज्यते
ज्ञानमपि तर्हि स्वप्रकाशमिति तत्राप्येवैववर्तेति
तदपि कस्मात्त्र नित्यं न च द्वयोर्निमित्तयोः कश्चित्सं
वेयः कार्यकारणभावपक्षसौनायः ततश्चात्म
नो ज्ञानं शक्तिरित्यवसन्नमदः अथ न स्वप्रकाशं ज्ञा
ने तर्हि परमार्थदोषप्रकाशः स्वप्रकाशरूपावेशः
नेत्यसौ परमविदयद्वायः प्रकाशो भवति परमपि
ततः स्वपरप्रकाशतास्येनासौ अर्थस्वप्रकाशः सा
द्भावोत्तरवत् ज्ञेयस्यैव मय्यस्य प्रकाशो भवती
तिस्रोऽवयवमाशंकते अथार्थस्य यथा रूपं यथा
ने बुद्धिस्तथात्मनः इह तावदर्थं जानामीति अ
स्ति व्यवहारः तत्रार्थस्वप्रकाशः इमे तावत्परमा

र्थः रत्रार्थस्य संज्ञप्ये सर्वप्रतिपत्त्या तत्प्रसंगात्
न केचित्प्रतिवेति सर्वज्ञमन्ते वा जगत्स्यात् वाप्य
मृतपतङ्गस्य नियतमेव पवद्दिदोषः स्यात्
तन्नूनममेवैवायेधर्मस्तत्त्वान्तरे तत्रापि कथमर्थ
स्य प्रकाशः स्यादिति नूनं तत्र तत्त्वान्तरे सौम्यः प्र
तिविंदेनोपसंक्रामति ततस्तत्त्वान्तरे सत्त्वप्रधानं
त्यतिविंदोपग्रहयोग्यं तमसा स्फुरादित्वात् सकल
प्रतिविंदनतो व्यावर्तितम् भागे सत्त्वेन तमसोऽपि
सारणात् किंचिदेव प्रतिविंविधं दृष्टान्तितदेव बु
द्धितत्त्वसु च्यते अर्थप्रतिविम्बोपग्रहसंज्ञानस्य
हृतिरूपे सर्वव्यपदेशतिरोधाय कदध्यादियदि
णामविलक्षणपरिणतिविशेषात्मकं यवमर्थ
स्य तावद्दृष्टेर्बुद्धिवारयतिः इत्यस्य सत्त्वादीनां सु
खदुःखमोहजयाभोग्यताज्जडमिति दर्पणवद
प्रकाशं न च भोग्यस्याप्रकाशस्य तदिरुद्धभोक्तृ
त्वात् रूपप्रकाशात्मकस्य भावसंभवोपपत्त्या नुप्रा

३
प्रति.
२१

तीति तद्विलक्षणो न भोक्ता भवितव्यं स च प्रकाश
इत्येतावत्संभावः संभावान्वरे हि प्रकाश इत्येभो
ग्येकथेभोक्तः संभावतया संभाव्यते स च प्रकाश
मात्रसंभावत्वेनैव यदि विषयप्रकाशस्तर्हि विधे
सुगयदेप्रकाशते चटप्रकाशोऽपि पटप्रकाशः स्या
त् इतीति विधे संकीर्यते स चार्थादर्थप्रतिविवात्तदा
धाराश्च बुद्धितत्त्वादयः कथमर्थस्य प्रकाशः स्या
त् असंवेधात् तस्माद्बुद्धिरेव सत्त्वतात्प्रकाशप्रति
विबमपि परिगृह्णाति ततः प्रकाशप्रतिविबयवि
ग्रहमहिमोयनूतप्रकाशावेशबुद्धितत्त्वावेशित
प्रतिविबकनीलायर्थयर्थन संक्रान्तेः प्रकाशावे
शस्यार्थः प्रकाशान्न इति सिद्धो व्यवहारः तदेवं ज्ञा
नेन बुद्धितत्त्वावतिरेकांजरमपि चित्प्रतिस्वयो
गाद्विषयस्य प्रकाश इति यत्तदेव तावद्वचनम्
यत्प्रकाशात्मा बुद्धौ प्रतिविबमर्दयति समान्य
णो विबकापेक्षया विमले प्रतिविब संक्रान्तिदर्श

नात् रूपवमादर्शोचट्टप्रतिविंबवत् आ॥
मबुद्धेष्वातिवैलक्षण्यमात्मोपेक्षयाचनबुद्धि
विमलातद्भवत् तावदेतदिमथशब्देनसूचय
ति किंत्वप्रतिविंबवादेनापिनकिंचिप्रतिसमा
दितंभवेदिति अजशसैवंजातेनार्थप्रकाश
ता चैतमप्रतिविंबयोगेयदितावत्प्रतिविंबके
मपिमुख्यप्रकाशरूपमेव नभवतितापिनकिं
चित्कृतंस्यात् नहिप्रतिविंबितवन्निपुंजआ
दर्शोदाहरेदहेतु अथमुख्यप्रकाशरूपैवबुद्धि
जातेनियतोविरुद्धयर्माध्यासाद्भीरुभिरेतत्क
ल्पितं सपवपुनर्जाज्ञत्पमानंनिजमोजोऽं
भवति ततश्चसाबुद्धिरेवचिन्मयीस्याकिंपुरु
षेण यवमर्थप्रतिविंबकद्वारेणार्थमयीया
यातोविज्ञानवाकःकृतएवास्यास्तद्वयमिति
पूर्वकारणपरंपरातश्चतरेवाच्यं यवसैववे
ष्टिद्वयाप्राधन्यमताप्रसंगः नवेष्टिद्वयस्यापि

ई
प्र. ति
२२

नित्यज्ञानार्हिश्चात्माननिमः कश्चिदस्त्रियस्यज्ञा
नेनामशक्तिः स्यादिति ज्ञानमात्रमेवास्त्रियोर्थ
प्रकाशरूपो बोधो यश्च विकल्पः स्मृत्तादिरूपः
स्त्वावतार्य व्यवहारसिद्धेरिति प्रसंगाविपर्ययत्वा
भेदानेचचित्स्वरूपेवेत्यादेः सौकद्वयस्य तात्प
र्यं तपवेज्ञानेपरीक्ष्यक्रियापरीक्षते क्रियाप
र्यस्य कायादेस्तत्तद्देशादिजातता नामादृष्टेः
इहपरिस्पन्दरूपेतावद्भ्रष्टनिचलतिपततीत्यादि
यत्प्रतिज्ञासंगोचरः तत्रष्टद्वेष्टकदेवदत्तस्वरू
पादनंतरं वाच्यदेशवर्तिदेवदत्तस्वरूपमित्येता
वउपलभ्यतेनतत्तत्स्वरूपातिरिक्तोकोविट्शो
क्रियाप्रतीमः देवदत्तोदिनेतिष्ठति इत्यत्रप्रभा
तकालाविष्टदेवदत्तस्वरूपेततः प्रहरकाला
लिंगितस्वरूपमित्यादिभाति उग्रं परिणामा
तइत्यग्रमधुरवस्तु रूपमम्लवस्तु रूपं द्रव रूपं
कठिन रूपमित्यादियवेतद्देशतयातः कालत

यातदाकारतयाभावपवभाति सादृश्यास्तत्र
मभिन्ना भिन्नेपिकायकेशनत्वादाविव देशाकार
न्यत्वेकालान्यतमवश्यंभाविदेशकालान्यत्वेपि स
त्त्वस्यैवदेशत्वात् कालभेदेवस्वरूपभेदादेशकाला
काराश्रयाकारेयवयमपिपर्यवस्येति तथापिस्मृत
दृष्टान्तिभेदइतिनेहिभेदेनवोद्देश्यतेइतितामर्थ
यवेषमक्षेपणनदृश्यतेकचिन्क्रियातदभावात्तत्र
त्पूर्वकेनानुमानेनकार्यवशासप्राप्त्याकतरक्षणा
स्येतद्देशवस्वरूपादिइतिकार्यामथावप्यप्यापि
नसाकल्पा यवेषमक्षेपणानुमानाभ्यां तस्याग्रदृष्टि
तिसाधकप्रमाणभावउक्तः बाधकमप्याह नसा
प्येकाक्रमिकैकप्ययोचिता तत्रसर्वापरव्यपत्तात्
एतानोनतुस्वात्मनिकंचित्सर्वसंपरंवावस्वमात्रे
हितत अतोविकल्पप्राणितेसर्वापरीक्षितत्वेकमत्र
यत्ताक्रियातदक्षेपे नवस्तकिंचित्सृष्टाति नेहित
एतानामेवस्वरूपाविष्टाइतिकथमेकाक्रिया क

मोहिभेदेन व्याप्तश्च भिन्नेतदभावात् भेदस्य विरुद्धः।
 मेकामितिकयेकमिकायकोचेति स्यात् अथेकत्र
 अथेवस्थानादिका तत्रापि तत्ताणातिरिक्तो न कश्चि
 दाश्रयो नुभूयते ताणापवदिप्रवेधहतयोभौतिकिं
 च तथा भूतैर्भिन्नदेशकालाकारैः क्रियादागैरावि।
 ह्यत्राश्रयः कथमेकः स्यात् अतएव देवदत्तो ये सप
 वगामे प्राप्त इति सादृश्याद्भवन्ती प्रत्यभिज्ञानैकांवा
 स्तवेगमयितमले यवेज्ञानक्रियेपरीक्ष्ययस्मिन्
 तिते संवेधे सर्वज्ञात् सर्वकर्त्ता त्रैलोक्यप्रसाधना।
 यप्रभवतस्तंभे सयिते तद्विषयं प्रमाणाभावे तावदा
 द् तत्र तत्र स्थिते तत्र भवन्तीत्येव दृश्यते नाम्नाः।
 न्योस्ति संवेधः कार्यकारणभावतः मृत्तिं उच्यते स्त
 पकः तत्र सति शिविकोयावद्भटः इत्येवैभाव दर्श
 पदोपलभ्यते नाधिकं किंचित्प्रत्यक्षेणावभासते
 नाप्यनुमानेनेति क्रियायामिव वाच्ये सर्वत्राधारा
 येयभावादावयमेव यत्ताः एषा गृह्यपञ्च उच्यते रक्षा।

एतन्निरंतरात्मकविशिष्टैस्त्वयोदय इति अ
यमेव च भावो भावो तरेण सह नियतसर्वा यस्तथा वि
कलेन व्यवक्रियमाणः कार्यकारणभावश्च भिद्यते
यते न च ज्ञानक्रियाभ्यां सह आत्मनः कार्यकारणभावः
आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात् ज्ञानस्य स सामग्री कार्य
त्वात् क्रियायाश्च भावात् इति न ज्ञानक्रियासंबन्धः
यतो ज्ञातृताकर्तृत्वे स्यात् यत्प्रमाणे पराकृत्य संबन्धे
ये साधकं सामान्यविशेषमुखेन निरूपयति द्विष्टः
एतन्निरंतरात्मकविशिष्टैस्त्वयोदय इति अ
यमेव च भावो भावो तरेण सह नियतसर्वा यस्तथा वि
कलेन व्यवक्रियमाणः कार्यकारणभावश्च भिद्यते
यते न च ज्ञानक्रियाभ्यां सह आत्मनः कार्यकारणभावः
आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात् ज्ञानस्य स सामग्री कार्य
त्वात् क्रियायाश्च भावात् इति न ज्ञानक्रियासंबन्धः
यतो ज्ञातृताकर्तृत्वे स्यात् यत्प्रमाणे पराकृत्य संबन्धे
ये साधकं सामान्यविशेषमुखेन निरूपयति द्विष्टः
एतन्निरंतरात्मकविशिष्टैस्त्वयोदय इति अ
यमेव च भावो भावो तरेण सह नियतसर्वा यस्तथा वि
कलेन व्यवक्रियमाणः कार्यकारणभावश्च भिद्यते
यते न च ज्ञानक्रियाभ्यां सह आत्मनः कार्यकारणभावः
आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात् ज्ञानस्य स सामग्री कार्य
त्वात् क्रियायाश्च भावात् इति न ज्ञानक्रियासंबन्धः
यतो ज्ञातृताकर्तृत्वे स्यात् यत्प्रमाणे पराकृत्य संबन्धे
ये साधकं सामान्यविशेषमुखेन निरूपयति द्विष्टः

दस्यनपारतंत्र्यमल्लिसिद्धतादेव असिद्धस्यनतरो।
निःसृष्टपस्यादम्यायोगात् यवमपेक्षायासपिवा
चं देवतत्रैकशेषसिद्धतः द्वयोरेकतानुपपत्तेः प
कत्वेवाकः शेषः तस्माज्ज्ञानसंबंधाज्ञानेति यथावि
कल्पकलितोर्थो नवस्तनयाक्रियासंबंधात्कर्तो म
पिकल्पनामात्रमिति पूर्वपक्षः १ श्रीमदभिनवश
माचार्यविरचितायां प्रसभिज्ञासूत्रविमर्शनां पूर्वप
क्षविहतिद्वितीयमाह्नम् विनायेननकिंवित्स्या।
तमस्मात्प्रपिट्टस्यः अनस्तमितसंबोधसत्रपेतेस्त
मः शिवे यतस्मिन् पूर्वपक्षे यदुक्तं सृतेः संस्कारमा।
त्रादेवसिद्धिरितितदेवहस्ययितुं सत्यमित्यादिज्ञान
सृष्टमपोहनशक्तिमानियंते श्लोकसप्तकं क्रियायां।
संबंधेवदस्यणोद्धारणं द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्य
ति यतयेरेण्यतिरिक्तं ज्ञानं काणादसंख्यदिह
ह्योनिराकृतं तदभिमतमेव यत्कृतकृत इति तत् ह्य
णां तमेव तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंबेदनरूप।

तद्यानुभवस्य स्मृतौ प्रकाशयते दर्शिते संस्कारज
डेपि तत्र सोकद्वयेन स्मृतौ भ्रान्तिनाः प्रकाशमि।
ता ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्युपपत्तौ व्यवहारो।
च्छेद इति सोकेनात्मा स्वपदे तदुपपत्तिरिति सोके
नोक्तमिति तामर्थं यत्कार्यस्तन्निवृण्यते संसर्गे
तस्मिन्निज्ञाने सर्वानुभवसंस्कृतेः ज्ञानमप्यात्मनि
हेतुना यानुभववेदके सर्वयत्नमध्यात्मयाताव
द्वक्त्रकृत्तव्यं इति सत्यमिति अनेन दर्शितम्
यत्तन्नागीकर्तव्यमिति तद्वृत्त इत्येतत्तु किं हि
तनेन विशेषाभिधायिना इह स्मृतौ विषयमात्र
प्रकाशो न समर्थनीयो वर्तते यः यः संस्कारो दे
वसिद्धौ किं त्वनुभवप्रकाशो न विना तदित्येवं
या कथं स्मृतिः स्यात् कथं च तथा विना भित्ता
षण्यवधारः स्यात् अनुभवेन तस्य सखसाध
नतानिष्ठिता ततः उपादानं तत्र सर्वानुभवजनित
संस्कारो देवतावज्ञानं यद्यपि तद्ज्ञानेन विषये

ई
प्र. ति
२५

न जनितं तथापि तद्विषयमिति न चैतावता किंचि
त आत्मनिष्ठे स्वप्रकाशज्ञाने विषयस्यैवानुभवः
स्य प्राप्तिस्तथा प्रकाशनात् ननु संस्कारजनादेव
प्राच्यमनुभवमपि विषयीकुरुतो स्मृतिवित्याशे
काह दृक्त्वाभासैव नामेन वेद्या रूपदृशेव दृक्
रसे संस्कारजत्वे तत्तत्पत्त्येन तद्गतिः दृग्ज्ञाने
तच्च जगदिभियते सप्रकायैक रूपतया जगो हि
प्रकाशात् एतद्भूतो वक्तव्यः तेन दृक्त्वाभासा आ
भासः प्रकाशमानता सा सं रूपस्य च भिन्नारियस्याः
स्वस्वभासने रूपेयस्याः समपि वापि तच्छरीर
संक्रांतेन प्रकाशने ज्ञानस्य रूपं भवितुमर्हति प्र
काशनात्मक निज रूप प्रकाशने मेव हि स्वपर प्र
काशने ज्ञानस्य भज्यते ननु स्वाभासमेव सततदनु
भवज्ञाने स्मरणे भासिष्यते नेत्याह नामेन वेद्या
परत्र यदि दृग्भासेत तर्हि न सा स्वाभासा इदमेव
द्विसप्रकाशस्य लक्षणं स्वयमेव हि यदि प्रकाशः

शतेतद्यप्येणसहासंबंधात्संबंधप्राणाकथेयः।
त्रेति सप्तमीसंगच्छतां तथाचरूपज्ञानेनरसेदृश
सविषयज्ञानेनवेद्यते यवेद्विचक्षेवरसःफलरो
गृहीतपवस्यात् ननुयदिनाभातिस्मरणेनुभवःकै
तर्हिसेस्कारेणकृतंस्यात् रूपज्ञानेनरसज्ञानजा।
त्सेस्काराज्ञातंतत्कथमयंप्रसंगःतस्मात्सेस्कारप
वभावत्संभावितदोषभेगायप्रवेत् नैतत् यतोस
सौतत्सेस्कारसेस्क्रुतात्समनेतरप्रत्ययादुत्थितः
स्मृतिरोधः तेनतत्सदृशोभवत्तशाखादिसन्नि।
वेशाश्चैवसन्निवेशात्तल्यः नतयोयत्सेस्कारा
ज्ञातः सतस्पवेदनस्वभावोभवतीतिपुक्ते सदृश
त्वस्यापिगतिरवगमःकथं नत्यनुभवज्ञानेस
दृशंगमयतिनापिस्मृतिज्ञानम् परस्परमसंबे
दनेदयनिष्ठसादृश्याप्यवसायोगात् अन्यस्पव
तउभयवेदनरूपस्याभावादिनि सेस्कारात्परं
विषयतामात्रंस्मृतेस्मिद्धे नत्वनुभवविषयत्वेना

पस्पविषयस्य सर्वात्र भवविषयीकृतत्वमिति निश्च
 ययसः ननु यदि स्मृतिज्ञानेन भवस्य समतः प्रका
 शः स्यात्तर्मेवेन च तद्विषयस्य तदाभावेद्भवउक्ते
 रवकाशयावता स्मृतिविकल्पतत्पत्वात्केवलमप्र
 काशमानसेयं नु भवेत्तद्विषये चाप्यवस्यति तदि
 येभ्यो निस्वभावा तत्र कोयं निर्वेधः तदेतदृशीयति
 शोका मानत्वेन अस्या तद्विषयत्वेऽपि स्मृतेस्तदव
 सायतः दृष्टान्तेन ताभ्यां न तदृशेन नापितः
 दिषयः तथापि नु भयमथ्यवसीयते तत्र स ह्यतया
 स्मृतेः यतन्निराकरोति तदेतदसंभजसम् अत्र
 कारिकया पयति माह स्मृतिर्नैव कथं तावद्भुतिः
 आर्यस्थितिः कथं सर्वानुभवसंस्कारायेकाव
 किमितीष्यते अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्य वि
 षयाः प्रमोषो प्रहारस्तथैव प्रकाशानं यत् यतत्
 स्मृतेरात्सीयेत्येतथा प्रकाशानाभावे विचटेतत्
 मां किंच भूतावसदात्सकारो प्राप्याति नततः

यार्थः स्वीक्रियते तस्याप्रकाशनात् इतितया
र्थो न वस्थापित एव प्रकाशनात्मादिव्यवस्था।
यनाततश्च सरणादभिलाषेण कथमर्थविषयो
व्यवहारः न च तदप्रकाशने संस्कारणत्वेन किं।
चित्कमे तद्विज्ञातृशंलबुधमवलंब्यते न चानुभ
वेन विषयस्य प्रकाशनात्मना स्मृत्यभिधानाया
भ्रान्तेः किंचिदपि सादृश्यमस्ति सर्वथा विषयम
स्मृशंत्वाः न न यो नुभवो यश्च तद्विषयः स यतस्त
याध्यवसीयते ततोऽंशात् सादृश्यमनुवेष्टेतेः त
न्निदये च संस्कारपरिग्रहः अथ व्यवसीयते इति
मुच्यते प्रकाशयत इति चेन्न भ्रान्तिर्न न प्रकाशय
त इति चेत् पुनरपि विषयो न स्मृष्ट एवानयेति
सादृश्यमिति शाब्दगतयात्रमिति तदेतददर्शयित
माह भ्रान्तिर्न चावसायस्परजशद्विषयस्थिति
इह स्मृतेः अस्मत्वाभ्रान्तिवो यम्यसंवेदनोऽंशे
प्रकाशमानेन भ्रान्तिना तत्रैव परीत्याभावात्तय

ई
प्र.ति
२७

स्तत्राध्यवसीयते स्वाकारः सविपरीततयाः
स्वाकारत्वेनार्थतयेनितत्रोपोत्रांतिता सचो।
शोक्तलक्षणः न स्मृताः मया वाभोमा स्मृच्छते
तत्रासौ तूसी कामिति वलादेव नत्रोपो जउत्तम
स्याश्रयात् च दत्तानस्येव यदेन च जउत्तम विषय
यस्य किंचित्कृतं तत्राश्रयविषयो व्यवहारो।
विलम्बेन ततो जायेनियो हेतुनिष्ठाश्रयस्थ
तिस्ततः अथ तत्र मवसाय त्रये सवेदनांशः।
स्वाकारं वावलं व्याजउत्तमस्याः एवमप्यजाये
निजे सवेदनमुहेतुश्च स्वाकार इतीयमेवा।
परिनिष्ठिता स्मृतिरिति विषयस्य नामापि ग्रही
तमशाक्तवतः ततः स्मृत्यवसायात्कथं वि
षय व्यवस्थापने व्यवहार्यतमस्यादन सामर्थ्यं
संस्कारे सत्यपि स्मृतिर्न कथंचन च दत्तेन तत्र
परस्परसंगतिहीनानि सकलानि ज्ञानानीति
यउक्ते सो कथंचकेन तदिदानीं प्रकृते योजय।

ति यवममोमभिन्नानामपरस्परवेदिनामृता
नानामनुसंधानजन्मानर्पयिजनस्थितिः जन
सलोकयाकाचनव्यवहारस्थितिः साज्ञाना
नोयदनुसंधानेयकविषयभावोपपन्नस्मृति
ताप्रामिष्येतत्रायता तथाहिस्मरणनिर्वेधा
नः सर्वो व्यवहारः प्रथममपि हि प्रसक्तज्ञान
महमिति पूर्वापरानुसंधानेन स्मरणानुप्राणि
तेन विनान चटेन प्रमातरिविष्णोस्तथावात्प्र
सक्तत्वप्रसंगात् एवं सुखोदौ मंतव्यम् हानादा
न प्रेरणात्पुपगमादयस्ति व्यवहाराः स्मरणम
यायव एवं ज्ञानानोयदनुसंधानेततो जायमा
ना जनस्थिति रेवमिति परात्पुपगमे सति न
प्रेते न पश्यतीति संभाव्यते कुतः इति चेदि
शेषाद्वापि हेतुमाह अन्योमेतावद्विज्ञा
निज्ञानानि प्रमदनुभवज्ञाने प्रमदिदानीं
तनं ज्ञानेदिकत्वाभिमतप्रमत्स्मरणसंस्तनः

ज्ञानं तदेतानि सविषयप्रकाशमात्ररूपाणि य
रविषयेन जज्ञानेन लभ्य कल्पानि न चान्योन्यस्य
प्रकाशरूपाणि एवं न स रूपतो न वेद्यतो वैकी
भाव रूपमनुसंधानमस्ति अन्योन्यविषयविष
यिभावो नास्ति न च तुर्ये ज्ञाते य निबन्धनमनुसं
धानादायि संभाव्यते इति धेसे रव्यवहाराः न च
धे संतामिति भवदभीष्टा यमात्रात्ते धे संते प्र
काशते यतस्तत्पवतदाययते यतदेव समर्थः
यित्मुयेतव्यमिति तच्चास्मादीभमतप्रकरणः
विनाविये रण्यशक्यसमर्थनमिति दर्शयति न
चेदंतः कृतानेन विषयस्यो महेष्टरः स्यादेकश्चि
दमुर्त्तानस्मयोदनशक्तिमान् संविता वन्यका
शत इति तावन्न केचिदप्युच्यते सात्त संविद्यदि
स्वात्ममात्रविश्रान्ता अर्थस्य साक्यं प्रकाशः स
त्यर्थधर्मपवतया स्यात् ततश्चार्थप्रकाशात्ता
वमेव पर्यवसितः इति गणितो ग्राह्यग्राहकभावः :

अतोऽर्थप्रकाशरूपं संविदमिच्छतावलादेवा।
र्थोऽपि तद्रूपं तर्तव्यं वागीकर्तव्याः सचार्यप्रका
शोऽयमस्य तत्र स्मरणमुपयन्मिति अतएव कय
वासावित्येकतात्पर्यं वैयराशिस्तेन क्रोडीकृतं
तेन तदपि अनिच्छतां गीकार्यम् यवमपि सततं।
मेवोन्मयेन निमग्नं वाविद्यात्मना प्रकाशितं त
थास्वभाववात् न चैवं अतः स्वरूपं तत्रेदितम्।
र्थं वाशिसपरमपि भिन्नाकारमात्मनिरित्य
कंचिदेवायं स्वरूपं त्रुण्डं त्रुणाभासयति इत्यायति
ते सैवाज्ञानशक्तिः उन्मग्नाभासं भिन्नवचित
स्वरूपं वहिर्मुखत्वात् च्छायावुरागात् न वं न वं ज्ञा।
न मुक्तं यवमपि न वनवाभासः प्रतित्वा मुदय
चयभाजरीतं सेवयवहारनिवहाहानिः तेन क
चिदाभासे गृहीतं सर्वं यत्संवेदने वहिर्मुखमभूत्
तस्य यदेतं मुखं चित्स्वरूपं तत्कालोत्तरेपि अत्र।
स्थोऽनुस्वात्मगतं तद्विषयविशेषं वहिर्मुखत्वे परा

इ
प्रति
२५

२९

मृशतीतिपशास्मृतिशक्तिः यश्चतत्रवेभासय।
तिस्मरयतिवातदस्ततः संविदाविष्ममयात्तादा।
त्याहृतीतिविष्ममयेर्णमेवेतिनवेनकिंचिदा
भासितेस्मृतेवास्पादितीदमपिप्रवाहयतितम्
रीकांयं यत्किलतदाभास्यतेतत्संविदोविष्मय
ते संविश्चततः संविष्मसंविदेतरात् संवेद्यं च
संवेद्येतरात् नचविच्छेदनेवस्ततः संभवति इ
तिविच्छेदनस्यावभासमात्रमुच्यते नचतदियत्
अपारमार्थिकं निर्मेयमाणास्यसर्वस्यायमेवपरः।
मार्थोयतपषपवपरिच्छेदनापरिच्छेदउच्यते त
दवभासनसामर्थ्यमयोहनशक्तिः अनेनशक्ति
त्रयेणविषेयवहाराः तश्चभगवतशक्तित्रये य
तथाभूतानुभवितस्मत्त्विकल्पयित्सभाववे
त्रमेवायवभासने सयवहितेनतेनवपुषाजानानि
स्मरतिविकल्पयतिच यथोक्तमाचार्येणैव य
द्यप्यर्थस्तिः प्राणपुर्यहकनियंत्रितेजीवेनिरु।

द्वातत्रापिपरमात्मनिसास्थितेत्यादि यत्तासांज्ञाना
 दिशक्तीनां प्रमेत्यप्रकारोवैचित्र्यविकल्परतितर्क
 मर्थ्यसातंत्र्यसपरार्थीनेर्णोसहदेस्यं तन्निमित्त
 ब्रह्मविस्मरुद्राद्येस्यार्थोपेक्षयोच्यते तदेवचिद्वपु
 रिमेवेकताइयदायाते विषयूपरितिततपवचपरि
 निष्ठितैकत्रयणज्जभाववैलक्षण्याज्ञानादिश
 क्तिप्रुक्तितामाहेस्यंमुपसंप्राप्तः यतदनुपगमे
 नकिंचिदिदंभासेतेतिप्रसंगः भासतेतत्रतस्मादेत
 दव्यांगीकर्तव्यमितिप्रसंगविपर्ययः नश्येजन।
 स्थितिः यद्येवस्यादितिप्राक्तनेनसोकेनसहस्र।
 संगः चेदित्यनेनतद्विपर्ययः सूचितः ७ आदित
 इतिश्रीमदाचार्याभिनवशतविरचितामीश्वरप्रत्य
 भिताविमर्शिमोपरदर्शनानुपपत्तिस्तृतीयमार्क
 के ॥ यदार्थरत्ननिकरेनिजह्यंगजपुंजिते ए
 सन्नैस्मृतिसूत्रातः सतमेवस्तमःशिवम् पवे
 ज्ञानपनिकास्मृतिसुडुभयानुगारिण्ययोहन।

ई
प्र. ति
३०

शक्तिरिति तावदस्त्वसे भवकमेण प्रदर्शिते उप।
क्रमात्तु सोरणस्मृतिरेव सूचितप्रसंगविपर्ययस
मर्थनट्टणा विवेचासत्ते किं तस्मृतिज्ञानमिति
त्युपक्रांते तत्र संस्कारमात्रान्मानामोपयादिस्म
तिः इदं तव कथं तथा भूतभगवत्प्रभावोपि कथ
मेनोक्त्यादिति शोकांशमयितं स्मृति तत्त्वनिवृ
पणाय सहि सर्वांनुभूतार्थोपलब्धेत्यादि अर्थो
भातः प्रमातरीत्यंते सोकाष्टकं तत्र सोकेन स्व
पदे स्मृतिरूपपत्रेति कथिते द्वितीयेन स्मृतेः।
सर्वांनुभवविषयीकृत्य स्वलक्षणप्रकाशानसा
मर्थमुक्तं तृतीयेनानुभवेन तद्विषयेन चैकी
भावपर्यंत आवेशः स्मरणस्योक्तः तर्त्येनानुभव
स्मरणविषयता स्मृत्या प्रकाशनमिति निवृत्ति
यंच मेन योगिज्ञानमपि अनुभवे पृथग्भावेन न वि
षयीकरोतीति वदता तर्त्यसोकार्थपदोयो हति
तः सहेनाशंक्यमानुमनुभवस्य स्मृत्या पृथग्वि।

सयीकरणं कासनिकसिति अवास्तवीकृतं सत
मेनस्मृतिप्रसंगादिकल्पेपि सर्वाभवेनेकात्मा।
वेशोदर्शितः अष्टमेन स्मृत्यस्य स्मृतेः स्मृत्यै।
कचित्तत्त्वविश्रान्तिरुक्ताः प्रसंगाच्चट्टश्यस्य दर्शन
स्य द्रष्टुमिति तात्पर्यार्थः अथ क्रमेण सोकार्थः।
चने सहि सर्वाभुतार्थो यलजापरतोपि सन्
विमृशन्स इति स्मरतीत्यदिश्यते पूर्वम्।
नुभूतस्य यत्तु यलजा अतर्मुखो बोधः सतावदया।
पिपरतः स्मरणकालेपि अस्त्यवसेविमात्रस्य।
स्यस्य कालकृतसंकोचस्य विशेषात्मकविश्ले
दायोगात् अनुभवस्य चांतरेषां पृथगभावेना
वस्थित इमेतदप्ययत्नसिद्धं इदं तच्चिंत्यं अका
लकलिते संवेदने तदंतर्बन्ति निचविषयभावना
तेयदितावच्चिन्मयतापरा मर्शस्तदहमित्येता।
वर्तैव पूर्वोक्तं निमर्शेन भावं अथेदनुयाय्यग
भावावभासनेन तस्यापि तत्र दयी गतिः अहं इत्ये

ई
प्रति
३१

शेयदिविष्णुमयीदेताअहमिदमितिसदाशिवदा
शयाभावे अथनरोदितितदिदमिमेवावभासेने
नभवितव्ये अर्धवताभासनाअतदनुभवनमेव।
स्यान्नस्मरणमित्याशंकाह सैरीति समात्मीयमु
पकरणमीरयतिकर्तव्येषुवश्यंतस्त्रीलश्च स्वं
चात्मानमीरयति नपुनःसकर्तव्येष्वेकमपेक्ष।
तेइति सैरीस्वतंत्रःतेनस्वतंत्रत्वात्सइमेवेविमृश
ति सइतिविमर्शनस्येयद्रूपे यत्सर्वथाभकाल
कलितस्वरूपपरामर्शनमेवन नाप्यसंतभेदपरा
मर्शनमेवापित्तयोभावः पूर्वमनुभवकालितदेव
कालप्रमात्रांतरसाचिवेनपृथक्कृतोनचाहेता।
यामेवविलोनीकृतः सतादृशिवतमसेवाच्छा
दकमपहस्तयति तत्रायहस्तिनेसपूर्ववत्पृथक्
तइवावभाति ननुचेदनुयावभासेतपूर्ववदेव
नैवंतदांतीतनावभासनपृथक्कृतशरीरादिसंबं
धमनवभूयैवेहितत्यकाशः तजश्चेदांतीतनाय

भासनकालपरामर्शोपिननिमीलनीति एतस्य
मर्शभिर्निप्राथम्येन एवंकालपरामर्शयति विरु
द्धसर्वोपरपरामर्शस्वभावपदसंज्ञितपरामर्शः
च्यते एवंचसपदपरमेस्वरः स्मरति एतदेवदित्त
स्मस्मरणंयदेवंप्रकारपरामर्शोचितकालकला
दिस्पर्शसिद्धिस्वमायाप्रमात्स्वभावपरिग्रह इति
मायाविद्वाद्वाद्दयमयं तत्तपदसकलसिद्धि
वितरणवत्तच्चिन्तामणिप्रत्यमागमिकाः स्म
रणमेवमंत्रादिप्राणितेमन्त्रे ध्यानादिभावेस्म
तिरेवलज्जाचिन्तामणिरुद्धिभवेत्यनतीतिश्च।
लेतावदनेनतन्त्रेत्तसमासेन यत्ततोनुभवस्या
र्थसुखेनकालस्पर्शमर्थविश्रान्तो हयोरपि।
प्रमातरितिज्ञादिभेदाभेदाद्योदर्शयति कृता।
वेकार्थीभावात्तस्यचभेदाभेदमयद्वयमितिबर्त्य
मः एतदेवस्मृतिर्तन्मस्यपादयितुंशोकांतरा।
णितत्रयदिकश्चिद्भूयात् इहस्मृतिविकल्पोनर्ब

३
प्रति
३२

नेगर्थः प्रकाशयते अर्थोऽसंस्पर्शिनोऽद्विविकल्पाः
अनुभवेन च येन सार्थः प्रकाशतो नीतः स इदानीं।
कीर्तिमात्रमूर्तिर्जीतः न च सोऽपि स्मृत्यप्रकाशयते
ज्ञानस्य ज्ञानोत्तरेणासंवेद्यत्वात् असत्त्वमिति अ
र्थस्य प्रकाशनाभावादिदेस्मरामीति ज्ञानं भ्रंशोति
मात्रमेवेति पुनरप्यापत्तिरिति तदानीं प्रसव्य
ते भासयेच्च सकाले र्थात्स्वीभासितमाश्नुषान्
सलक्षणं च तद्भासमात्रेण शक्तिविलासना इह
स्मृतिकाले तावदर्थोऽप्यवसीयते अतथा समसू
च्छितकल्पतायतेः एवं च तावदप्यसायोऽर्थस्य
तावदर्थोऽदिति सामर्थ्यादियदप्यगंतव्यं यत्सो
र्थः प्रकाशते अप्रकाशमानेऽवसातयेऽप्यव
सायोऽध्यायः स्यात् प्रकाशने च न तदानीं तन।
कालस्य सागेन नापि स्वीकारेण इदमिमेवावभा
सनप्रसंगात् तस्मादतीता अनुभवकालः पूर्वाणु।
भवसालक्षणादप्यकत्वेनापेक्षणीयः वेद्यभागे

प्रकाशात्मकावभासाभिनिवेशितया स्मरदे
दृष्टाण्यवभासकालश्चावलंबनीयः वेदक
भावेविमर्शाभाभिनिवेशेन आभासमात्रेदि
भावस्यस्वरूपेप्रत्यभासेप्रमाणस्यापारात् त
देवाभांतरव्यामिश्रणयादीपसहस्रप्रभासेसूक्ष्मे
नवत्स्फटीभवति आभासांतरव्यामिश्रणभा
वेपितकालाभाससंभेदेनैवस्वालक्षण्येनतस्या
भासस्यकरोति कालशक्तेरेवभेदकत्वादि।
तिवक्ष्यते एवंतावत्स्वलक्षणीभावः शक्तर्तदे
हाभासमादिव्याकृतकालाभासयोजनया
चटाभासस्येति तावत्पेववास्तुतिराभासातरे
रपि व्यामिश्रातिस्फुटासंतस्फटीभावेपितदा
नीतत्रकालतानत्रयति अन्यसाधारणेपना।
नवभासनात् तथावभासेनयोगिनस्तन्निर्मा
णमेव ब्रह्मभाषितादोतनवसेवावभासनमि
दितत्रत्रयागमादिमानांतरावृक्षतत्रत्वादि।

सत्रयस्मरणयरास्पराभ्युपायः भासयेदिति वि
धिस्येएनियोगेननियमोलद्व्यतेनभासयती
त्येतन्न अर्पितभासयमेवेति स्वकालइतिस्मर
णकालेश्चास्मृशन्नितिवेदकाभागनिवेशीवर्त
मानकालउक्तः पूर्वावभासितेसलक्षणमिति
वेद्योशस्पर्शीभूतकालोचदाभासस्यापिकेवल
स्वसालक्षणायतिहेतुर्मर्शितः इयदेवस्मृ
तेरभाभिवारिवपुः अर्पितातिशयात्स्फुटत्वं
मित्यशहोयोत्यदि तदेवाह अत्रिल्लात्मने
तिसर्वाभासमिश्रेणवपुषेमर्थः नन्वेवेसल
क्षणस्यप्रकाशनेभेदेनवद्विस्तदवभासेत य
तदेवद्विवद्विरवभासनेयत्सलक्षणप्रकाश
नामितिशंकाशमनायनिवृपयति ॥ नच
युक्तंस्मृतेभेदेस्मर्यमाणस्यभासने तेनैक्येभि
न्नकालानांसेविदोवैदितैषसः स्मरणज्ञाना
द्विजनेनवद्दीप्यतयायदिसोर्थाभासेतस्मा

र्यमाणस्य यज्ञासनंतदेवनस्यात् अनुभूयमा।
एमेव तद्देवदितियावत् ननु चैवेकये सलक्ष
णस्य प्रकाशने उक्तमेतत् चेदांती प्रकाशनमा
पितृपूर्वकालयवतदा चासौ वहिरवतातयव ननु
चेदांती तद्वि किं विमर्शनमिति ब्रूमः ननु प्रकाश
नविमर्शनयोः भिन्नकालत्वमायतिते ततः किम्
उभयमपि न किंचित्स्यात् अमोमजीवित्वादस्य
मेवे यस्य हि संवेदनानि पवभिन्नानितत्वे तस्येद
मप्रतिसमायेयमेव असदृशने त्वभिन्नकालात्
पि संवेदितकालात्मागे नैव कत्वाभासेन संते।
ऋः प्रमातायावदंतर्मुखावतयातावत्संशे विमृश।
ति तावत्प्रकाशस्य तात्कालिकवह्निर्भावावभासः
विमर्शनस्य चेदांती तन्नांतर्मुखास्थितिरेव यत्तदे
वेवेदनाधिकं वेदितृत्वे वेदनेषु संयोजनवियो
जनयो र्यथारुचिकरणं स्वातंत्र्यं कर्तृत्वे चैतद
च्यते च दमदमन्वभूवदिति सच दृष्टिवापेक्ष

ई
प्र.ति
३५

मनुसंथातरभिन्नमिति दर्शयिते यदेवैकोऽप्यव
वेदितेति सामानाधिकरण्येन दर्शिते यस्मिन्
त्याच्छादितस्येव प्रमातृत्वस्य सृजावभासनेन
तमिदमिति विस्मयगर्भयोक्ता प्रसभिज्ञानमेव सू
चिते यदाह गतकारणव इत्येव संवित्तिमप्युक्तु
वानेयं तददभिः कलुषीकृतं यत् प्रमातृत्वेन स्फु
टपुक्तिभिस्तान्मूकान्विधाय प्रकटीकृतं तदिति
ननु च प्राच्यपवातुभवो यदि स्मरणस्य वहिरवभा
सनस्यः प्रकाशस्तद्दि इयुञ्ज्यतो सोऽनुभव इदानी
स्मरणेन विषयीक्रियत इति ये केन न तल्लौकिकेन
कोऽर्थ इति व्यामोहे विहेतुमाह नैव सनुभवो भा
तिस्मृतौ सर्वोक्तवत्स्थक प्रागेयभूतसहमित्या
त्मारोहेण भासनात् वैधर्म्यापार्थक्याभ्योदृष्टोतः
प्रागिमनुभवकाले यथा स सर्वो वटादिरर्थः स
थमितिः दंतया भाति स्म नैव स्मरणकाले स्मृति
ज्ञानात्स्थत्वेन इदं सर्वमनुभवनमिति भाति य

थावस्मृतिकालेनस्मात्स्मृतिज्ञानासौम्यः प्राणि।
तिपूर्वस्वभावोभेदेनभातिस्मृतिकालेवदिरवा
भासभावात् यवेततपवहेतोः पूर्वोपनुभवोभे
देनाभातिस्मृतिकालेवदिरवभासाभावात् यवेत
तपवहेतोः पूर्वोपनुभवोभेदेनाभाति कथंनर्य
भयेभाति अत्रभुवमित्येवंपतक्तिसुच्यते इतिवे
त् अर्हमित्येसभावोयथात्मास्वापरमेविदंतमुत्त
स्वभावः तत्रयदारोहणविश्रमस्तेनहेतुना सर्व
संविद्वृत्तायाः सप्रकाशायाभासनातुहीनस्या
पिचटस्यसप्रकाशदेशीयत्वेनावभासनात् आ
त्मनिचारोहणविश्रमणानुभवस्यार्थस्यप्रकृ
तिप्रत्ययोप्रत्ययार्थसद्वृत्तइतिमायासंख्याति
मेतदतिवाकतंभूतेऽस्मदर्थप्रत्ययार्थानुभवो।
चरितः उद्धारणार्थीपिच नतुसातेयेणासौ उ
दर्थमेवकर्मननिदिष्टम् चटादिः पुनरनुभव
कालेनास्मदर्थमारोहति द्वियस्मानैवभातिस्वा

ई
प्र. ति
३५

नुभावः एष गपरावोक्तादेतोः तस्मात्संविदां मेक
मिति पूर्वैण संवेधः लजाश्रुतकालस्योत्तत्वात्
गितिभिन्नक्रमः उत्तमपुरुषेण समदर्शसाक्षमिस
पि आरोहणमिति रद्दिरपि रिजैतोपि ननु कपव
माह अनुभवः एष कनाभातीति च हवन्नभाति इ
ति चेत् किंततः चटोपि हि नानुभवमज्याभातीति
किं न भाति स्वभावेन भातीति न्यभयत्रापि समानं
तथा हि अतीतानागतसूक्ष्मादियथायोगिज्ञाने
विषयीभवतीत्युपगतं तथा परचित्तमसि प्रत्य
यस्य परचित्तज्ञानमित्यादौ तत्र ज्ञानवृत्तिपरि
णतमेव सत्तेचित्तशब्देनोक्ते अस्याप्रत्ययस्य
यस्य विषयीकार्यत्वं किमुच्यते आलेखनयोगश्च
कथं शंकते न च सा लेखनमिति तस्मात्परकीय
मनुभवनमिव निजमपि विषयीक्रियतामिमांशो
क्वदृष्टोत्तपवासिद इति भातीमेतेन अभ्युपगमे
न वा सिद्धत्वेऽपि प्रकृतेर्ये विषम इति शेषेण दर्शय

ति योगिनामपि भासेते नादृशो दर्शनोन्तरे स्वसे
विदेकमानास्ता भोति मेयपदेपि वा योगिनो यदे
तदर्शनोन्तरे भावनाय कञ्चः परचित्तविषयो ज्ञाना
विशेषः तत्र दृशा इत्युपलब्धयो न भ्रंति तथा हि सो
गतानोन्तावत्स्वप्रकाशे कस्ये ज्ञाने तस्मिन् ज्ञानोन्ता
रेण वेद्ये तद्विद्यदस्य निजं वपुरनयेद्यतया प्रक
शनेनामन उत्पकाशितं स्यात् सोऽखनामपि पु
रुषश्चायैवोपलब्धिः पुरुषश्चासेवेद्यपदेति क
थं वेद्या स्यात् वैशेषिकानामपि आत्ममेभेदेन
समवापि संवेदने यरगते मनसा कथं गृहेताः
तः शरीरवृत्तिना उच्छरीरात् प्रवेशोत्ततस्यैवाह
मिति शरीरीकरणद्वहेतावभासित्वादात्मनो
भेदो विगतेन नित्यानुमेयते तन्नात्मन उपपद्य
ते ज्ञानस्य च ज्ञानोन्तरे वेद्यत्वेऽवस्था कर्तुं तस्मै
योगिनः परचित्तवेदनावसरे इयान्यकारः यत्तदे
हप्रकाशा सहचारी चटादिप्रकाश इति तत्र चट्

ई
प्रति
३६

सुखादिरिदंतयाभातितद्गतस्तप्रकाशोद्गमिमेव
स्तप्रकाशतयाप्रकाशतेप्रमात्रीकृतपरदेहप्रा।
णादिसमवभाससंस्कारात्तन्निष्ठाभिदत्तोप्रकाश
भागेपिसममानइदं परत्तानमित्यभिममतेप्रविग
लितस्वपरविभागयोगीप्राप्तप्रकर्षस्तसर्वमात्म
त्वेनपश्यन् स्वस्वमेवस्वपरंविभागं पश्यतीति।
ज्ञानस्यनयोगिज्ञानेनप्रकाशयता भवत्तुवा तथा
पिप्रकृतेनैतत्समे तथाहिअयमनुभवतीतिपरं
एववासौअनुभवेनयोगिनःप्रकाशोनवद्गमनुभ
वामीतिप्रात्मारोहेणइहत्वनुभवमित्यहंमेषा।
विश्रान्तिरनालीदिदेभावेवानुभवस्येति युक्त।
युक्तंयस्मादनुभवःएष्यद्भाति तस्मादेवंभि
न्नकालानांसंविदांवेदितेति ययहंभावविश्रान्ति
वशादनुभवःस्मृतौ एष्यद्भातीत्येतेतदा।
परमंप्रीतरेसाक्षादेवेदंतयाःनुभवेपरामृशान्
यदित्वाइदंभावोचितचटादिविश्रान्तामनुभवस्य

प्रथमयडपलत्रमिति तदनुसारेणापि किं न च वक्ति
यते इति यथाभिप्राये प्रतितिपति स्मरते यदृगा।
सीत्मेमेवमित्यपि भेदतः उच्चाकरणमेवास्यामा
यादृष्टमिति स्मृतेः । लोकस्यातावदेवेन संवेदने।
सहिनस्य गभूतोदृशोकोचिन्मयते सादृष्टो आसी
दिति पदे अपित्वयस्मर्यते यवेभूतमपियत्स्मरा
णंकस्यचिद्विषेचके मन्यस्य तत्स्मृतेर्वाकरणं य
दस्येव प्रकृतिप्रमयार्थनिर्णयणं कात्पनिकं वि
भज्याकरणं यत्र प्रतियादनमात्रे सोपियदि स्या
त प्रतीतिविस्मृति सर्वोक्तक्रमेण तदानुभवे ए
य गभूतेन वेद यतयततद्वाहोः शिर इति वक्तव्य
ते भेदे मन्यते अमया स च दृ इति वत्सादृगित्वापि
प्राक्तनेह गंत रमये दारणीयं स्यात् तदिमनेन हि।
चदस्य वादृशो वा एव नुभवविषयायतिरुच्यते
अमयादृगित्येव स्यात् ततश्च दृष्टया दृगंतरेणा
नुभूतेन्यायते तत्रापि तया तेन वस्था ननु स्म

३
प्रति
३०

37

तेर्मौलिकंकेशं उच्यतेमयादृष्टमिति नन्वत्रदये
त्वावदननलिनदिविभ्रातेदर्शनमुक्तं नत्वात्मन
द्विकर्मणिनिहोत्तेः सपुषस्वभावमेवनचेतय
ति कर्तःक्रियायात्पाप्येकमेति दृष्टिक्रियायाः
कर्तृनिहतेव तथाचकर्तृस्थामेवदृष्टिक्रियामा
हुः दर्शयतेभूतांजाजाशगादौजेमिनीयेरपिर्न
नत्पादृष्टिर्भावनात्मिकाप्रमातृविभ्रातेवोक्ता
केवलंप्रकटताविसयथमौ दृष्टानामात्मासेविः
दासतेनेमयेदेतत् प्रमातृविभ्रातेमेवकथयि
तमयेसुक्तं तेनान्वभुवमहंमयावभूतमितिशाह
वैविच्यमात्रमिदं नदर्थभेदः अमेतीभिन्नक्रमसे
नयोजयेति दृगासीत्सामेइमेवंमयादृष्टमिति।
चयत् स्मरणेनदद्याकराणमस्याइत्यनेनरोक्ताच्च
भुवमित्युचितपरामर्शायाःस्मृतेरिति अपिश्चा।
ये ननुदृष्टमपिनिर्विकल्पेनयावन्नयरोमृहेविः
मर्शविशेषविभ्रात्पातावनस्मर्यते मार्गेदृष्टमि।

वत्तुण्यपणादिविशेषज्ञेयान्तदितमेवविचार।
णीयेसमनेतरभाविविकल्पकालेतददर्शनमि
देतयात्रभातसर्वधानवेतितदाशंकारु याच
पृष्णाम्पद्मिमं चटोयमिति वावसाः मन्यतेसम
वेतेसाम्पवसातरिदर्शने इहदर्शनेयादृशानि
जेनवपुषातादृशेनैवतेनभातयेसर्वदा तच्चस
कालेनमप्रकाशमद्मिमतेतावताज्ञेयणोचितप्र
काशं तद्विकल्पाविचारस्तावन्नकुत्रचिदंगेभ
वत्तुवाकिंदवसायोपेवंभूतइत्यपिशब्देनसूच
यति तत्रसमनेतरभाविनाविकल्पेनवस्तुपरा
मृश्यमानमनुभवपरामर्शमुखेनवापरामृश्य
तेद्मिमंयस्यामीतिवर्तमानतयाइममित्यनेन
च प्रत्यक्षव्यापारत्वेप्रत्यक्षायमानत्वेनदर्शि।
ते यवमेववापरामृश्यतेचटोयमिति अत्रायं
प्राहेनप्रत्यक्षायमानत्वमुक्तं तत्रोमेविकल्पदर्श
नस्यस्यकृपामर्शयवनास्तीतिकान्तरेदेताशं

का ततश्चकारिशेषात् अहंतयातस्यात्रास्तिप
रामर्शः तदभावेविकल्पस्यनिमीलिताक्षेपिभा
वात्स्वयमर्शास्पर्शस्युदतमविषयपर्यवसितः क
थमप्यवसायोभवेत् आयेतदर्शनेयमृद्धमपि
अस्मदर्थोतभूतसहभावास्पदमवमातरिप्रमा
तरिविप्रोतेसप्रकाशमेवयमामृष्टमिति विक
ल्पोपिनवोथोतरवोथंवोथयतिवोथस्य अवर्ष
योत्रसाममेतमितिअप्युपगभावमाह अवसा
तरीतिसतंत्रेनमृद्विवोथात्मनरुतासेदश्यर्थः
दर्शनमितिनिर्विकल्पकमनुभवने उपलक्षणे।
चेतत् विकल्पस्यसादेरीपज्ञानस्यज्ञानोतरेणय
रामर्शोचयमेवमायः विकल्पायाम्पहंसमाम्पहं
विकल्पितंमयासृतंमयेतसहंताइहैवविकल्पा
देरवभासात् अतएवात्मनोमीविकल्पायाः श
क्तिविशेषास्तदिप्रोतशरीरत्वादितिदर्शितं ज्ञा
नस्यस्योदनशक्तिमानितस्य पवमियतःप्रमेयस्य

यत्फलं तदप्यसंहरतुमाह तन्मया दृश्यते दृष्टो
ये स इत्यामृशामपि ग्राह्यादकताभिन्नावर्था
भातः प्रमातरि उदितितस्मादर्थे सर्वोक्तस्य प्रमे
यस्य हेतुभावेनो मजीवनमिह सूचयति यतः
वस्तुत्वे अनुभवस्यार्थस्यैव स्मरणान्न भेदेनावभा
सः स्मृतिशक्तिश्च परमेश्वरस्यैव तत इदमद्वयं
निहितं तत्त्वमिति इह स्मृतिरनुभवं कोऽरीकरो
तीत्युक्ते अनुभवश्च द्विधा परामर्शभेदात् कदा
चिद्वत्स परामर्शपूर्वकमनुभावमामृशानियत्रा
स्याभिसेयि प्रथानतामया दृश्यत इति कदाचि
दनुभवनीयमेव प्रथान उपाय परामृशानियत्रा
नभिसेयेरेव सदसावस्थयनियान्तोऽर्थक्रिया प्र
तिश्रायद्विप्रोक्तो वा अपमिति तत्रापि प्रेचर्क
शय परामर्शास्त्येव अन्यथा प्रकाशयोगात् य
वस्तुभयथाऽनुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वय पराम
र्शमयी उदितियदारः स्मरणभेदाः द्वौ अनुभवौ

ई
प्रति
३५

यवेदो अनुसंधानत्रयप्रत्यभिज्ञानमप्येतदभ
यमेलनात्मकमेवैवांतर्भूतेऽस्मैतज्जेटादस्य
स्रवापरविश्रान्तिरुक्तात्ममेकंदेयाभिदास्यो
उमथातदेतेदाविश्रान्तिः संवेद्यनभेदाः तेषु च
सिंतावत्प्रकाशादवह्निभूतमवह्निभूतं च तदस्य
याक्तादासंभवात्तथाप्रकाशनायोगात् न च त
तयवर्तते देवते देवस्य गभूतं चास्य गभूतं च भव
तीति नूनमस्यः कल्पितप्रकाशात्मा कश्चिदत्रा
र्योस्ति यतो यमर्थराशिः स्य गभवन्नस्यो ममपि
स्यत्ता मयि गच्छेत् अस्याप्रकाशाभिज्ञानं
परस्परमपि कथंकारं स्य गभावे भवेत् सोयं वै
येकदेशपवविच्छिन्नपदानुज्ञिवेद्यभावपकार
मिति विच्छेदस्य नोचितेन परामर्शेन परामृश्य
मानो माया प्रमात्रेति वक्ष्यते देहे बुद्धावित्तत्र
सच गारुहक इत्युच्यते एवैव सममेव स्वात्मनि विम
लरक्त रस्थानीये यद्यगलकं स्वस्मात्प्रकाशात्

पादव्यतिरिक्तमवभासयतिपरमेश्वरः तदेवैत।
द्भगवतो ज्ञानकर्तृत्वे स्मरणकर्तृत्वे ज्ञानशक्तिः
स्मरणशक्तिरूपमुच्यते इति तात्पर्यार्थः अक्षरा
र्थस्तु मया दृश्यत इति प्रमाता प्रकाशरूपो येनानु
भवतीमुच्यते ततश्चामर्शनादेतं लक्ष्यते ग्राह्यरूपे
ण ग्राहक रूपेण योजितौ चटादिदेहादिसंभावौ
अर्थो विद्यो प्रमातरिति शुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रका
शते एवं दृष्ट इति स इति च यत्परात्मशक्तिप्रकाश
रूपः प्रमाता यतो सो स्मरतीति व्यपदेश्यस्ततो ये
तदेवलक्ष्यते अनुभवरूपो यज्जीवितत्वं पूर्वोक्तं।
द्रव्यितं प्रसंगादप्रज्ञानशक्तेरप्युत्पन्नं कृतं
लक्षणं ज्ञाज्ञादेशः अपि शास्त्रस्यार्थे अर्थशास्त्रे वि
ष्टिर्न वेद्यवाची ग्राहको मायीयः कल्पितः प्रमा
ता शुद्धप्रकाशसंभावः आदितः ३१ श्रीमदाचा
र्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रसन्नित्वास्तत्र
विमर्शितां स्मृतिशक्तिनिर्गुणवत्तत्त्वमात्रिकम्

ई
प्रति
५०

एवंतावत्स्मृतिशक्तेः सत्यं प्रतिपादितं अथुना।
तदप्यजीवनीयज्ञानशक्तियरामर्शनिर्णयेवित्त।
यवर्तमानावभासानामित्यादया सकृन्मप्रतिभास
तस्मैतयासोकेकविशमानिरूपयति भद्रायेन।
सोकेनवस्त्वनिप्रतिज्ञां करोति यवेभूताज्ञानश।
क्तिरिति ततःसोकादयेनप्रकाशयवार्थानोस्व
रूपमित्याह ततोद्वयेनप्रकाशवाद्यानामर्थानो
सद्भावेविज्ञानवादेयगतंवासनाद्वेषणानदृष्टी
कृतमाशंक्यतृतीयेनतदभ्युपगमेपितायत्रकिं।
विदुषुरुत्थातइतिदर्शयति अथसोकेनसदृश
नेऽर्थतदभ्युपदर्शयन्वाहार्थसद्भावेप्रसक्तंनिरा
करोतिप्रमाणत्वेन ततोद्वयेनानुमेयतामपिवा
ह्यस्यनिरस्यति अनंतरसोकेनविदात्ममर्थाना
मवश्यंसद्भावःपरामर्शात्मनेतिप्रकटयति ततो
पिप्रकाशप्रमात्वरूपस्यप्रत्यवमर्शयवजीवितम
तिसोकावतद्वयेनानुभवागममायस्वरूपनिरूप

एनाभिरतिथते अनेतरेज्ञानमर्षापवज्ञेयं सुदेप्र
मात्तृपतावृजितेचप्रथयति इति तस्यैव प्रथा।
नत्वेन्यायेऽसौ कत्रयेणाह प्रकाशेकस्यपत्तेचज्ञा
नज्ञातादिभिन्नमिति सौ केनाह ततो ज्ञातरीव।
विशुद्धेज्ञानेऽप्यविकल्पकसविकल्पकस्येव विम
र्षाय यथा गीतमिति सौ कद्वयेनाह ततो ज्ञात
ज्ञानस्य च सर्वपक्षे हविर्ते यद्भिन्नते त उपसंहार
दिशा सौ केन समर्थयत इति तात्पर्यमाह क।
स्य सौ कथं स्तुतिरूप्यते ननु स्मरणविकल्पादी
नामनुभवजीविते तत्र यदि भेदेनाभासं तेर्थाः त
तेष्वपि तथैवावभास उचितः नो चेदस्यथा तद
नुभवपवतावज्ञानशक्तिरूपो विचारणीय इ
त्याशयेनाह वर्तमानावभासानोभावानामवभा
सने अतः स्थितवतामेव च देतवद्विधात्मना व
र्तमानत्वेन स्फुटतया अवभासनमिदमिमेवमा।
कारयेयांते वा यदेतद्वद्विहात्मना कल्पितमायी

ई
प्र. ति
ध।

यस्यमादिशरीरं तत्प्रमातृपृथग्भावेन हेतुनाभि
ज्ञानो ततो मायाप्रसात्तुर्विस्त्रिज्ञानामवभासने
तत्परमार्थप्रमातरि शुद्धचिन्मेयेतः स्थितवतो ते
न संहैकात्स्यसंश्लेषतामेव च दत्ते प्रमाणेनोपय
यते तेनानुज्ञितसंविदभेदस्य भावस्य कल्पितप्र
मात्रयेत्तयोभेदेन प्रकाशानं भगवतो ज्ञानशक्ति
रित्युक्तं भवति प्रमाणेनोपययत इत्युक्तं तस्य मा
णोदर्शयति प्रागित्यर्थो प्रकाशः स्यात्प्रकाशा
त्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नस्यादात्मार्थस्य प्र
काशना अर्थो नीलादिस्तस्य नीलादिस्य तथैव
यदि प्रकाशमानतानुनरयराकाचिदर्थशरी
रोत्तीर्णप्रकाशात्मता तर्हि यथा सर्वा अतिनील
मित्येव तत्संभावनया भज्यते न कंचिद्व्यति व
स्ततो वा स्वात्ममेव तन्नीले परस्परनिष्ठत्वात्
पपत्तेः स्वात्मनि वा न नीलेन नीले प्रकाशानुय
द्देष्टुं विना व्यवस्थानायोगात् तथा प्रकाशमान

ताप्यस्य सर्वात्म्यमिति न कंचिदप्यति अपि तस्मात्
नेव स्वात्मन्यपि वानस्यादित्येदं जगतः अथेन्द्रि
या लोकादि दत्तावर्गात्प्रकाशस्योसौ नीलदा
लो विशिष्ट एव जातः यवमपि स यवप्रसंगः प्रक
टतावदेव यमेव दोषः सर्वार्थशरीरविश्रान्तेष्वे
त्प्रकाशो समावभासत इति प्रमातृत्वगतया प्रका
शस्थितिर्भूतपयादा प्रमातृत्वद्वितीयादि
मयोर्थस्य प्रकाशस्य कारणं भवेद्बीजमिवोक्तं
स न चोक्तो बीजापेक्षोऽत्रात्मा ततो यदि न प्रका
शात्मा स भवेत्प्राग्विज्ञानो दयात्सर्वं यथा सो प्रक
शस्तथा ज्ञानो दयेपि स्यात् ननु ज्ञानमर्थप्रकाश
रूपमेव तत्कथं ज्ञानस्यो दयानुदययोरतत्त्वम्
त्यक्ता स्यात्तस्यादेन च युपपद्येता यावताऽर्थोऽत्रि
नेयज्ञाने प्रकाशरूपे तदर्थसंवेधितया कथं स्या
त् यदि तावदर्थः प्रकाशत इमेव भूते ज्ञानस्य स्वरू
पं तदर्थज्ञानयोरभेद एवायातः अर्थस्वभावस्य।

इ
प्र. ति
धर

42

ज्ञानत्वेनोक्तत्वात् अर्थसम्भावत्वेव प्रकाशस्यार्थः।
तत्तायासुक्तेरसौ अर्थार्थप्रकाशयतीति ज्ञान
ससहपेतर्हि प्रकाशमानसर्थं करोति ज्ञानमिमा
यतिते पुनरपि सपवदोषः कृतप्रतानम्भाये प्रकृत्य
र्थज्पर्यविवेके मये वेभेदवादविदारणे इति ततए
वान्वेषः तस्माद्भिन्नः प्रकाशोर्थस्य सेवेधीभवती।
तिसंभावेनैव नास्ति अतश्चेदस्य यत्प्रायातमर्थस
त्वे प्रकाशमानत्वे प्रकाशाभिन्नत्वमिति प्रकाश
अयदिवदेत्यः पदेत्यः तदनुसंधानस्यायोगोदयोः
प्रकाशयोः स्वात्ममात्रपर्यवसानादिति वितर्क्योप
पादिने नपेज्जनस्थिति विमत्रतस्मादेकपवप्रः
काशः एतदेवाहत्यादर्शितं नच प्रकाशोभिन्नः स
दिति व्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्यार्थप्रकाशस्य नामभ्यु
पगम्यापि बाधकांतरमाह भिन्ने प्रकाशे च भिन्ने
सं करो विषयस्य तत् प्रकाशात्मा प्रकाशोर्थेना
प्रकाशस्य सिद्ध्यति यथार्थादस्य पवज्ञानात्मा प्रका

शोऽन्तेष्वभिन्नोऽर्थतः तर्हि स्वात्मनितस्य प्रका
शमात्ररूपत्वादेभेद एव तथा हि नीलस्य प्रकाश
पीतस्य प्रकाश इति यो ये नीलोऽशः पीतोऽशश्च
सत्तावज्ञानस्य न स्वरूपे भेदवादत्वा गायतेः अथ
विषयस्तदेवेदे विचार्यते इह प्रकाशवत्ता नील
पीतयोर्भेदोक्त्यगंतव्यः येनैव च प्रकाशान नीलो
नील इत्यभ्युपगम्यते तेनैव च प्रकाशेन पीतः पी
त इति कथं संगच्छतां नीलेन जनितः पीतेन जा
नितः तेन वा सहेकसामग्रीक इत्यादियुज्यते
तन्निहे नीलपीतयोर्भेदे स्यात् स एव विचार्यः
अथ नीलाकारो सौत यदि प्रतिबिम्बवत्ता तर्हि नी
य विंवा नवभासादयुक्तमिति अथाभेदस्तर्हि स
क्तो भेदवादः तथा कारणादिवादेशावरण
ज्ञानेन वक्तुं नीलादिजन्ममेकत्र पटस्य त्रयमन्ममि
ति कथं भेदः प्रकाशशरीरस्य भेदात् तथा भूते वा
न्यतरदर्शानोद्घोषितेऽपि संस्कारवत्ता देवाशेषस्य

रणप्रसंग इति भूयान्संकरः स्यादेतत् अर्थपवा।
 स्वकिमनेन दोषोपपादकेन प्रकाशेनेति अत्र।
 ह अप्रकाशस्य सिद्धिरेव न काचित् स्वात्मनि हि
 नीलेयदिपीतेन किंचिद्वा तत्किं उच्येत अतएव य
 त्कृते वा मत्रोक्ते एवमात्ममसकस्याः प्रकाशः।
 सैव संसर्गमोजगः प्रकाश एवास्मिन्मात्मनः स्वपरा
 त्मभिरिति तद्यदि प्रकाशस्तदाभवमर्थः प्रकाश
 आसौ कथं यदि प्रकाशो तेव चटस्य वपुः सैव पटस्य
 न्यादिविधवपुः प्रकाशः सिद्धः एकस्यैव प्रकाश
 स्यैव भूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावादि विविचि।
 त्रैवैष स्य प्रदर्शनसामर्थ्यस्यैवैष्यर्थमिमेताव।
 त्वर्थसाययितव्ये तच्चैवैष्यर्थवसति यदि प्रकाशः।
 स्याद्विचित्रभावे हेतुंतरमपाकृतं तत्र प्रकाशस्य
 विविचित्रस्य क्रमेण विविचित्रताकारणं प्रति विस्वात्म
 केतत्प्रतिविंदसजातीयं यत्तदेव नीलादिभ्यं वा
 ह्येतन्नययप्यनुमेयं तथापीदं नीलमिति प्रसद्वे

एवावसायादवसायप्राणि तत्वाप्रमाणस्य
तेः प्रसक्तव्यपदेश्येभविष्येति वात्पार्थवादिक
थितमिति हेतुं तस्मिन् सीयमाने वाच्यत्वं
शेषमानत्वेन दर्शयति ततदा कस्मिकाभासो
वाच्यवेदनुमापयेत् नान्यभिन्नस्य बोधस्य विवित्रा
भासहेतुता न वासनाप्रवोयोत्वविवित्रो हेतुता
मियात् तस्यापि तत्त्वबोधस्यैव विवेकिं निबन्धनम्
इह बोधस्तावदाभिन्नः प्रकाशमात्रमेव स्य परमा
र्थः प्रकाशाधिकं यदि नीलस्य रूपे तद्दितदप्रका
शरूपमिति न प्रकाशेतः अथ तथा प्रकाशरूप
त्वेमेवा रूपेणीत प्रकाशः कथं स्यात् अथापि क्र
मिकनीलपीतादिप्रकाशरूपमेव तस्य रूपे नी
याभासस्य मोहमिति प्रकाशः स्वापाद्यवस्थास
न स्यात् तस्मात्प्रकाशः प्रकाशयव अनुमात्रम
पि न रूपोत्तरमस्यास्तीति अभिन्नो बोधः तस्य वा
भिन्नस्य कदाचित्रीलाभासता कदाचित्पीताभा

३
प्रति
धध

सतेतियेविविञ्चाभासाः तत्रकारणत्वंद्वियस्मा।
त्रोपपन्ने हेतावभिन्नेकार्येभेदस्यासंभवात् तस्मै
तसविचित्रनीलपीतादित्रयशकसिक्तोऽज्ञा।
तप्रसक्तसिद्धहेतुकः संद्याहेविज्ञानगतप्रतिबि
वात्मकस्वभावसंपादकमोचितवशाजिज्ञरु
पसदृशंक्रमोपनिषद्भूयवक्तुंरेभदात्मकंज्ञाना
त्सर्वथाप्यगभूतमनुसापयतीति संभावयतेवा
ह्यार्थवादीनचाप्येदे संभावनामात्रेऽप्यित्तनिष्ठ
यपर्यवसायेवभवति तथाहि विज्ञानवादिना।
योहेत्वैवेविच्येवासनाप्रबोधलक्षणोक्तः स नो
यपयते स्मृतिजनकः संस्कारोवासनेतिज्ञावत्
प्रसिद्धं इहदुर्भवैवेविच्येहेतुः पर्यवसायीवोव
र्तते अंभुवानीलायाभाससंपादनसामर्थ्यरूपा।
ज्ञानस्ययोग्यतात्मिकाशक्तिर्वासनातस्याश्च
स्वकार्यं संपादमोन्मुख्यप्रबोधः ततोवोयेष्टा।
भासवैविच्यमिति तत्रापितन्मः यद्यप्यभासा

नोत्तानोत्तर्वन्तिनामपारमार्थिकसंस्तुति संतमुच्ये
तापितथापियुदेसोकाराणतदस्तुसदेवोगीकार्य
अवस्तुनः सर्वसामर्थ्यविरहितालक्षणस्यकार्य
संपुदनप्राणितसामर्थ्यात्मकस्वभावावुपपत्तेः य
वेस्थितेयायतावासनाप्राप्नुभासकारणत्वेनेषं
ते तासोवोथाद्यदिभिन्नेरूपेणपरमार्थसत्तद
येषाहोतरप्रसूनोवास्तार्थवादप्रकारयव अथ
संस्तुतिसत्तर्हिनेनरूपेणासोपारमार्थिकतातेन
कारणजाततर्हिज्ञानमात्रेणस्याभिन्नेइतिनीला
याभासरूपस्यकार्यभेदस्यासिद्धिः पवेवासना।
नामविविचित्रत्वेतत्प्रवोयोविविचित्रइतिकाप्रमाणा
भवेत्तवासनाविभिन्नाः तथापितवोथमात्राति।
तस्येदृशकालभावादः प्रवोथकाभिमतस्यैव
चित्रस्यकारणस्याभावात्प्रवोयोविविचित्रइत्येक
एवप्रवोथइतिसममेवनीलादिदेविचित्रेभासेत
अथसंस्तानवन्तीनिवोयोतराणिविविचित्राणिप्र

ई
प्रति
४५

बोधकाशानिश्चितदसतसखडः खनीलपीता
दिसर्वायरादिदेशाकालभेदस्य विज्ञानमात्रस्य
त्वे विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायां स्वस्य
भेदासंभवो बोधो वैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्रमातृ
येष्वबोधोत्तरेषु संज्ञानंतरा ह्यव्योष्यपित्तस्योप
मवैलक्षण्यप्रकारः तत्रापि परकीयाभिमतस्य
रुशस्सलादेः कायस्य चासप्रधासादेः प्राणस्य
सुखडः खादेः धीशरणानुमात्राभिसतसेविन्मा
त्रस्य भेदे परत्वे कस्येति न विमः बोधस्य तत्रिष्टस्य
तिचेत्सोपि प्रमाणेन यदि न सिद्धस्तदसन्नेव सि
द्धोपि प्रमेयतया चेत्तज्ज उपव तथापि च कायादि
देवज्ञानमात्रसुभावः स्वसंविन्मात्रस्य त्वेपरंप्रत्य
स्यासिद्धिः ननु व्याहारादिक्रियास्वात्मनीक्या
व्याहरेयमिमेवं रूपया हेतुभावेन व्याप्तादृष्टान्तश्च
त्रकायेपितथातद्देतकयाभावे न च मूलेतति
प्रतितासमीहास्तीति स्वसंवेदनेन निश्चितं तत

अपरसमीहासिद्वानि तदेव संतानांतरमिति
अत्रोच्यते इहानुमातर्याहारभासोदित्यास्ति वा
मिग्रहाणकाले विच्छेदप्राणोद्देवाहरामीत्येवं
यः अनुमानायसे च व्याहरययमिति विच्छेदजी
वित इत्यस्याभिर्गृहीता अगम्यभासः कथमि
दानीं हेतुः स्यात् व्याहरतीत्याभासस्पष्टहेतुर्व
दितयवेतिकथ्येततो हेतोः समीहानुमीयते किं
च व्याहरययमितियः प्रमात्रंतरेऽतमात्संस्तते
विच्छिन्नतयावभासः सोऽनुमेयसंस्ततायाः परस
मीहायाः कथं कार्यः स्यात् तस्यादिव्याहरामी
त्याभासः कार्यो यो सोऽविच्छेदजीवितः न चावि
च्छेदमयस्य विच्छेदमयः कार्यमिति युक्तं तथा
भूतकार्यकारणभावग्रहणोपायमावात् न हि
स्वात्मनियोयमविच्छिन्नाभासः सपरत्रविच्छिन्न
व्याहरययमित्येवं रूपमाभासे जनयति इति केन
चित्प्रमाणेन सिद्धे परसिद्धिपूर्वकत्वादस्यार्थस्य

प्रमातृसिद्धेश्च पवेक्ष्यतार्थसिद्धाधीनत्वेनेतरेत
राश्रयात् नचावश्यमविच्छिन्नादिच्छिन्नेनभावमि
तिनियोस्तिव्याभिचारात् नचाविच्छिन्नोपभासउ
सयतामिति तदनुसंधानात्तत्रमतिर्नियता तत्ते
द्भावेप्यनुमतेः तदभावेप्युमतेः विच्छिन्नआभासः
परत्रोसयतामिति यासमीहातयासहपरत्रोस
त्रस्यविच्छिन्नाभासस्यकार्यकारणभावग्रहणमे
वपरसिद्धौनयुक्तमिति व्याप्तेरेवासिद्धिः प्रमात्रे
तराणिचयदिभिन्नानितदातन्निष्ठानामवभासा।
नांभेदयव ज्ञानादवतिरिक्तेचेतिग्राह्यात् तत
श्चैकाभासनिष्ठभावादेकाभासविश्रान्तः संभूय
प्रमातृणाववहारो न स्यादित्यस्योपात्तपरकंभू।
तयस्तप्रकृतिशायंजगदाययेत अनुशीयमान
मपिवोधातरेअनुमातृसंमतादोयाद्यदिभिन्नं
दस्तितावत्संभवः यत्प्रमेयंवोधाद्भिन्नमस्तीति
सहोपलंभनियमादेरनैकांतिकभात्रीलपीतादि

नापि प्रमेयगणिना किमप्यकृते येनास्य स्वतः पवि
श्रुतिः न माहते तस्मात्प्रदं तराणामपि असिद्धिरेव
सिद्धो वा सर्वप्रमादं तराणां शुभासायकैकत्र परा
त्राभासेवेचिच्यहेतुभूतेवासनोदोयवेचिच्यजनयेयु
नियमेहेतुतराभावादितितथापिन नीलादिवैच्य
सिद्धिः यवेवासनानोतडूतहेतुनां वविचित्राणा
मनुपपत्तिरेव ततश्च स्थितमेतदभिन्नो बोधस्तस्या
कस्मिन्नाभासमेदहेतुत्वावपयतेः वाच्योर्थो नुमेयः
संभावत इति यदि वाह्यार्थवादिनोच्यते इति श्लोक
द्वयार्थः चेच्छब्दः श्लोकद्वयवाक्यार्थशंकायोत
कः ५ यवमाशंक्यमानत्वेन परमं भावनादृष्टाद
र्षिता अथुनात्वेनां संभावना शिथिलयितं तावदा
ह स्यादेतद्वभासेषु तेष्वेवावसिते सति व्यवहारे
किममेनवापिनानुपपत्तिना स्यादेतदिति श्रुतीक
संभावनात्पुणमेव दाह्याख्यायते तदा किं निति वा
काशेषेण तच्छेथित्यविषये संभावनांतरेषोऽस्तीति

ई
प्राति
५०

केनदर्शयतः इतिवाख्येयं यदित्तथाहारेनसाद्यते।
तदासादेतदिति इदमपि संभावनांतरं स्यात् यदने।
नसोकेनोच्यते इमेकवाक्यतया योज्यं अनयापि।
कसुकल्पनया वाह्यानर्था न्यसाधयता भवता तेर्न।
किंचित्कर्तव्यं आभासैरेवेते भवदभ्युपगतेर्बवद्द्वारा।
सिद्धेः नहि निमात्रमेवेन कश्चिद्वद्वार इति किं वा
त्येन यत्र सायं केनास्ति प्रमाणं वाथ केच प्रकाशादे
देनुमेयतयापि प्रकाशनाभाव इति तावन्मुख्यम्
अभ्युपयताय कास्तु अवयविनो ह्यन्यत्र उपपत्तिः सम
वायासिद्धिः केषां केषां वराणां नावराण्यकारकादि
रमागभेदादिविरुद्धमयोगः आद्यं च यवाख्यवादे
पि संवयस्याभावेण तपव ते च यदि संयुज्यंते निरंतर
तया तदवश्यं दिग्भागे भदः देवनादौ षट्सु दिक्षु मे।
चीयमाणेषु षट्सु राण्यसमथमस्य परमाणोर्यत्रैव
याम्ने कोलनः तत्रैव यद्यपरस्तदेक परमाणुमात्र।
ता अथास्यैको सत्राय परस्तदवश्यं भागभेदापत्तिः इ

निभागयवयरमार्थसंस्तस्याप्येषैवसरणिरिति हि
नकिंचिद्वशिष्यतेवासंतत्त्वतः नचेतदाद्यंमूर्ता
नामेकदेशत्वायोगात्संयोगेभिर्नदेशत्वाद्याहतेस्त
त्रिष्टंहाएकेनामकार्यद्रव्यमाणपरिमाणतेभ्यस्त्रि
व्योमहत्कार्यमिति अवयवविवादोपपद्येसचसर्वमे।
वायवाधितः यस्याव्याप्यहतिर्नसेयोगमोच्यते त
त्रिरंशेषंसंगच्छतो स्वाश्रयेदियद्यसोसमवोतिर्कि
ममदस्यावशिष्टंयत्रवाप्त्यादिति अभ्युपयवाय
केचेदमितिनात्रास्माभिभरकृतःविस्तरेणचप्रज्ञा
लेकोरेदर्शितमेतदाचार्यशंकरनंदनेन ८ ननु
वायवकेनामप्रमाणसिद्धेवस्तनिनकिंचित्कर्तृसा।
मर्थेतेनैवदृष्टनप्रमाणेनवायवाभिसतस्यावाधि
तस्याप्रमाणत्वसंपादनात् दर्शितेचदृष्टायकेप्र।
माणकार्यहेतुस्तदाकस्मिकाभासः इतिकारि।
कयेसाशंकाह चिदानेवहिदेव्यंतःस्थितमिच्छा
यशार्वाहिः योगीवनिरुपानमर्थजातप्रकाशयेत

३
प्र.ति
५८

इहावत्सप्रसारणमनराज्यसंकल्पादिषु नीत्याद्या
भवेमचिञ्चवाहसमर्पकहेतव्यतिरेकेणैवनिर्भासा
नरति यद्यप्यस्ति संभवः तथापि तदाभासवेचिञ्च
अस्यैर्यात्सर्वप्रमात्रसाधारणत्वात्पूर्वावभवसंस्कारन
तसंभावनादवःस्वतिशोकेन यस्मिन्नरिदेयोगिना
मिष्ट्यामात्रेणपुरसेनादिदेविञ्चनिर्माणेदृष्टंतत्रो।
पादानेप्रसिद्धमृच्छाहृष्टुक्रपोणितादिदेविञ्चम
येनसंभवमेव नत्वेवैवक्रंशकंसर्वगताः परमाण
वोयोगीश्वराराजिनिसंहृदिताः कार्यसारण्यंतः ३
नियतपतलोकप्रसिद्धकारणभवानतिक्रमसिद्धये
निष्पन्ते नैवेतत्प्रसिद्धेपरमाण्यपवस्मूलवदादि
जायतइतिकिंतकपातादिस्ववधानेनतत्रापि नि
यतसहकारिसमयलंबनेकरचरणादिव्यापारोवि
शिष्टदेशकालयर्मादिपत्ययोगः शिक्ताभ्यासप्रक
र्षः इतीयतिचाप्रीयमाणयोगीकृंभेनिर्मिमाणाः
कृंभकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपुरस्सरचट

चदायं कुंभकारयवस्यात तस्मात्सिद्धकारणोत्तु।
चनेकिमसेजेतमानपरमाएवात्सयादानकारणोत्त
रचितयेति तत्रयोगिसेविदयवमातादृशीशक्तिर्य
दाभासेवेचिच्यरूपमर्थजातप्रकाशयतीति तदस्ति
संभवोयत्सेविदेवाभ्युपगतस्वातेज्याप्रतीचातलद
णादिच्छाविशेषवशात्सेविदेऽनयिकात्मताया।
अनयायादन्वस्थितमेवसद्भावजातमित्तिनेवे।
प्राणबुद्धिदेहादेर्वितीर्णकियन्मात्रसेविरूपाद्वा।
त्यन्तेनाभासयतीति तदिहविषयत्वाभासेवेचि
येचिदात्मनपवस्वातेज्येकिंनभ्युपगम्यतेस्वसेवे
दनसिद्धंकिमितिदेत्वंतरपर्येषणाप्रयासेनविद्यते
पवकारेणोदमाह सर्वेणतावदादिनाविषयव्यव
स्थायनेसेविद्वयमनयक्रवनीये आदिसिद्धेदि
तदिसुक्तंतस्मात्स्वातेज्यमेवदेवशाहनिर्दिष्टंविद्व।
यत्तमिति किमपरकारणान्वेषणव्यसनितयाह
यस्मादेवंप्रकाशयतिदेवइतिसंभाव्यतेतस्मात्किं

इति
प्रति
पक्ष

वाचिनानुपपत्तिनेति पूर्वणसंबंधः नन्वेवसुभवः
यथापिसंभावयानुमानमुन्मिसति तत्र किं सत्कार
प्रतिबिंबितचटादिदृष्टोतेनज्ञानप्रतिबिंबितभा
सवैचित्र्येविज्ञानदर्पणानिरिक्तततपववाद्याभि
मतेहेतुकल्पयेमकिंवायोगिदृष्टोतेनसंविक्त्वा
तेजमेवहेतुभावेनब्रूयामतदिदंसांशयिकंवर्त
तस्माशोकवाच्यार्थानुमानसंभावनोस्तत्रद्वयेन
ह अनुमानसनाभातपूर्वेनैवेष्टमिंद्रये आभात
मेववीजादेराभासादितवस्तनः आभासःपुनरा
भासादात्यस्यासीत्कथंचन अर्थस्यैवतेनास्ति
सिद्धिनाप्यनुमानतः नकेवलमनेतरसोकनि
दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रसक्तोवाच्यार्थोनाभासते
इदंदेवहिप्रसक्तोयत्नीलंभातीतिस्वप्रकाशसंवि
त्मात्रेनाधिकंकिंचिदिति यावदनुमानेनापिना
स्पवात्यस्यसिद्धिरित्यपिशब्दः तत्रानुमानसंदेहेनैव
प्रवर्तितमस्तदेतत्प्रहृतमपिनप्रहृतसिद्धिसाद

यादिमनेन दृश्यते तदा अनुमाने विकल्पः सर्वथा
ये विकल्पो नुभवमूल इति प्रसिद्धे तेन यत्तथा।
नाभात पूर्वमनुभूतचरं तत्रानुमानमनुस्थितो।
आपारो विकल्पात्मानैव केन विद्वादिनेष्यते ननु
प्रसक्तो भवतु ह्येनमनिसेकथे ये सामान्यतो
दृष्टे तर्हि किं वदसि यथार्थो यल्लब्ध इन्द्रियानुमा
ने उच्यते तत्रापि किं विकल्पेन यथासार्थः स्मर्य
ते तथा नुमेय इति स्थितिः विकल्पश्च नेंद्रिया।
दिकमर्थं केन चित्सन्निवेशात्मना स्मरति अथ
तर्हि किं चिदुपलब्धेः कारणमित्यनुनास्रभावेन।
सच स्वभावः कारणतालक्षणः प्रसक्तगृहीत
यव तथा च वीजादंक्रुरस्तंतभ्यः पट इत्यादौ का
र्यकारणभावः प्रसक्तानुपलंबवत्त्वेन तावन्न
श्रेयः तत्र च प्रसक्तप्रसाभासं प्रामाण्यमजते
विमर्शालक्षणास्पृष्टमिति व्यापारस्यैकैकश
ह्वाच्यैर्ये विप्रोक्तेः तदनुसारित्वाच्च प्रमाणा।

इ
प्रति
५१

मेतिवदन्तेयकाभिधानविषयेमिति वस्तुमवा
धितेति आभासमात्रेचसामान्यमिति निर्णेषते
अत्रयत्नंभोष्यमोमन्त्रेभद्रपश्चात्समाविश्यात्तय
वेतिकारणाभासोविशेषस्तुमःपरिशुद्धीतपव
वीजादेऊररितिप्रतीतौयद्यस्यनियसमुत्तुविध
तेत्यतिरिक्तंतत्तस्यकार्यमितिप्रतिचटंरुतिः
कादिद्रुपस्यहेतुतद्दान्मात्रस्याभासात् आभादा
सः पुनराभासद्रुपः सवभासतः इतिविप्रतिषि
द्धं अनाभातेचनास्तिविकल्पद्रुपस्यानुमानस्य
व्यापारः ग्रामशुद्धादेस्तयद्वाप्येतदग्रामादिद्रु
पेनोच्यते असकंवाजान्द्रुपऊच्यतत्त्वादेर्वास्त
प्रसंगादपित्ततत्तन्निर्गुहं तस्माद्भ्रामवात्यर्म्
भासवात्यमितिचशब्दसाम्यमात्रमेतन्नवस्तु
साम्यं पदेयेविकल्पेवस्तुनाभातीतिमन्तेते
सामपितावदनुमानविकल्पोनवास्तिपय
नः अस्माभिर्द्रुपपादितमथ्यवसायस्याणाभा

समानविषयत्वे श्रान्तिरेवावसायस्येति सूत्रे ते
नानुविकल्पनेति प्रकाशेन ययनाविष्टो नीला
दिरर्थः तत्रानुभूतपवसात् अथाविष्टपव
तद्दिशगिवाथो प्रकाश इति मायेन प्रकाशमा
त्रसम्भावनवाच्यः तेन वाच्यसाध्येय किंचित्प्रमा
णमानीयते तदवाच्यतामेवाच्यसाध्येय किंचि
त्प्रमाणमानीयते तदवाच्यतामेव प्रत्युतसाध
यतीति विरुद्धमेव अतएव कथंचनेति केना
पि प्रकारेण प्रत्यक्षात्मनाऽनुमानात्सनावाच्चा
भासनभासासवाच्यस्यानाभासस्य न कदाचिदस्ति
दितितस्मात्सिद्धं चिदात्मैव हि देव इति नन्वेतः
स्थितेव हिः प्रकाशयेदित्युक्तं तदनुः स्थितत्वं
यथादनीयमित्याशंकार स्वामिनश्चात्मसंस्थ
सम्भावजातस्य भासनं अस्यैव न विना तस्मादि
च्छामशः प्रवर्तते वहीरूपतयाप्यभासेन श्रुता
रूपतान् श्रुति प्रसात्रैकामांतर्धमिति वदन्

ई
प्रति
५१

ते तस्मै देवप्रकाशस्य प्रमात्तत्वात्तदात्मतया।
च विना प्रकाशमानस्यावस्तुभात् किंतु तत्राह
मित्यचित्यचित्यपरामर्शो यो यमिदं ता परामर्शः
सैव वास्तवता तस्मै ह्यंतःस्थितत्वमहमिति यत्ताव
ताचित्समुचिते नैव वयसा परामर्शने तच्चेदनी।
लादीनामस्येव न तनास्तीति यदि हि न स्यात् ऊं
भक्तौ च टेकरवणीति या उत्तरक्रियापेक्षया
स्वाशाब्दवाच्यः परामर्शः यद्यजीयात्मना स परा
मृश्येनानियंत्रितश्चेत्ततः पठेच्छापि सानकस्मा।
दिति संकीर्त्यैरव्यवहाराः अथ तत्रापि चेष्टणीय
स्तदानीमेव निर्मितः संस्तथा जातः तद्विनिर्मा
णो विदात्मनि विनेच्छयानेऽप्यने इति तिहासी
रेवमिच्छेव हेतुते मन्त्रवर्णयिष्यते ततश्चेच्छोत
रमपि विषयनियंत्रितं न वेति विकल्पेन वस्था
तस्मात्सर्वोयं भावराशिश्चिदात्ममहमिमेव वा।
पुनरासततावभासरवयुः यस्य र्यस्यान्वाते च

लक्षणास्वामिभवादिचित्रेण वसुधाक्रमाक्रमा।
दिनासंवेदेनेवदिष्करोतिप्रमातृभेदप्रथनसर्व।
के तत्रापिक्वचिदाभासेप्राप्तात्रेनकीकृतेतिनिन
सिनीनृतः स्वप्रेतकान तावन्निहितेषामाभासे।
येके शरीरप्राणबुद्धिसखायाभासोपेक्षतुभेद।
स्याविगलनात्रसर्ववैक्यं अतएवप्रतिक्षाणप्रमा
तृसंयोजनावियोजनावेचित्रेणपरमेश्वरोविष्ये
सृष्टिसंहारादिनाप्रयंवयति तदुक्तमाचार्येण
सदासृष्टिविनोदायसदास्थितिसखासिनेसदात्रे
श्रवणाहारतृप्तायभवतेनमश्मादिभवनारायणे
नापि सुकृसुकृरविष्णोतस्त्रैलोक्यकल्पनाशतेः
कल्पत्रयपिकोपेकीनिर्विकल्पोजयमजः इति
तस्मात्स्थितमंतःस्थितंभावजातेतेनविनातद्विष
सपरामर्शस्यायोगादिति १० ननुपरामर्शानाम
विकल्पः सचाविकल्पसुदसेविद्वद्विषयभगवति।
कथंस्यादिसाशंकाह सभावमवभासस्यविमर्श

विउरमथा प्रकाशोर्थोपरतोपिस्फटिकादिज।
 शेयमा इहावभासस्यप्रकाशास्यानवभासस्यचाप्र
 काशस्यचटादेः परस्परपरिहारेणद्वयोस्मात्मनिचे
 हावस्थानंतर्घटपटयोर्विवेदमजउमिसंजउमितिउ
 रूपपादनैवैलक्ष्ण्यं अथावभासोयतोर्थसंबंधी
 ततो नजउः तर्हिसंबंधमात्रेणमृदपिचटस्येसजडा
 स्यात् अथनस्वेबंधमात्रमपित्वावभासोऽर्थस्यप्र
 काशः तर्हिअथात्मनासप्रकाशइतिसमाप्यतिते
 नचात्मात्मनामस्यप्रकाशउपपन्नः अथामसभा।
 वोपिचटोऽवभासम्प्रकारां तर्हिवभासोपिचटस्य
 कारणमितिचटोऽप्यजउः स्यात् अथामिनापिसता
 चटेनयतोवभासस्यप्रतिबिंबसत्त्वाच्छायादता
 तासमाववभासोपिविभ्रद्वटस्येसुच्यतेततश्चाजउः
 तर्हिस्फटिकसलिलमजरादिरपियवंधूतपवेस
 जउपवस्यात् अथतथाभूतमपिआत्मानंतंचवद्य
 दिकंस्फटिकादिर्नयरामृष्टुसमर्थइतिजउः तथा

परमर्षोनमवञ्जसजीवितमेतदेहिस्वरणस्वाते
अस्वरूपेस्वाभाविकमवभासस्य स्वात्मविश्रान्तिः।
दाणमनुमसुखेप्रेक्षितेनाम अहमेवंप्रकाशात्सा
प्रकाशे इति हि विमर्शो दये स्वसंविदेव प्रमातृप्रमेय
प्रमाणादिचरितार्थमीभिममते नन्वतिरिक्तं को।
क्षतिस्फटिकादिगृहीत प्रतिबिम्बसमपितथा।
भावेन सिद्धो प्रमात्रेतरमपेक्षत इति निविमर्शत्वा
जडं सर्वतवस्तुतो विमर्शात्मक प्रमातृस्वभावतादा
त्म्यहेयसमविश्रान्तेरजडमेव सर्वापरकोटोः यडं के
इदं मितस्य विच्छिन्नविमर्शसुकृतार्थतायास्वस्वर
पेविश्रान्तिविमर्शः सोऽहमित्यमिति मथावस्थेव
निदंता विमृश्यमानसर्वापरकोटिः विमूर्छानो।
मायापदे संसार इति विमर्शपवप्रथाने भगवत इति
स्थिते ॥ न केवले संवित्तत्वाभिरेव विमर्शः प्रा
थमसक्तं यावदागमोत्तरेरपि इति दर्शयति आत्मा
तपवैचैतन्यं दिक्क्रियाचितिकर्तृत्वा तामर्थेणोदित

३
प्रति
५३

स्तेनजशालदिविलक्षणः यतोविमर्शपवंप्रधा
नमात्मनोऽयमसुसेवहेतुप्रयोजनरूपमुद्दिश्य।
आत्मायमिस्वभावोद्वयभूतोपिचेतनममितिधर्मः।
वाचिनाशहेनसामानाधिकरणमाश्रितोदितः
भगवताशिवस्तत्रेषुचेतनमात्मेतिपठितं चेतनम
मितिदिधर्मवाचकोपलक्षणं चितिशक्तिरपरि-
णामिनीतभास्यते ततो नचेमतश्च्यते चैत्रेणव
स्वात्ममदमितिसेरंभोयोगोलासविभूतियोगाच्च
मक्रियते स्वात्मापराभृष्यतेस्वात्ममेवप्रकाश्यतेइ
दमितिधर्मपरिच्छेदभावद्वययातद्विलक्षणीभावे
ननीलपीतसखडःखगच्छमतादृशावभासयो
गेनाभास्यते ततश्चैत्रेणचेमतेश्च्यते एवेववि।
मर्षादिसर्वसहः परमम्यालीकरोति आत्मानेव
परीकरोसुभयसेकीकुरुतेपकीकृतंद्वयमपिन्य
ग्भावयतिसर्वस्वभावः प्रसवमर्शश्चांतरभिलाषा।
त्मकशहनस्वभावः तच्चशहनसंकेतनिरपेक्षमे

दृशोः केवसेद्रष्टादृशमात्रमादावपिदिधर्मश।
 हेनसामानाधिकरणमात्मनोदर्शिते गुरुणाने।
 तेन द्रव्यं हित उच्यते यदि श्रान्तः यदार्थवर्गः सर्वो।
 भाति चार्थक्रियायेतद्यदि न कृप्यते तत्सकलोयतद
 भूतभावभुवनसंभारः संविदिविश्रान्तः तथा भवती
 ति सपवयणकर्मादिधर्माश्च भूतपदार्थोत्तरस्व।
 भावः तामेव मुख्यद्रव्यरूपमाश्रयते इति सैव द्रव्यं
 तदनंततथर्मराशिविश्रमभूतायास्तस्याः सपवयर्म
 चैतस्य इति कर्तृकृतं ताउत्पन्नेनुभावप्रसयेन सं
 वेधाभिधायिनापि प्राधान्येन दर्शितः तथा हि।
 संबंधस्य संबंधिविश्रान्तस्य प्रतीतेः द्रव्यरूपस्य।
 संबंधिनः प्रकृतोक्तत्वाच्चितिक्रियात्वरूपं मे सं
 वेधमवगमयतां संज्ञानिष्कृष्टपदोपाः प्रत्याय।
 तो भवति चितिक्रियाचितौ कर्तृतास्वातेत्यं सं।
 योजनवियोजनानुसंबंधनादिरूपमात्ममात्रताया
 मेव जडवदविश्रान्तद्रव्यपरिच्छिन्नप्रकाशसारत्वम

ई
प्रति
५५

नमस्तु खप्रेक्षितमिति तदेवानात्मरूपोजगत्संयो।
जनवियोजनस्वातेऽविकलाद्वैलक्षण्यादयीति त
देवपरत्वेन प्रथानतयाभि संथायात्माचेतन इति वक्त
व्येयं मोत राथरी करणाय चात्मा चिक्किया चित्तिकर्त
तातामर्थेणेति समासः अथ पुद्गादविश्रंतिरिति हि
कावे समयः नशास्त्रेयदिवा चिक्किया आत्मा उदितः
चित्तिकर्तृता चेति पृथगेव यवेन क्वचित्स्थिते १२
ननु यथा प्रकाशोऽप्रकाशश्चेत्प्रभयमपि स्वात्मनि
ततश्च प्रकाशश्च तेजज्जगत्तैलक्षण्यामुदितं स्या
त् तद्विमर्शोऽप्यविमर्शोऽपि च स्वात्मनीति तेनाधिक
ये वैलक्षण्याज्जगज्जयोरिमांशं व्याह चितिः प्र।
मवमर्शात्मा परावाकसरसोदिता स्वात्ममेतन्मु।
एतदेव संयं परमात्मनः चेतयतीति अत्र या चित्तिवि
किया तस्याः प्रमवमर्शः स्वात्मवमकारलक्षणाः आत्मा
स्वभावः तथा हि चित्तेन स्वात्मनि नवमक्रियेत स्वात्मान
परामृश्यतेन स्वात्मनितेन प्रकाशयते नापरिच्छिन्नतया

वाविष्णुत्रयमहारात्मकर्मतर्षावशिरोनिवेदेश
प्रथमकरादिमायीयसांकेतिकशास्त्रजीवितभू
ते नीलमिदं चैत्रोद्गमितादिप्रभवमर्शोतरभिर्निभू
तत्तात्पूणात्मासरावक्तिविषयमभिलपतिप्रभवमर्शो
नेतिचवाक्य अतएवसास्त्रसेनचिद्व्यपतयास्वात्म
विश्रान्तिवपुषातदितासतमनस्तमितानित्याश्र
हमिमेव यतदेवपरमात्मनोसुखेसातेत्येमेष्टय
मीशान्त्वमनुयायेद्विद्वसुत्थयेपरपरंतिभाव
त्रयस्यप्रभवमर्शोस्वात्मातिश्राणमोहोयमात्रेपि
अहंभावयवविश्रान्तेः श्रीसदाशिवभूमोपपत्ती
दशायां अपरेतिदेभावस्यैवनिर्झोमायापिक
तानामेवविस्सुविरिंचेंद्रादीनां तत्तेषांपरमेश्वर
प्रशादजमेवेति अमनिरयेत्तैवपरमार्थतत्त्वानं
दपेष्टयंसातेत्येवैतमेव तस्मात्कृतमुक्तंतेनज।
आत्महिविलक्षणइतिप्रधानाग्रेसस्येतत्त्वदर्शि
तमेवेतिनिर्णययति सास्त्ररतामहासत्तादेशका

ई
प्रति
५५

लाविशेषणी सैषासारतयाप्रोक्तारूपदयंपरमेष्टि।
नः इहचटः कस्मादस्तिवपुष्पंकस्मान्नास्तीत्युक्तेव
कोशेभवेति चटोद्दिस्फुरतिममनदितरदितितेदेतेच
दत्तमेवयदिस्फुरत्वेस्फुरणसंवेयस्तत्सर्वस्यस्फुरेन
कस्यचिद्वा तस्मान्ममनस्फुरतीतिकीर्त्यः मयीयंस्फु
राणस्पंदनमविष्टः इतिस्पंदनेचकिंचिःचलने यस्यै
वचकिंचिद्व्यपतायदचलमपिचलमाभासतइति प्र
काशस्वरूपंदिमनागपिनातिरिच्यते अतिरिच्यत
इवेमचलसेयाभासभेदपुक्तमवचभातीति ततउ
क्तंआत्मेवसर्वभावेषुस्फुरनिर्हतविद्वदुः अनिरुद्धे
च्छाप्रसरः प्रसरट्क्रियः शिवइतिअतिक्रदः प्रस्य
ष्टोवाकिं करोमीतिवामृशं यावन्नायमदेगच्छेतत्र
स्पंदः प्रतिष्ठितइतिस्पंदतत्तविविक्तयेइतिगुणादि
स्पंदनिष्पदाः इतिच लोकेपिविविधनेचिंत्ययोगेपि
स्वरूपादयत्ननोगेभोरः स्पंदवानिसुच्यते सतावभ
वनकर्तृत्वासर्वक्रियासुस्वातेयंसाववपुष्पादिकम।

पिबामोतीति महतीदेशकालौनीलादिवत्सेवस
जतीतिताभ्यांविशेषणीयानभवति यत्किलयेन
तत्प्रकट्यतयाभातिततस्विशेषणंकटश्चैत्र
स्वनचदेशकालोविमर्शोनतत्प्रकट्योभातः तथा
विदंतयातस्वचाहंतयाप्रकाशेतत्प्रकट्यत्वात्तुपप
त्तेः यवंदेशकालस्पर्शोपितन्निर्माणयोगादिति।
तोपिब्यायकत्वनित्तितुक्तं सहासतामहादेवीवि
ष्यजीवनमुच्यतेइति सारमितियद्वत्त्वं त्रुपंतदिव
मेवविमर्शशक्तिः ग्राह्यग्राहकानांयत्प्रकाशात्म
कं त्रुपंतस्याप्यप्रकाशवैलक्षण्यादपि काश्यमेवे
ति श्रीसारशास्त्रेपिनिर्दिष्टं यत्सारसस्पजगतः सा
शक्तिमालिनीपरेतिसेधैतिशक्तिप्रतीभज्ञानंदर्शि
ते हृदयं नाम प्रतिष्ठास्थानत्वंमुच्यते तत्तच्छोका।
नीत्माजगतांवेतनंतस्यापिप्रकाशात्मत्वेनस्यापि।
विमर्शशक्तिरिति विषयस्परमेष्ठितिहृतोविष्णोत
स्पदमेवहृदयंविमर्शत्रुपंतपरमेष्ठात्मकं तत्रतत्रा।

भिधीयते सर्वस्परिमेयवस्तुद्वयेमेव विमर्शः।
 नात्माविमर्शनेच परत्वात्कृत्स्नमयंततपवोक्तं नैते
 विनाभवेच्छब्दो नाथो नापि चित्तेर्गतिरिति तत्र ता।
 वत्समायनामात्तकाभावः ॥ ॥ चेसागमेषु तत्र।
 भवभर्तृहारिणापि ॥ ॥ तयो लोकायः शास्त्रानुग
 सादृते अनुविद्धमिव ज्ञाने सर्वशब्देन गम्यते वा
 रूपता चेदुक्ता सेदवबोधस्य शास्त्रात् न प्रकाशः
 प्रकाशो तमादिप्रसवमर्शनीति सैषा सैसा रिणो
 सत्तावद्विरेतश्च वर्तते यदुक्ता तौ विसेजो यदृश्य
 तेका स कर्तव्यवदिमादिव तदेतेन विडरिमेतन्निर्वा
 दितं वीदेरप्यथ वसायायेत्तं प्रकाशस्य प्रामाण्य
 वदद्भिरुपगतशाययवायमर्थो भिलायात्मकत्वाद
 थवसायस्येति ॥ नन्वसैव शक्तिश्रेणी शोभि
 तवयुषि परमेशो विमर्शशक्तिरेवेयमित्ते कार
 मभिषिच्यते कस्मादिमाशंकाश आत्मानमतप
 वायेते यो कुर्यात्स्थविस्थिति ज्ञेयं न ततदोन्मुख्य

तवेतेतास्पतेत्रता स्वातेज्यामुक्तमात्मानं स्वातेर्ज
दहयात्मनः प्रभुरीणादिसंकल्पे निर्माय व्यवहारः
येन सर्वाः शक्तीः कर्तृत्वशक्तिरैश्वर्यात्मा समा
क्षिपति सावविमर्श इति युक्तमस्याप्यवश्यात्
तिनामर्थे^{ले}न मुक्तं शब्दार्थस्तु अयेप्रकाशात्मा परमे
स्वरत्मात्मानं ज्ञात्रेकज्ञत्वादज्ञेयी करोति तीयत्संभा
वते कारणं तत्र स्यानुपपत्तेर्दर्शितत्वाद्दृष्टेन संभावना
नुमानेन तत्र तत्र विमर्शशक्तितत्त्वात् कर्तृत्वादि
तो भवति यतो ह्ययमात्मानं परमशक्तिततो वि
मर्शनिर्भरत्वात् तथानीलादित्वेन प्रकांति नन्वेवैव
ऊतः संभावनायात्मानं ज्ञेयी करोतीति आह एष
प्रकाशाद्विद्भिर्भूता स्थितिर्न स्पृता दृष्टेयं नैव भ
वति तत्र वधारणतत्र चोक्ता युक्तयः अत्र अथ पु
क्तिमप्याह यदिव्यतिरिक्तं ज्ञेयं स्यात् तज्ज्ञातृस्य
स्यात्मनो यदेतज्ज्ञेयविषयमोन्मुखं स्वसंवेदनसि
द्धं दृश्यते न तू स्यात् तेन व्यतिरिक्तविषयो मूर्त्ये

ई
प्रति
५३

नामाधीनत्वेनामपारतंत्र्यमस्फानीयते पारतंत्र्यं।
च स्वातंत्र्यस्य विरुद्धं स्वातंत्र्यमेव चानमसुखप्रेक्षि।
न लक्षणमात्मनः स्वरूपमिति व्यतिरिक्तोर्मुखाया
त्मा अनात्मैव स्यात् अनात्मा वज्र उज्ज्वलं प्रतिलोभं
ली भवतीति प्रसंगः ततः प्रसंगविर्ययादिदमार्थ
तम् अत्यतिरिक्तोर्मुखः स्वतंत्रः सत्त्वात्मानमेव ज्ञेयी
करोतीति द्वितीयोऽसौ कवाचो न च केवलं नीला।
दिरूपमेव ज्ञेयं यावदसक्तकर्तृभावं स्वातंत्र्येणाय
रित्यक्तमेव संज्ञमात्मानं निर्माय व्यवहारेण ध्याना
यासनार्चनोपदेशादिना योजयतीति यत्संभ्रमते
तदप्यतर्पेति सर्वथः ननु स्वातंत्र्यपुक्तं च निर्भीय
ते चेति विरुद्धमिदं तत्राह अद्वयात्मनः संविदे।
करूपस्य स्वातंत्र्यादेतोरिदं न न युज्यते यत्किं लर्म
यापदेति चटं प्रतिभाति तत्संयादने यदप्रतिहितं
स्वातंत्र्यं तदेव पुनः स्वातंत्र्यशब्देन दर्शितम् अतप
वे सनेन तत्र विमर्शशक्तिरूपमित्यपुनरुक्तम् अथ

वातपवसातंत्रादितिसामानाधिकरण्येनसोक
द्वयेनसंबंधनीये उदाहरणमेवार्थदर्शयति
नीलादिनिर्माणवदस्यस्वतंत्ररूपनिर्माणस्याप्र
सिद्धत्वात् ईश्वरोभागवानात्मानिसोविशुः स्वतंत्र
इत्येवमादौदिप्रमातुःसृजयितव्यात्तर्वाष्ट्यगभूते
तत्प्रमेयेथ्ययेसृज्यंचभातीतितत्तावन्निमित्तं नचा
नीश्वररूपंयवेदिईश्वरइमनीश्वरइतिसंकल्पथा
नादेस्तत्स्वतंत्रस्यानुवैवंफलभेदस्योपलब्धेरिति
तस्मात्स्वातंत्र्यस्यताभासनेनस्वातंत्र्ययुक्तताभा
सनेनचयदिदमभयेज्ञेयमात्मात्रपमेवपरमेश्वरो
भासयतितदिमर्षशक्तिवलादेवेतिसेवप्रथान।
मिति ननुप्रकाशवलाद्भावव्यवस्थासवप्रकाशो
विमर्शसारइतिविमर्शाभेदेवतदितिपुक्तंवक्तंई
श्वरस्यात्मेत्यादिसंकल्पेयचनिर्मिनेस्पेदंतयापरा
मर्षास्वातंत्र्यंतद्वेयमर्षात्रयमितिनिर्मितस्यत
द्वयतोभावकथंस्वातंत्र्यामुक्तत्वमिति तदेतत्सरी

इ
प्रति
५८

हेतुमाह नाहेतादिपरामर्शभेदादस्यात्मतात्मनः
अहेतुपतयेवास्मृष्टेस्तित्ताच्चकर्मवत् सत्
येभावप्रमयाआदिग्रहणादन्तेष्वरादिपरामर्शः
तिग्राहणेप्रमयोपलक्षणे कर्मग्रहणेक्रियावाचि
सदसत्त्वभूतशक्तिरूपोपलक्षणे तदयमर्थः अ
हमित्येवेत्तुपोयः परामर्शोयस्येश्वरः प्रमातात्मा
शिवश्मादिरनेतप्रकारः परामर्शस्तस्ययद्यपिभे
दोत्पत्त्यप्यतातथापितद्देवादेतोरप्यात्मनोनिर्मा
तत्त्वस्याहेतुपरामर्शमयस्यनिर्मेयत्त्वस्यैश्वरा
दिपरामर्शास्पदस्येभेदः शक्तिः सनयुक्त यत
ईश्वरश्चाप्ययः परामर्शः सर्वज्ञानशीलेत्तात्त्विक
त्वेनतत्त्वेविश्राम्यतित्तात्त्वतादिवत्तानादौस्वाते
अमनस्येदित्वंअविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोगः
अविच्छेदस्यज्ञानामिकरोमीमः मदर्शविश्रान्तिरि
तिअस्येश्वरस्वात्मनः सृष्टेः सृज्यमानस्याहेतुविमर्शः
नीयतेमेवमृष्टेरितिवादेनोपेवमी अस्येश्वरस्ययः

तईषरादिसंकल्पेषुपदेपरामर्शनयोग्यसेवस्तु
ष्टिः अहेकृतः यथाक्रियाकारकसमुच्चयविक
ल्पादिशक्तयोयथास्वतितृतीयादिचवादिप्रयो
गावेसयपरामर्शपरमार्थाः याकः कर्तासमस्तः।
योविकल्पस्यादिशोद्धेरभिधीयमानाः सत्त्वभावः।
मायादिताम्रपिपचतिचैत्रेणचेवेमेवभूतेमूल
परामर्शोविश्राम्पतिप्रमथानताः प्रतीतानैवभवे
युः तद्वदत्रापियतउक्तंभवतिपरामर्शोनामविश्र
तिस्थानेतस्वपादंतिकमेवपारमार्थिकं तस्माद
मितेवेत्तमेव यथविश्रान्तियदेतयदुत्तमूल।
स्थानीयेग्रामगमनेतदयेत्तयास्सुदसुच्यते इ
तिकोविरोधः अनेननीलादेरपिइदंनीलं इति
मथ्यपरामर्शोपिमूलपरामर्शोअहमितेवविश्रां
तेः आत्ममयत्वमुपपादितमेवनीलमहेवेयदं
प्रकाशेइतिहीयतत्वे यथोक्तमिदमित्यस्यादि
मूर्कस्तनीलादिविमर्शादेवार्थक्रियादिपरितोषा

ई
प्र.ति
५६

स्वातेऽन्यनिर्मक्तत्वमुक्तं आ
त्मादौ ततन्मूलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेण प्रती
ति परीसमाप्तिमर्थक्रियांचमूढोपि नाभिममतर
तितस्यनिमित्तोऽनज्ञितस्वातेऽन्यमुक्तं १० न
नेवंविधपरामर्शानामहमितेवविषुद्धैकपराम
र्शविश्रान्तिरेवतत्तं तत्कथमिदमुच्यतेजानस्स
मादिकाप्रस्यशक्तयश्चित्तज्ञानस्यनिर्णयसंशया
दिभेदान्नीलादीनांवैचित्र्यमिमांशंकायां परिहरा
माह मायाशक्ताविभोः सैवभिन्नसंवेसगोच
राः कथित्वाज्ञानसंकल्पाद्यवसायादिनामभिः
अनुपपन्नमवभासनेसायेमुच्यतेतच्चभिन्नेप्रका
शात्सर्वमवभासजातेमायातत्रचित्ततस्यैवस्वातेऽन्य
मायाशक्तिःतथाभिन्नेयत्संवेसंप्रमातृमोमत्तस्य
मायाशक्त्याभिन्नेनप्रमातरमोमत्तोवेयाश्चकरणा
वर्गेणयत्संवेसंपवगोचरोविश्रान्तिपदयस्यास्माह
शीसतीसैवप्रत्यवमर्शात्मावितिःपरावायूपाज्ञाः

नमिति संकल्पश्च यथावसाय इति चोच्यते आदिग्र
हणान्तं शयः स्मृतिरिमादि तथा हि यदिन्द्रिये
ण स्फुटग्राहिणा वा ह्येन विषयेण स्फुटेन च निये
त्रिते ये संवित्तत्तज्ज्ञानं मनसा च विषयेण वा स्फु
टत्वेन संकल्पः बुद्धो विषयेण च विषयतत्पर्येत
भाजाः व्यवसायो निश्चयः विषयस्य च यद्भिन्नत्वं
वदिष्करणानां च तत्पक्षाभावे दादनुपपन्नं च
तत्त्वेनाभास्यते इति भेदे यतो विप्रान्तिर्न तत्र भेदः
स्या भेदे ईश्वरसदाशिवादिवत्ततो ज्ञानसंकल्पाद
यो भिन्नास्तस्या प्रथमस्तत्त्वभावभेदस्य संवित्तत्तस्या
नुसंधातः शक्तयश्च क्ताः संशयादयश्च भिन्नानीला
दिवे विज्ञेयेति सर्वमखंडितम् ६ ननु प्रत्यक्षम
र्शात्मत्वं चिति शक्तेः संकल्पस्मरणादिशक्तिषु स
विकल्पात्मिका स्वभावतया तन्निर्विकल्परूपा सा
दात्कारत्वात् तद्वद्वानुभवशक्तिस्तत्र कथं प्रत्यक्षमर्शो
दिश्रभिलाषभेदयोजनामयः श्रीभलापविशेषयो।

ई
प्रति
६

जनाचसंकेतस्मरणमपत्तितत्त्वसंस्कारप्रवोधेसो
पितादृशदृष्टामिमेवेप्रथमसमयेकथमभिलाष
योगः इतिपरस्यामोहमयोदयितमाह सा
लाकारद्वयेणस्निविमर्शःकथमप्याथाव
नासुपपत्तेतत्प्रतिसंथानवर्जिते इहतावच्छेतम
स्मात्तुभूतौशुलिनिर्देशादिप्रत्योभिलाषयोगः अ
प्यावालसप्रथमेववहोरदृष्टमानेयुमतिरेवन
स्यात् निर्विकल्पकविज्ञानपरम्पर्यादितेशद्वेषु
लोति तमर्थपुरःपश्यतिपुनस्तद्विवर्तंभूतलंया
प्यतीति चटसानयनेयेतिव्यवहाराकथमस्याय।
मर्थोह्यदिस्फुरेत् चटइतिइदमानयेतिइदनेय।
तीदमितियोजनाशालोह्यमर्थः योजनाचवि
कल्पव्यापारः अथवालसप्राग्जन्मानुभूतसंकेत।
स्मृतेरेवंतथापिसंकेतकालेसशब्दोविशयभूते
नेदंभावेनाप्रसवमृश्यसानत्वाद्देहान्प्रवृत्त
निर्भासमानोविज्ञानशरीरविप्रांतीकृतोवाचक

इति भवति तद्विज्ञानस्य सत्त्वं चेद्भूति तदभिला
षमयमेवेति यथा विषयस्य सत्त्वं यत्ना भविषि
ज्ञाने सुखात्मकं भाति तथा मा भूदभिलाषात्मात्र
पादिविषयः तथापि विज्ञाने तदात्मकसंयमासि
ष्यते अत्र दर्शने विषयस्यापि विमर्शमयत्वादभि
लाषमयत्वं मेव वस्तुतः स्नेहितादिश्रवणायपि
यदि न परामर्शमयी तर्ह्यस्यां विकल्पात्मकप्रमा
तृव्यापारावुत्थासात्संभवः शपथपरमार्थपव
स्मरणं च न स्यात् ऊपविषया व्यवसायी हियदि
विकल्पतद्विद्यात्किममत्सर्वचित्तसंदरणेन स्ने
हितेनामस्यादिति तत्राप्यस्ति श्रुतः परामर्शः स
कलेन च शास्त्रमिति न शास्त्रं हि सहेते वस्तुनितत्र
च नियतशास्त्रं योजनं क्रियते तथा हि वालस्पु
तः पिंडे सहजोयः परामर्शोऽहमित्यविच्छेदन
इदमिति विच्छेदेन वा तत्पृष्टे पवगोर इति गावि
ति वा शास्त्रं आरोप्यते सोऽप्यभ्यासात् प्रमात्त्वमयी

३
प्रति
६

भवति तत्तद्वेचामः शुक्लशतीवलीवर्मश्चिपव
ममदितिसंकेतनत्वम् तस्मादस्मिताकारेप्रम
वमर्षः अपिशाहस्यापमाशयः इहसात्तात्करीव
स्तनः पश्यामीमेवैभूतविकल्पनव्यापारयंयंतप।
वविकलोद्विप्रसदाप्यापारश्चिपरोपिममतेन
वव्यापारस्तद्वतोभिन्नोपुक्तः तत्त्वत्रपभूतोद्विमः
भवत्तवादाणमात्रसभावः सात्तात्कारः तत्रस्पष्ट
विमर्षः अवश्यंचैतत् अमथेतिथिदिनस्यातदे
काभिसंधानेनजवाङ्मूर्त्तस्वरितंचवर्णान्मठन
दुतेचमंत्रपुस्तकंवाचयन्नाभीमतमेवगच्छेड।
श्चारयेद्वाचयेत् तथ्यादितस्मिन्देशोज्ञानमाचि
क्रिमिषा क्रमणासाक्रांतताज्ञानेप्रयोजनोतरा।
नुसंधानेनित्यत्वादिषांतरात्तुसंधिः तत्राद्याच।
क्रमिषेमादिनांसंयोजनवियोजनरूपेणपरा।
मर्षोतविनाभिमतदेशावाप्तिः कथंभवेत् य
वैतरित्वोद्गमनवाचनादौसंतव्यम् ॥ तत्र

विशेषतः स्थानकरुणाक्रमणादियोगः अत्रच।
यतः यस्याङ्गाविस्मलविकल्पकल्पनानसंवेद्यते।
ततएवत्वरितत्वमिति सूक्ष्मेन प्रभवमर्शेन संवर्ति
तशब्दभावनामयेन भावमेव संवर्तितादिशब्दः
भावनाप्रमारीनविवक्ष्यमानास्थूलो विकल्पः य
था इदित्यस्य प्रसारणाद्यतः सुक्त इति तस्यापि ए
युवुधोदराकारः सुक्तत्वजातिपुक्तप्रणसमवा
यीत्मादिः यायुगतिमुदावितियाठाद्वाविस्वरि।
तगतौ स्वशक्तिवशादंततश्चि ६ भवत्तेवं सूक्ष्मे
विमर्शः प्रकाशशरीरावेशीयत्र तस्थूलत्वेन वि।
कल्पस्य तास्फटातत्र शास्त्रो नीलादिव देव एष्यभा।
सते नीलमिदमिति सकथं प्रकाशस्वस्याद एष्यग
भूतः स्थान शब्दात्मा च विमर्शः सचात्र मायात्मके
भेदयदेपि प्रकाशा एष्यगभूतो भवद्भिरिष्टसुदेतत्क
थं प्रतिपत्तव्यमिच्छाशंकाद् चतुर्थमित्यवसाना
मस्यातिरेकिणी येषां शक्तिरात्मैव भासते न चि

ई
प्रति
६२

देतया केनैतदुक्तेवदशतियः स्थलः शास्त्रः सप्रकाशः
शजीवितस्वभावो विमर्श इति सोपि हि स्थलः शा
स्त्रोर्थवत्पृथग्भूत इव भाति तौ नाम त्रयलक्षणौ
शास्त्रार्थावेकस्य तया सोवमिति एवं रूपत्वेन परा
मृशोती अथ वसाय महिर्यासाय रमेष्टरशक्तिविम
र्शत्रया आत्मवेदेवाहमिमतनवच्छिन्नत्वेन भाति नत
कदाचिदिदं तया विच्छिन्नत्वेन भाति विच्छिन्नत्वेना
वभासे परप्रतिष्ठत्वात्पुनर्विमर्शोत्तरेण भाव्यम् त
त्राप्येवमित्यनवस्था अतो नीलस्य प्रकाशनमिव न
स्यात् प्रतिष्ठात्वाभावात् तस्मात्सर्वव्यवविमर्शः
प्रकाशादविच्छिन्नयेवेति अथ वसेति आतम्योप
सर्गश्चादाः स्त्रियाम् २० नन्वेवं सर्वस्यैव ज्ञानक
लापस्याहमित्येव प्रसहिनेवेसभूमिस्पर्शो नास्ति
वेसनुविचदेशकालयोगः नतवेदकांशो देशका
लयोगाभावे च यदिदेज्ञानानां स्वांशायैतया च म
क्रमत्वे लक्ष्यते तत्कथं स्यात् क्रमाभावे चैकत्वम्

तमेववस्तुतोभवेत् ततश्चज्ञानस्मृतादिशक्ति
भिक्षुदाम्परमेश्वर इति यदुक्तं तत्कथं निर्वहेदि
त्याशोकाशमयस्वीकृतमपसेहरति केवले।
भिन्नसेवेयदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्वसा
यादिसकृमंप्रतिभासते सप्तमेवमक्रममेव।
सेवितत्वे किंतु सशक्तिवशाद्भिन्नत्वेन भासिता
नियानिवेयानितेषां मूर्तिभेदकृतो यो हरा हर
वैतसा वैतसादिदेशः क्रियाभेदकृतश्च विर।
शीघ्रक्रमादिभ्यः कालस्त्वावनुरूपस्य साया मोने
एव त्वेव ज्ञानस्मरणवसावानोष्वाशा इव भां।
ति निरंशानामपि तद्भासनां शकृतश्च सक्रमदाव
भासः परस्परपेक्षया च ययि कालक्रमवत्सा
दो विज्ञानेषु भाति न देशक्रमः तथापि विमूढस्य
पर्वतसेवेदने विततमेव वदरसेवेदने च सूक्ष्ममि
वभातीति देशक्रमोऽपि दर्शितः तेन वेद्यतरक्रमस्वी
कारभासात् सक्रमत्वाभासमानमपि नापारमार्थि

ई
प्र. ति
६३

कमाभासमानस्यपरमार्थत्वात् ततश्चपुनस्तत्केन
नादयोऽस्यभगवतःशक्तयश्चिन्मायाशक्ताविभोरेति
सोकेनसूत्रयैवेचिञ्ज्ञानानोदर्शिते अनेनतद्देश
कालैवेचिञ्मिति विशेष इति शिवं २१ इति श्री
मदभिनवग्रन्थविरचितायोईश्वरप्रभुभिज्ञासूत्रः
विमर्शिनो ज्ञानशक्तिनिर्गुणपंचममाह्निकं
स्वात्माभेदचनान्मावोस्तदपोहनटेकतः चि
दमःसंस्तुयाचित्ररूपकृतेस्तमःशिवम् यवेस
मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्चनिर्गुणताग्रामृतउभ
यात्रुग्राह्ययोहनशक्तिर्वित्तमसोकेकादशः
केनाहंप्रभवमर्शयः प्रकाशात्मिनादिनासिद्धेस
र्वस्यजीवतइमंतेननिर्णीयंते तत्रसोकेनप्रभव
मर्शविकल्पोविशेषः इति सूच्यते ततःसोकेन
सुद्धेहंप्रभवमर्शयोहनव्यापारासंभवउच्यते त
तःसदृष्टादेवतउपपत्तिरिति सोकेन ततोपिद
येनापुदस्याहमितवमर्शस्यविकल्पत्रयता त

नः श्लोकेनानुसंधानस्यापि विकल्पता यवेश्वतानु
संधानादि रूपमेव परमेश्वरस्य सहस्रमिति श्लोके
नः ततः प्रकृते विदात्ममर्थावभासस्य सत्त्वोपसंक्रि
यते श्लोकेन ततो ह्येव तस्यैवार्थावभासस्यानुभवः
स्मरणं देवे विश्वस्यते तदुक्तिश्च प्रकृतायामीश्व
रस्य सत्त्वप्रभञ्जया सुपुज्यत इति श्लोकेनाङ्गि
कस्यास्यार्थः अथ प्रकाशो वा सायते तदुमि
दे सुभावमवभासस्य विमर्श इति तत्र विमर्शोभि
लायात्मनाशहेन योजित एव तयो जनाकृतं च त्वे
कल्प रूपत्वं सदेपि परमेश्वरे प्राप्ते न चेतदिष्टं तस्य
संसारपदे मायात्मनि उपपत्तिरिति सांकायिके अदे
प्रभवमशौचः प्रकाशात्मापि वाग्वयः नासौ वि
कल्पः सासुक्तो ह्ययाक्षेपो विनिश्चयः प्रकाशस्य
सुदसंविद्रूपस्य देहादिसंस्पर्शरनाविलीभूतस्य
यच्चात्मा जीवितभूतः सारसभावो विच्छेदस्योत्तर
भुवणमकल्पोत्तमसुखप्रेक्षितस्वातंत्र्यविश्रान्तिरु

३
प्र. ति
८५

पः अहमिति प्रत्ययमर्शः असौ विकल्पो न भवति वि
कल्पनाशंकायां वीजं दर्शयति बाधप्रति विषय
रूपाच्छोत्राणां हृद्वा दमयवांतरवभासमानः सं
विद्रुपावेशी शब्दानात्माभिलाषो वागित्तेनेनोक्तः
वक्तव्यं स्वात्मासेन सीयमिति अभिसंबंधेन यदि वा
भुवः कस्मात्त्र विकल्पः आह न तस्य विकल्पल
क्षणमस्ति तथा हि विविधा कल्पना विविधं न
न शंकि तस्य कल्पोऽमयवच्छेदने विकल्पः विवि
धत्वं च वक्रावनप्रसंभावना समाशोपनिरासे सति
भवदयं वक्रि अवक्रि रूपमाक्षिपति तेन विकल्पे
वश्यं तच्च निश्चेतव्यं अतश्च व्यपोहितव्यं भवति ९
तथा च भिन्नयोरवभासो हि स्याच्चटादयो द्वयोः
प्रकाशस्यैव नामस्य भेदिनस्त्ववभासने चटो
हि दृष्टे चटस्यानयवाचटोपियोग्येदशाभिमतः
स्थानानुक्रमणशीलो विज्ञानजनकः स्वकारणो
पनीतः संभाव्यते यटादिस्वभावः अतो चटाच्चटयो

हं योरवभासस्य संभावनात्मसारोपः सावकाशी
भवति अचटास्य ससारोये निषेधलक्षणोऽयोर
न व्यापार इति तदनुप्राणिता विकल्परूपता चटश
स्य निश्चयस्य लिंगसंभावनायो यस्त्वयं प्रकारे
नामतस्य स्थानेयः संभाव्यते स तावदप्रकाशश्च
योन भवति तत्प्रकल्पस्य हि संभावने भवति न च
यत्प्रकाशेन कर्तव्यं तदप्रकाशस्य कदाचित्स्थे
संभावना रोपणादिवत्तादेव चास्या प्रकाशरूपत्वे
विचिंतेन अतः प्रकाशतत्त्वस्या न स्या प्रकाशरूपः
स ते दिनस्तत्प्रकल्पस्या यो ह नात्मकभेदन व्यापारा
स हि सौरवभास न मेव नास्ति तदभावे कस्या यो ह न स
वभास संभवेऽपि प्रकाशरूपतमेव न च प्रकाशस्य स्व
रूपदेशकालभेदो येन द्वितीयः प्रकाशयकस्या न्य
काशादयोऽप्यत इति द्वितीयस्मादेवं ततो दयाभा
वादयो ह्यसंभवे विकल्परूपत्वाभावांश्चिन्मात्रे यरा
मर्णात्मनि प्रहमिति प्रसवमर्शय व न विकल्पः २

ई
प्र. ति
८५

ननु च देय रिनिहित इयेष्टे तदर्शनसुयजीवता वि
लेन कथमचटस्य निषेधने क्रियते नरचटस्य के
न चित्रा मापि गृहीते अचटवासनापि च देष्टे
कथंकारं प्रबुध्यतात् ससमेवंशाक्यः पर्यनुयो
ज्योन तत्र यम् यतः तदतत्प्रतिभाजामोत्रैवा
तदपोहनात् तन्निश्चयनमुक्ता हि विकल्पो
चटश्च यम् इह प्रमातानामप्रमाणादतिरि
क्तः प्रमास्वसुतेतः संयोजनविद्योजनायाधार
वशात्कर्त्ता दर्शितः तस्य च प्रमात्तरंतः सर्वा र्थाव
भासः चिन्मात्रशरीरेपित्तसामानाधिकरण्यहः
तिरपि दर्शयणनगरमायेनास्तीत्यक्तम् यवेचत
त्प्रतिभा चटाभासमतत्प्रतिभा चाप्यचटाभासे प्र
मात्तमभ्यज्यते सेवते तावत् तदविकल्परूपायो
चित्स्वभावो सोचटः चिद्वेदेव विद्यशरीरः सूर्यः
न च तेन केचिद्व्यवहारः तन्माया व्यापारमुह्यता
सद्यन्मूर्णमपि वारुण्यतिभावम् तन्नाऽ ॥

चटात्मनः पटादेषापोहनंक्रियतेनिषेधनस्ये त
देवव्यपोहनमाश्रितस्यचटस्यनिषेधनमुच्यते
चटपदेति यवार्थस्य संभावमानापरवस्तुनिषेध
त्रयत्वात् यवपवपरितस्तेदातदाणकस्यापरिच्छे
दः हीति यस्मादेवं तस्मात्सक्तं हयाक्षेपी विकल्पः
इति सर्वोक्तस्योक्तो केवलस्तद्वये सोऽकद्वये न हे।
तत्रक्रमेणोक्तो यस्मादेवं विकल्पः ततो ह मिति सु
हो विमर्शः न विकल्प इति सौ कत्रयेण महावार्क
र्षः शाकौरयि प्रमातरे वायं व्यापार उक्तः एकप्रस
वमर्शाख्यः इमत्र प्रयतेति स्वयामिति च वद्विः स
त्वेतैः कथं समर्थ्य इत्याः स्तमिति तत्र ३ नन्वेवम
हमिति अपि प्रसवमर्शः न हे रूपस्य चटादेः प्रति।
योगिनोपि हेनीयस्यापो हे विकल्पत्रयता कथं।
नस्यादिताशयेनाह ॥ चित्तं मायया हित्वा।
भिन्नपदावभातियः देहे बुद्धावय प्राणिकल्य
तेन भमीव वा प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शो मय

पोदनात् विकल्पवत्सपरप्रतियोग्यवभासजः
 अहमितवमर्षोद्विधाशुद्धोमायीयश्चतत्रसुद्धोय
 : सेविन्मात्रेविष्ठाभिन्नेविधुष्ठायाक्कुरितस्वष्ठा
 त्मनिवा असुद्धस्तेवमर्षेपारीरादौ तत्रसुद्धेहंप्र
 मवमर्षोप्रतियोगीनकश्चिदपोहितयःसंभवति
 यदादेरपिप्रकाशसारत्वेनाप्रतियोग्यत्वेनानयो
 ह्यत्वादिसयोह्यत्वाभावेकथंतत्रविकल्पवत्पत्वा
 असुद्धस्तेवमर्षेपारीरादौ अमस्माद्देहादेर्वटा
 वेश्वववस्तेदेनभवंविकल्पयेवेतिवाकार्यः अ
 द्दराथस्तु चित्तत्वेप्रकाशसाद्रूप्यंदितासदप्य
 पदस्तनयाः प्रधानीकृत्यभिन्नेदेहादावहमेवदे
 हादिनीलाभौप्रमीयेप्रमाताइमीभमानेनयोहे
 स्मलरसादिर्विमर्शःसविकल्पवत्तत्रसुद्धंप्रत्य
 वमर्षोमात्रेअत्रहेतुः परोद्वितीयोदेहादिर्वटादि
 अप्रतियोगीतत्त्वकदयोमोमपरिहाराश्चविरुद्ध
 स्तस्ययोवभासःसमाशेषाणलक्षणाः तस्माद्यतो

सौतत्रिषेथानुशानितोद्भूतमिवमशौजातः अहंस्म
लो नरुशोनचटादिरिति शुद्धप्रकाशरूपस्यापह
स्तनमेवदेहादेभेदेहेतुः तदपहस्तनतपरमेष्ठरा
स्यसात्मप्रच्छादनेच्छात्वाभेदाप्रकाशानत्रातिरूपं
प्रतिष्ठातंत्रयत्नमाशक्तिहेतुः विद्वयस्यापहस्त
नेदेहादेरेवात्मकमेयतावस्यभिन्नस्यैवउपपत्तिः
सूयतेयैवप्रमातृत्वाभिमानः तथाच देहाभि
मानभूमिकायांस्थिताश्चार्वाकाः चेतनविशिष्टः
कायः पुरुषश्चित्कायमेवप्राथम्येनाहुः स्त्रीवा
लमूर्खानांतथाभिमानात् ततोपिविवेकचेतःपा
कजोच्चतोपरिणामादिवलादस्मिरंशरीरसंथाना
प्राणशक्तिसमाधिष्ठानेनचविनाविकारपातोवेशं
शरीरस्यपश्यंतोवत्तद्यापियास्ययोगयोग्यंप्राणा
मेवात्मानेकेचनप्रसंतविदोमसंतेततोपिसमाधि
कविवेकभाजः प्राणस्याप्यनित्यत्वादनुसंधानयो
ग्यतापपश्यंतोज्ञानसुखाद्याप्रयभूतांबुद्धिमेवका

एतदप्रभृतय आत्मानमाहुः अपरेततस्या अपि यो मि
दशा यो वेद्यभावादपरत्वं मममानाः असंवेद्यपर्वतः
पेयत्र किंचिद्वृषसकलवेद्यराशि विनिर्मुक्तं सूक्ष्मता
त्र भस्त्रत्वेन तत्र महाभूताः काशा सभावे प्रमातृ तत्वं
सूक्ष्मत्रलवादि सौख्यप्रभृतय आहुः तस्मिन्नपि वेद्ये
सूक्ष्मांतरं तत्रापि सूक्ष्मांतरमिति यावद्देहस्त्वावक्क
त्यनानृज्या तातितदर्थमाहुः कसित इति न चानव
स्था परमार्थप्रकाशवलेन सर्वस्य यतः प्रकाशो।
ननु देहादिवशात् तथा हृदि मानमात्रं देहादि प्रमा
तेति संकोचमात्रहृपंचित्तत्वं सूक्ष्मं भूतत्वं इति यर्थ
च ताभावः संकोचोपरिवेद्येण शृङ्गायाच्छरितं तच्चि
तत्वं मिव बुद्धिप्राणदेहादि इति अमोपवचनभूमि
का विवेका उत्तरोत्तरमारोहतां योगिनां जाग्रदादित
यापि उष्यादितया चागमेषु भज्यंते अपहस्तने च
व्याख्यास्यते कलो हस्तितमेतच्च चित्तत्वं कर्तृत्वा।
मयं अविद्वत्स्य सूक्ष्मादिमित्येव तया स्थितमिति

ततस्थितमशुद्धोद्गमिसवमर्शोविकल्पव ४५
दिवियोपिचायमहंप्रमयोदिया अनुभवमात्रस्य
आनुसंधानात्मा च शिवात्मा ह मिति सदा शिवा।
त्मनि अहमिदमिति शुद्धोदिया अशुद्धोपहंस्म
ल इति योहंस्मलोभवं सोहं कृणोवालोयुयास्म
विरः सपवाहमिसमशुद्धोपिदिया तत्र शुद्धेविक
ल्पतमप्रतिष्ठमेवेत्युक्तं अशुद्धेदनुभवस्ये।
विकल्पतमुपपादितं अशुद्धेपितनुसंधानात्मक
तयाऽभेदस्य प्रस्फुरणात्कश्चिदविकल्पत्वे शंकेत
तस्यामोहं यो हयितमाह कदाचिद्भावभा
सेवा पूर्वाभासादियोजना संस्कारात्कल्पनाप्रोक्तं
सापिभिन्नावभासिनि देहेऽस्मादिवर्तते कदाचि
कः कदाचिद्भयोऽनियतदेशकालाकारित्वभासो
यस्मिन् देहादेः स्वतन्त्राण्यस्य तत्र या पूर्वाभासेन।
च शरीराद्याभासेन योजना योहंवातः सपवाययु
वेति अनुसंधानमादिश्रुत्वा उत्तरेण भाविना भा

प्रति
६८

सेनसहयोजनास्थविरोभविताः मीतिसायोगनास
वीकल्पनाविकल्पव ननु शुद्धः प्रभवमर्शः अत्र दे
हादेर्विशेषणो हेतुताशयेन यतो भिन्नावभासितत्वं
मेव देहादेस्तदानीमप्यविच्छिन्नं यदि हितस्य देहादे
सर्वतः पूर्णत्वमविच्छेदहीनत्वे पश्यन्ननुसंधानमह
मिदमिति विदध्यात्तदियं सदाशिवभूः केन विक
ल्पास्पदत्वेन भण्येत यावता विच्छिन्नयवसोऽनुसंधिः
भिन्नेऽपि कथमनुसंधानमिति चेदाह संस्कारात्प्राक्त
नानुभवकृतवासनाप्रबोधजः स्मृतिवशात् इति या
वत् प्राणोऽवलाबलवशादनुसंधिः अतो ज्ञानसत्त्वा
दितारतस्यात् एते वैतसा वैतस्य योगात् अयमपि वि
कल्पयव एवं सपवाये चट इति चटानुसंधानेऽपि वि
कल्पत्वं मेतव्यं किं तेनास्तनुसंधानभूमिस्थाधिकेन
विद्याशक्तिरपिरयत्तिवदीप्यत इति तासोऽपरपद
परिशीलनप्रथमकल्पाभ्युपायसमभ्युपागमन्युर
वः ८ न च देहादीनां सर्वं सर्वं प्रमात्वे यतः यिन प्रसा

वरप्रकाशोपमेयेनभातितत्प्रकाशश्चनसर्वप्रका
शोविनासोपिनप्रमात्रंतरप्रकाशोविनेत्यनवस्था।
सादृशित्वविशुद्धप्रकाशयवविषयप्रकाशः।
तिनिर्मुक्तयन्त्रुयुक्त्यासेदेवसृष्ट्यादिशक्तवियोगो
पिभगवतउक्तोभवतीतिदर्शयति तेदेवव्यवहारे
पिप्रभुर्देहादिमाविशन् भातमेवांतरर्थोचमिच्छ
याभासयेदहि यत्सर्वदर्शितंतेदेहेवहाविद्यादि।
तेदेवमुपपत्तिकथं यदिव्यवहारेमायापदेदेह
प्राणादिमपिप्रभुरेवप्रकाशपरमार्थश्छया।
मायाशक्तिरूपयाविशन्तेहप्राणादिप्राथम्येन
सुरूपंप्रदर्शयन्तः सेविन्मात्रेभातमहमिमेवेत्य
मर्थोचमिच्छयेववहिरिदमितिभासयति तत
यतउडययद्यते अमथात्वनवस्थासात् हेतौलि
ट् अपिशब्दपवशाद्ब्रह्मभिन्नक्रमोयदितावडक्तं
तदितितस्मादेतौरेवेतातेवद्वयमाणोऽप्येकितत
यत्किलप्रभुःपरस्परव्यवहारकालेकयविक्रयः।

प्रेत्यायाप्यादौ चैत्रमैत्रादिसंवेधि नो देहप्राणादी
नैकतया तावदाभासे आविशान्नं तर्भातमेवावृत्ति
तोतः प्रकाशमेव संते वहिरेकाभासतया भासय
तीति संभाव्यते स्मेतज्ञाने तेन तेन प्रमात्रासदेक्ये
सृजते अमेन प्रमात्रेक्यं संक्रियते चटादिमात्ररूपे
स्थितिः क्रियते पूर्णस्वरूपनिशीलनातिरोभावप्रा
पीयते तावदाभासे येकावभासनपूर्णत्ववितर्णा
दनुग्रहः क्रियते तेन केवलं महासृष्टिस्तु महास्थि
तिषु महाप्रलयेषु प्रकीर्णतिरोधानेषु दीक्षाज्ञानं
यत्तु ग्रहेषु भगवतः कृतपयंचगयोगोयावत्सता
तमेव व्यवहारेयि यत्कं सदासृष्टिविनोदाद्यस
दास्थितिस्त्वाग्निने सदात्रिभुवनादाश्रयाय सर्व
मिनेनमइति प्रतिज्ञाणमविश्रान्त इति प्राकाम्य
मात्मनियदाप्रकटीकरोषिवक्तीरिति च इहो
तरयावभासः स्थितपवतर्कितत्रकारणोतरयि
येति प्रकृतं प्रमेयं तत्सिद्धयेतपयतिरुक्तातिना

विनेच्छादयः प्रभवमर्शोनस्यादितितत्त्वसंगम
भवमर्शविकल्पादिसूत्रमप्यप्यादिमिति शिष्य
एणाथियं समाधातं प्रकृतं प्रमेयमप्यादयन्नुप
सेहुरति यवंसूतौ विकल्पेवाप्यपोहनपराय
णे ज्ञानेवाप्यंतराभासः स्थितयेवेति निश्चितं
प्रकाशात्मा परमेश्वर एव यतो देहादि प्रमातृ
ताभिमानदशायामपि वस्तुतः प्रमाता एव मि
ततो हेतोरिदं सिद्धं भवति स्मरणे पोहजीविते च
विकल्पेऽनुभवज्ञाने चान्तराभासः प्रकाशविश्रो
तः स्थितयेव नात्र संशयः कश्चित् यदि देहादिरे
व परमार्थप्रमाता स्यात् तच्छरीरस्य प्राणसंश्रियः
सूक्ष्मसंवातव्यंटादि इति न किंचित् यतः चटा
दियरिहारे च देहादेः स्थितत्वात् परमार्थप्रका
शस्तु सर्वसह इति तदेतं विषमिदनायासं सिद्ध
मेतत् ८ नन्वेतराभासवर्गस्य बहिराभासने यदि
सर्वत्रास्ति कस्तुहि स्मरणादावभासभेदः न चासौ

ई
प्रति
७

न संवेद्यते स्फजा स्फुटतादि प्रस्फराणां सानपक्रवः।
नीयत्वादित्याशंकाद् किंतु नैसर्गिको ज्ञानेव हे
राभासनात्मनि सर्वांशुभवस्य स्थितः स स्मर-
णादिषु अनुद्भवज्ञानस्येदे नीलमिमेत राभासेव
हिराभासयतः सोऽंतराभासो नैसर्गिको निःसृष्टे स्वा-
तेज्यादागतो न तस्मरणादेरिवाभ्यज्ञानकृतवास-
नादिवत्तात् स्मरणोत्पत्तौ प्रसन्नपृष्ठभाविम-
प्यथ्यवसाये च योऽंतर्नीलाद्यवभासो वा स तयाव-
भासयितव्यो न सोऽस्वात्मीयोऽपि तस्मात् सर्वांशुभवसंस्का-
रजोसो तत्र संस्कारी नामांशुभवस्य कालांतरेऽप्यत्र
वर्तमानता अतो वर्तमानांशुभवो यतो नीलाद्याभा-
ससंभिन्नस्तत्तत्तादात्म्यापन्ने स्मरणाय पितया।
निर्भासते तत एव स्मरणकालासंभवी मया भासा।
स्तदनुभवकालकलितयेवेति स्वयं स्मरणादेर्नि-
विषयत्वं गृहीत्वा गदित्वं चोद्घोषते यत देवास्फ-
टतमिति सिद्धान्तं भवस्मरणद्वौ चाभासभेदः अंत

राभासवर्गस्य वहिराभासना व्यवधानेन स्फुटता।
व्यवधानेन तत्कालिकात्वाभावादस्फुटेतति ८
नन्वेतभवज्ञानादेरैरेन्द्रियकादमत्सर्वज्ञाने व्यवधा।
नेन वहिराभासनस्येष्टाप्रमिताशोकप्रविभागर्म
ह शनैर्सर्गकपवस्त्विकल्पेस्वेरवारिणी यथा
भिमत्संस्थानाभासनादुद्दिगोचरे यः प्रसक्तव्या।
यारमनुयजीवंत्याक्षेपसारतयासनोराज्यसंकल्पा
दिर्विकल्पः स्वैवेकत्वास्वस्येणनपरिग्रहेनैरपि
द्वेष्टाणस्त्रातंज्येणचरसुदेतिव्ययतेच तत्रयोवहि
रवभासोनीलादेरंतराभासमयस्यसनेसर्गिकपव
तथाह्यपरिदृष्टसर्वमपिस्वेतंदशानशतकलित।
करयुक्तंदेतिनमंतः प्रमात्तभूमौस्थितेवहिरंतः
कराणभूमौसुखधीर्दयणामिकायांसविकल्प
स्नात्कालिकसेवावभासयति अस्माच्चोतराभा
ससमर्थनप्रसंगागतादाभासभेदविचाराच्छास्त्रे।
यत्प्रयोजनंमुखाद्यतयाभिहितंस्वात्मनीश्वरप्रसभि

३
प्रति
७

ज्ञानरूपेण तदपि करणसिद्धांतनीत्यानायाससिद्धमि
ति दर्शयति अतएव यथाभीष्टसमूहेत्वावभास
नात् ज्ञानक्रिये स्फुटे पवसिद्धे सर्वस्य जीवतः
यदि देयथाभीष्टस्य बहिरवभासनासत्त्वादननुभूत
स्यापि सम्प्रयुक्ते एव नमवभासने च विकल्पस्य प्रसे
गादृशितमस्मादेव हेतोरिदमपि सिद्धति यः कश्चि
त्कीदौ वा ब्रह्मा वा जीव न क्रियाविह्वलस्यावभास
नरूपा ज्ञानशक्तिर्भवेत् एव नरूपा क्रियाशक्तिर्नैस।
गिकीत तत्तत्संश्लेषो भवेति रित्ते सरोपकल्पितस
र्वसिद्धस्य पुन जीव न संभावनापि नास्तीति स्वमेवै
स्यैव स्फुटं प्रमभिज्ञेयं च ज्ञानातिचकरोति चेति ज्ञा
नक्रियासातं च लक्षणं एकवचनेन सर्वस्य जी
वजातस्य वस्तुतत्पके स्रस्यतां सूचयतीति शिवे
श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रस।
भिज्ञासूत्रविमर्शिना सयोरुनशक्तिनिरूपणं स
हमाक्रिकम् ॥ अनेन शक्तिरत्नानां यदेकाग्र्य

संश्रयान् विचित्रवेदिकोलाससंसिद्धिस्तंस्तमः।
शिवं यवंस्मृत्वादिशक्तीनां वित्तमस्वरूपमियताद
शितं यत्तत्र प्रमातरपि स्वरूपमंदीलितं तत्तासां प
वशक्तित्वं समर्थयितुं न हि सत्ते त्रे शक्तिस्वरूपं भवि
त्वमर्हतिः इति श्रुत्वा तत्तासंशक्तीनामेक आश्रयः।
यः स च तच्छक्तिसंयोजनविद्यो जनादि स्वाच्छं संयो
गान्मद्देशेन तत्स्वरूपवद्भादिव माह कया च का
दिशक्ताश्रयमात्रमिति यत्तु भयमुपतिष्ठे न चेदं।
तः कृतानंतविषयश्चात्र सत्त्वे तद्वित्तमनिर्णेतव्यं
तत्रैकमाश्रयं निर्णेतव्यं चाप्रतिभेदादिव ब्रह्म
रोत्तमभूयते इत्यंतं च तद्देशभिः श्लोके रात्रिर्त्वं प्रस्था
यते तत्र श्लोकेनैक आश्रयः स्वरूपत उपदिश्यते त
तोपि ह्येन व्यवहारः सर्वः सत्ते कस्मिन्नाश्रये पुन
तेनासतीत्यन्वयव्यतिरेकात्मायुक्तिरुच्यते ततो
व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभावतः स्मरणतः सत्या
सत्प्रविभागतश्चेति संक्षिप्तं श्लोकेन श्लोकेन श्लो

प्रति
७२

एकेनचप्रतिपाद्यतेततः श्लोकेनसर्वोर्थोनिगम्यते
इमाक्रिकार्यसंदेयः अथश्लोकार्थोव्याख्यायते य
इत्तंसर्वस्यसिद्धेज्ञानक्रियेजीवंतश्चित्तकथंयाव
ताज्ञानादिव्यतिरिक्तः केसावमेयस्यतेस्यात्ता का।
एतदिष्टादिहृषितस्तदाश्रयः ततोभिन्नेषुयर्मेषु
मादिनातदेउदशंकस्वदर्शनदिष्टातमेकंस्वरूपत
उपस्थित्यतिः यावैवाप्रतिभाउत्तमदार्थक्रमरूपा
ता अक्रमानेतचिद्रूपः प्रमातासमद्वेषरः प्रतिभा
तिचटश्चित्तयद्यपिविषयोपस्थिहमेवप्रतिभानभा
तितथापिनतद्विषयस्यस्वकंवयुरपितसंवेदनमेव
ततथाचकास्मिमां प्रतिभातीतिप्रमातृत्वग्रन्थान्न
तथाचवेदः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमावि
द्यतोभांतिऊतोयमग्निः तमेवभांतमनुभाति सर्वत
स्यभासासर्वमिदेविभातिश्चि शब्दाविरतस्फुर।
एतत्कर्मप्रवचनीयेनतदीयस्वातंत्र्येयकस्मितनि
र्माणक्रियाजनितोवैसवेदकभाववृत्त्योत्पत्त्या।

सासेवेयोभ्योतितः केवलंविषयोहोएवलादृदिः
क्रमावभासः समर्थितः समक्रमयोगयथादिविवि
त्रूपोयः यदर्थानांवत्यमाणेष्वरस्वातेत्यत्रपदेश
कालशक्त्युपकल्पितः क्रमोदेशकालपरिपाटीते
नक्षयिताप्रतिबिंबकल्पतयोपरत्वायाप्रतिभोक्ताके
वलेभिन्नसेवेद्येत्पादिनायथेतिचसर्वस्यसप्रकाश
रूपापरमार्थतश्चांतर्मुखत्वेनप्रकाशमात्रपरमार्थ
तयाभेदाभावादक्रमासेवमहेस्वरः अविस्मानोतः
परिच्छेदोदेशतः कालतः स्वतन्त्रतश्चयस्याश्रितः से
विदः तदेवतुपयस्येति अतएववद्विर्मुखप्रकाशा।
त्मकविज्ञानसम्भावस्यप्रमाणवर्गस्योतः प्रत्याभास
मिदमिदमित्यनेतोविकल्पमयोविमर्शात्माप्रमास
मूर्तः तत्रसंयोजनवियोजनविश्रमर्षात्माप्रमास
मूर्तः तत्रसंयोजनवियोजनविश्रमणायनेकप्रका
रस्वातेत्यपूर्णः शुद्धोद्देशप्रसवमर्शमयः प्रमातासभाए
ते अतश्चवद्विर्बटप्रकाशः अयंचटस्तंतविकल्पः

ई
प्रति
७३

सीकृतमसर्वत्रयः अहमिति तदुभयविश्रान्तिस्थानमि
तीयवर्णोपकाशस्य सत्त्वं अत्रैवोपपत्तिदर्शयितुम
नयेतावदाह तत्तद्विभिन्नसंविदिति मुखैरेकप्रमत्तरे
प्रतितिष्ठत्समावेष्टुज्ज्ञातेयमुपपद्यते सविन्निष्पद्दि
विषयव्यवस्थितयश्नियतुच्यते नतद्भिन्नरूपप्रमात्म
कसंविन्मात्रविश्रान्तासिद्धाति अपिततास्ताविभिर्न
संविदो निश्चयत्रयः प्रमात्मानोपास्तामेवमुखा
निदाराणि उपायामार्गैस्तैर्मुखैर्नदीप्रोतः स्थाने
र्यैर्यस्यमोभावानीलमुखादयउत्पमानापकस्मिन्न
हमिति प्रसादत्रये महासंविदसमुद्रे प्रतितिष्ठन्ति आ
भिमुख्येन विप्रोतिभजंते ततपुष्पस्पर्शसमुन्वयत्र
पेयज्ञातेयंतउपमाचटे ज्ञानीनां भावस्तच्छब्दप्रवृ
त्तिनिमित्ते परस्परं जानीयु रितिकर्मचामिमयोगक्ष
मेद्वदनात्मकं ज्ञेयं तस्य याभिप्रायेण हृदयितं
न जज्ञानं ज्ञातेयंतस्य समं ययाभिप्रायेण हृदयितं
न जज्ञानं सतः समन्वयः कदाचिदपीति प्रतियादयि

ते २ तथाचयतिरेकमुखेनैतदेवाहः देशकालक
मज्जामर्यानोससमापिनो सहदाभासमाथोमा
वमथाकःसमन्वयः अर्थानोज्ञानोतज्ञानानोत
द्विकल्पानोतनिश्चयानोचदेशक्रमकालक्रमेवा
मज्जानोससमापिनोसहपमाद्रप्रतिष्ठानोकःसमन्व
यः नकश्चिदिसर्थः यतोह्यसौममन्वयःसहदाभा
सेनदेशकालाकारमिथीकरणात्मनायोजनाभा
सेनसाधयितेशकोनामथानदिष्टयकृथकरिद्धी
णेषुप्रोतःसुतडह्यमानोतगोलपादयःसमन्व
येकंचियांतीतिअनेकत्वेनदेशादिभेदइसाशयेन
सहस्रहस्रनिषेयतामर्येणप्रयुक्तः ३ तत्रको
सौममन्वयइसाशंकवक्रतरयापकंकार्यकारणभा
वेतावदृश्यतिः प्रसदावुपलंभानोउतद्भिज्जोश
यातिनो कार्यकारणतासिद्धिहेतुतेकप्रमातृजाः
इहामोप्रसत्तेसुमनोपलभतेततोसुमंप्रसदोणया
प्यंति अग्रितयदिनेपलभतेसुममपिनोपलभते

इति
प्रति
७४

इति प्रसङ्गाभास उपलम्भेति पञ्चकार्यकारः।
एभासोऽप्राप्त्योः सिद्धान्तीति यदुक्तं तत्कथं अग्निप्र
द्वेण हि भूमेन किञ्चिद्द्रुममग्निलक्षणे भूमाद्भिन्नो।
शेतस्यावगमहेतत्वात् ससम्भावस्येभिर्ज्ञेयो विष्णोत
दाश्च परविषयानवगाहनात्तानांतरसत्त्वानावेशाच्चे
ति पातिः ज्ञापनवाची पतिश्च विष्णोति वाची प्रयुक्तः।
स्त्रेण यत्वे भूमा उपलम्भादेव तस्येवात्वं ततश्चाग्निः
भूमाभावश्चेतानि वस्तुनियथास्थकामात्संवेद्यं
निभूमाग्रोः कार्यकारणतां न गमयति तथा एकप्रमा
त्वेद्यामपि विकलोऽप्यनुभवातिरिक्तं ज्ञापयत्र प्रमा
णमेव यदा तत्प्रसङ्गा उपलम्भस्रोतः यच्च केन तानि पं
चवस्त्वनिपकसंविता समुद्रविष्णोतानि कृतानि तदे।
कीभूतानि प्रमात्रास्वांतं तया न्योमसायेदाणि न त
चटपटादिवद्भास्यंते सपेवैक आभासः कार्यकारण
भावावभास इति न किञ्चिदवस्य य ननु प्रसङ्गा उप
लम्भेयत्वात् तत्स्मरणवत्तादेकी करिष्यति तत्तं।

तावदत्र स्मृतिरप्यनुभूत्वातिरिक्ते र्थे न व्याप्रियते
मापि च विज्ञानसमं वयस्याप्येकप्रमात्सद्भावे वि
ना कथं स्यादिति दर्शयति स्मृतौ येव स्वसंविधिः प्र
माणे स्वात्मसंभवे सर्वानुभवसद्भावे साधने सैव ना।
परं इहानुभूतो विषयः प्रकाशते स्मृतौ तत्र विषयः।
यस्य मास्मृतित्रयतनः प्रकाशः अपित्वस्य स प्राच्य
यवानुभवः प्रकाशः स चानुभवो ज्ञानरूपत्वेन ज्ञेय
रूपत्वाभावात् त्रज्ञानांतरसंवेद्योपित्वस्य प्रकाशः। स
च स्मृतिकाले यमसंस्तुत कथं प्रकाशतो भवतु वा
सो तथापि स्मृतिप्रकाशोऽनुभवप्रकाश इत्यस्योभय
भिर्नेयुगले इति न कदाचित् स्मृतिः स्यात् तस्मादे
तदेव मुपयमते यदेव स्मृतिसंवेदनं तदेवानुभ
वस्य स्वसंवेदनं न त्वपरं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तं प्रा
प्त्यस्य मनुमानादिकं वा तत्र क्रमते ततस्तत्तावत्का
लध्याप्यविच्छिन्नमेकं यत् स्वसंवेदनं तदेव प्रमात्
तत्त्वमिति सिद्धं अत्रानुभववितर्कः सतां सो नोपयम

ई
प्रति
७५

तस्मिन्नास्मादयमाप्रमार्थः सिद्धिः सर्वमुक्ता
द्वितीयतस्तसंवेदनेकीभावेनभंग्यतरेणेतिविशे
षः ५ नन्वनभवातिरिक्तेष्वर्थसंतविकल्पः प्रमा
णं अप्रामाण्येहिवाथवलाद्भवतिवाथाभावेन।
कथंस्यादिसाशंकसोप्येवाथवाथकभावः
समासमप्रविभाजनायविशेषोयवद्धारणंजी
वितभूतोनेकेनप्रमार्चतत्त्वेनविनाचटइतिवित
तदर्शयतिः वाथवाथकभावोपिस्वात्मनिष्ठावि
रोधिनां ज्ञानानासुदियादेकप्रमातृपरिनिहिते
वाथेभाविप्रामाण्यमिमेतदर्थमवश्यसमर्थ्येयो
वाथवद्धारः सोपिकथमिमपिशास्त्रार्थः इह
श्रुत्यातावज्जतस्मनकाविद्याथानामुक्रियमा
णादृश्यतेशुक्तिज्ञानेनरजतज्ञानंवाथ्यतेइम।
पिनपुक्तंस्वस्मिन्निवयेआत्मनिवस्वत्रयेद्वयो।
ज्ञानयोःपरिनिहितयोर्विश्रान्तयोरमोमेविरो
धस्याभावात् अथायमेवविरोधः परस्परपरिहा

३५: तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधात्वात्प्राथम्यकभाव
स्य परिनिष्ठेन लभ्येति सूतरो विचटे तस्मै तरया
विभागः न ज्ञाप्यते त्रेण व्याख्येयः यत्र उक्तं भवति
यदि ज्ञाने स्वयं न पश्यति तदा किं ज्ञानां तरेण स्पष्टं
तेन हि तेन तत्काले संभवता तस्य विषयापहारः क
र्तुं शक्तः न राजतमिदं पि ज्ञानं स्वरजतभावं विष
यी ऊर्ध्वत्र विषयमपहरेत्तज्ज्ञानस्य अथापि ज्ञा
ने ज्ञानां तरेण न पश्यते इमं पियदाः तत्रापि सर्वेषां ज्ञा
नानामियमेव सरणि रिति किंचिदेव वाध्यमिति।
कथं स्यात् यदा तज्ज्ञाने शुक्तिज्ञानं चैकत्र स्व
संवेदने विश्राम्यतस्तदेतदुपपद्यते तथा हि कत्रा
पि प्रसादतत्त्वे विश्राम्यतां ज्ञानानां नैकप्रकारैर्वै
श्रान्तिरपि तत्र विचित्रतयेव मासं वेद्यते तथा हि नी
लमितुमलमिति ज्ञाने प्रमातरि विश्राम्यंती परस्य
रोपरागाभासेन विश्राम्यतः चट इति पट इति परं य
रानां संयोगाशुक्ति केति न राजतमिति वा ज्ञानं रज

इ
प्रति
७६

तमितिज्ञानस्योत्पत्त्यनंतदीयविमर्शात्मकप्रमात्र
पद्यापारावर्तनविधेसंकुर्वन्प्रमातरिप्रतिष्ठांभजः
ते यवकार्यकारणादोविश्रान्तिवैचित्र्यप्रमेयासं।
मविप्रमात्रास्वातंत्र्येणनिर्मितंततपवास्पप्रमासते
उतादायिवाचं यवमेकत्रप्रमातरिस्वज्ञानस्यपरि।
वर्जनेनयतोनिश्चितास्थितिरतोवाध्यवायकव्यवहा
रउपपन्नः नीलादिवक्त्रिलतानपि व्यवहारात्सपव
परमेश्वरः स्वातंत्र्यादाभासयतितत्तेपिसमायवेति ८
अत्रपरकीयंमतमाशंकातेहृषयिष्णामीतिः विवि
क्तभूतलज्ञानंचटाभावमतिर्यथा तथावेच्छुक्ति
काज्ञानंरुपज्ञानाप्रमात्रवित् इहआर्थिकाज्ञानं
स्वात्मानंसेविदत्त्वात्माभिन्नप्रमाणवुध्यते तस्यवि
च्छिन्नतीतिग्यात तस्यविच्छेदनांतरीयकस्यामय
वच्छेदस्मशुक्तिज्ञानत्रयस्परजतज्ञानस्याप्रमाण
त्वेवेदनंतदेवोच्यतेयदेतच्छ्रुतिकामवेदनाभिन्नप्र
माणत्वेवेदनंतदेवतदपूर्वयदस्त्वनराभावज्ञानमिति

शुद्धभूभागग्रहणमेव हि चटाभावज्ञानमिति प्रसिद्धम्।
इमेतत् एवमप्रमाणतासेवेदनमेव रजतज्ञानस्य।
वाध्यत्वमुच्यते अतश्च वाध्यवायकत्वमेवेति सिद्धम्।
निवेदस्माभिरुच्यते तर्हि प्रमात्रे कोनेति ७ अत्र प्र
संगादभावव्यवहारस्य सिद्धोक्तसमुपपादयिष्येदृष्टं
तमेव तावत्परदर्शनेन च यति नेवेष्टुदस्य लक्षणात्
सिद्धोक्तस्याचटात्मना न स्य लक्ष्ययोग्यस्याप्यत्र भा
वोचटात्मनः योदृष्टोक्तः स एव नक्तत इति चेडु।
च्यते इह भूतलेन चट इति तदात्म्येनाभावव्यवहारेण
कदाचित् कदाचिद्वान्तिरेकेण इह भूतले चटोनेति
तत्र शुद्धभूतलज्ञानादास्योपेयव्यवहारः सिध्यति यत्र
दृश्यते नोपयोगितयलविलक्षणप्राप्तिरपि हि य।
मनास्ति पिशाचादिः स्वभाववत्ताद्यम्यवाशाद्वादेस्त
द्वाहकश्रीवादि सामग्रीसाकल्यस्य तत्रैकज्ञानसंस
र्गिवस्त्वेतत्प्रतियोग्यभावेनापि निश्चयतत्संपिप्तादा
त्येनाभावो व्यवहार्यः भूतलेन पिशाचो न शादृशति

३
प्रति
७७

यत्र तदप्यत्र विशेषणमवश्यमप्ययोगित्वयतिरे
केण भावेव्यवहृत्येनैवोक्तपायः उक्त इति चेत्
अतिप्रसंगादिति भूमः तमेव दर्शयतिः विविक्तं भू
तलेशसद्भावानां सात्मनिहितेः तत्कथं जाततज्ज्ञाने
भिन्नसाभावसाधने ६ विमर्शनेपि चटेषु तलेशु दमे
वनदिभावासि श्रोभवंति ततश्च तदपि शुद्धभूतलः
ज्ञानमस्तीति समपि चटैक्यमभावो व्यतिरेकेण न
व्यवक्रियते अत्र भूतलेशचटेनास्तीति तज्ज्ञानमिति वि
विक्तभूतलभागज्ञाने जावितिकस्योचिदेव दृष्टायां
चटासन्निधानस्यायां भिन्नमप्यचटसाभावं साधयति
न तत्सर्वदेति केन प्रकारेण भवेत् एतेनात्र भूतलेशपि
शाचीनास्तीत्यपि स्यात् इमाप्यनित्यमेतच्च ६ न चैव
यतिरेकाभावनिस्रोत्यवहारो लोके नावदविगीतः
कस्योचिदेव दृष्टायां दृष्टुं सत्त्वा गतिरित्याशंक्यः
चिरंतनेरपरिदृष्टं तत्सिद्धिप्रकारं दर्शयतिः किं
लोकचयोयम्यस्पर्शो वासादिकी मृतः तत्रास्तिमा

साययेतस्वस्वज्ञानमचटात्मतां १० इहभावपवभा
वांतरस्याभावश्चित्तवद्वयः इत्येतावदपरिमा
ज्यः प्रतीतिकाः येक्तः तत्रभावस्याभावांतरेण यस्या
याधारभावः सपवभावतदभावयोः ततश्चभूतलेच
द्वयतिरिक्तं वस्तुतरेणिलादिकमालोकपुजादिकं
वायश्चाक्षेज्ञानेभातितदेवयतिवक्रियतेभूतले
चटाभावोभूतले चटोनास्तीतिवायत्रापिनास्तिच
द्वयोपारोनेत्रनिमीलनसंतमसादौतत्रापिभूतले
चटोचित्तकठिनस्पर्शविविक्तं मृदुपुष्पशीतमनु
सासीतंवागृह्णन्मेवात्रचटाभावश्चित्तवद्वयति
वायुस्पर्शसर्वगम्पावश्यंभावादितिवाक्यार्थः यदा
र्थस्तुकिंचित्स्वमतोयदोपायप्रतिभाप्रपराभर्ष
किंपुनश्चमायमिति तत्राह तत्रभूतलेषुलोकचय
स्तावदस्तिज्ञेयः ग्रंथमवोस्मादिकः स्पर्शोस्तितस्या
लोकचयस्यस्पर्शस्यवायुस्वज्ञानममचटादिविवि
क्तेनस्वेनज्ञेयज्ञानंतत्कर्तृतस्यालोकादेरचटत्वं

३
प्रति
७८

इयतो च ताभावस्य तत्तत्र भूतले साधयतीति शक्यो।
यमर्थः शकिलिंगेति लिङ् अंतराणां स्पर्दनजनि।
तत्सूक्ष्मशब्दाकारेण नाश्वश्रोत्रादिसाकत्वे संभावयमा
नस्तमेव शब्दं एकज्ञानसंसर्गाणां पुण्येव स्फुटं होतरेति
षेययतिनेहामः शब्द इति तत्सूक्ष्मशब्दाभावमपि।
सूक्ष्मतमां तत्रादावहितश्रोत्रो वैदयते रसगंधस्पर्
शाभावोपि दंतोदकरमंत्रिषु टिकागंधकायीये च
स्पर्शसंवेदयमाने नैव संवेद्यः न ह्येकज्ञानसंसर्गो
यो व्यवस्तेतरोपलंभेन विनोपलब्धिकारणसाकत्वं
निश्चयोस्तीमेकांतयसः शुचिरप्रवृत्ततत्तद्विषयाव
भवकल्पितस्य तदैव संमानाशंकनात्करणस्य का।
रणमाकल्पनिश्चयकिमेकज्ञानसंसर्गितयेति चेन्न
तत्तत्राभावोपलिप्सु हि प्रयत्नेन तत्तद्विद्रियायिष्ठा
नं व्यापारयन्नेव लक्ष्यते १० नन्वेव सदृश्यस्यपिपि।
णाचादेरिषेयव्यवहारो व्यतिरेकेणापि प्रामोतिम
हालोकपुंजेयथा च तादृशस्तद्वत्पिणाचादेरपि त

देतदाशंकाह पिशाचः स्यादनालोकोऽप्यलोकाभ्यं
तरेयथा अदृश्यो भूतलस्यांतर्निषेधः स सर्वथा
आलोकपुंजो यमपि पिशाचादृतिरिक्तो यद्यपि चालो
कीरुपि पिशाचात्माश्मेतावत्सिध्यति तथाप्यत्र पिशा
चो नास्तीति तदशक्यमथ वसातं च दोषालोकस्य
मध्येऽसंभावो चटसन्निधौ तत्रालोकस्य अपसर्गणा
त् अतश्च सिद्धातीदमत्र च दोनास्तीति पिशाचस्तता
द्वक्संभावो यो भूतलमध्येऽप्यलोकमध्येऽपि वा भववं
भूतलस्यालोकस्य वातां निविडतां न प्रतिहंति अतः
आलोकमध्ये तस्य संभावना कथं अतिरेकेण निषे
धव्यवहारः यदेतत्तस्य मध्ये रसादेः संभावनात् तस्या
प्यनिषेधः यद्यप्यनालोकालोकादमः पिशाचस्त
स्याप्यसौ भूतलस्यांतर्मध्ये दृश्यो भवतीति संभाव
ते यथा तद्वदेवालीकस्याभ्यंतरेऽपि स्ति इति संभाव
त एव ततश्च यद्यप्यलोकस्ततोऽस्य नेन यथानि
विदः पिशाचस्तथापि सर्वप्रकारेणाननिषिद्धः।

ई
प्रति
७४

तितदभावनिवंधनाः कथं तत्र व्यवहारः प्रवर्ततामि
ति सौकार्यः ॥ एवं प्रसेगादभावव्यवहारस्तत्तु।
मुपदर्श्य प्रकृते योजयति एवं रूपविदाभावस्य
किमिति भवेत् न ताद्य रजतज्ञेः स्यादप्रामाण्यवे।
दिका ॥ यथा लोको च ठाभावश्चालोके यही।
ते शो गृहीतस्य च तस्य न किंचिदायाते तथैव शुक्तिज्ञा
ने रूपज्ञानाभाव इति यत्संभाव्यते यथा च तज्ज्ञानं च त
ज्ञानप्रामाण्यसंविता यदज्ञानाभावः यदज्ञानाभाव
प्रामाण्यसंविता इत्यत्रा च न सर्वप्रसृतं यदज्ञानमप्र।
माणी भवति यथा हि तस्य च तज्ञानस्य स रूपविता
सर्वा नज्ञानांतरस्यायं किमप्येव ते जाते एवं शु
क्तिरियमिति न रजतमिदमिति च ज्ञानमेव स्वात्म।
नाप्रकाशतां एवं शुक्लो रजताभावे च प्रमाणेन तस्य
जते इति तावता तज्ञात्तनस्य रजतज्ञानमन किंचि
दुतमिति तद्विषयो हतं रजतं कथं ससं स्यात् ॥
न निदमि सनेन तदेव परामृश्यते यत्र रजतज्ञान।

मभूतत्रैवेदनीनरजतमिति शुक्तिरितियज्ञाने प्रम
एभूतं ज्ञातं तदतो न मीयते यत्प्राप्यं रजतज्ञानमप्र
माणमिति न ह्येतत्संभवति विरुद्धविषयावगाहि
ज्ञानद्वयं प्रमाणमिकत्र विषयीभवतीति तर्पयमत्र
मानिको वाथ व्यवहारो भविष्यतीति मांशकारुः धर्म
सिद्धिरपि भवेदाद्यो नैवानुमानतः स्वसेवेदनसिद्धि
तद्युक्तासैकप्रमातृजा ११ न केवलं स्वसेवेदनात्
सिद्धतिवाथायावदतमानतोऽपि न सिद्धति धर्मिणि
सिद्धिरपि शास्त्रादेतोर्वाप्तेश्च अपि रुभयत्रनेयः इह
धर्मिणिसिद्धिसिद्धेन हेतुनाः मर्यादा व्याप्तिकेन
साध्यधर्मायोग्यवच्छेदोऽनुमानव्यापारः इह च प्रा
प्त्यप्यज्ञाने धर्मिणि अप्रामाण्ये साधो धर्मः तत्र
क्तिकाज्ञानेवानरजतमिति ज्ञानेवा तज्ञानविषयी
कार्यत्वेवा विषयगतहेतुक्रियते न चैतत्संकेतका
ले प्राप्यत्पवोयस्य वाथस्य धर्मिणि भावात् न चापि
तत्प्रशक्तिज्ञानादयो धर्मानवापदधर्मात्साध्यसिद्ध

३
प्रति
८

८०
दिः अतः सत्यमात्रेण तदस्मिन्मात्रे इत्यप्यसत् यथा
शुक्तित्रयजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिका।
ज्ञानविषयत्वादिति तद्यदीदांती तस्मिन् साध्यते अ
थ सर्वतदा तत्सर्वस्य संवेदनेन वाच्यविषयताः केन।
चैवं व्याप्तिर्गृहीता यत्रेदानीमस्य ज्ञानेन तत्र सर्वमस्य
भवतीति अनुमानांतरेणेति चेदनवस्थाप्यते नैत
त्सुक्तं एकस्मिन् विषये कथं ज्ञानद्वये स्यादिति को
सिक् विषयतां द्वये र्ज्ञानयो र्ज्ञानीयात् ते हि तावत्
सात्मानि सविषये च विप्राम्पत इत्युक्तमिदमुमान
तीपिनवाधानवतया भूत मपि व्यवधानमुत्र प्रती
तौ संवेद्यते स संवेदनसिद्धतया जटिति भासनान्
अथ ये वै तदप्यथा कं वक्तुं मा भूदाधानमेति यवेय
रपक्षेन पपत्तिप्रदर्श्य स्वयत्ने एकप्रमातृपरिनिष्ठि
ते रुदियादाथ वाचकभाव इति वा को न प्रतिज्ञातं
निगमयति युक्तौ सैकस्मात्प्रमातर्यदि जायतेति
सपवदितया निर्मातेति व्याख्यातमेव स्थिते चैवं य

दिव्यवहारसिद्धेरमयानुपपत्तिरप्युच्यते तदुच्यते
तो काममधुना सर्वसिद्धातीति १३ न केवलमे
ते कार्यकारणभावस्मरणवाधा व्यवहारः सक
लोकयात्रा सामान्यवहारभूतारभूतापकप्रमा
तृप्रतिष्ठायावद्वान्तरव्यवहारा अपि ये कथयि
न्नादयः समला उपदेशोपदेशभवाद्यश्च निर्म
लास्तेऽपि पकप्रमातृनिष्ठापवभवेति व्यवहारो
द्विसर्वः समन्वयप्राण इत्युपसंहारक्रमेण दर्श
यति इत्यसमर्थभिन्नाभावभासावचिते विभो
समलो विमले वापि व्यवहारो नुभूयते १४ तत
दिभिन्नेति स्मो कद्वये क्ते नाने नोपपत्तिप्रकारिणा
न्यवयवतिरेकात्मना तदा स्मो को तरे रुक्ते न व्यव
हारोदाहरणप्रकारेणोदमपि मंतव्ये यदि भोदे
प्राकालानवच्छिन्नेऽनपवासर्यभिन्ने मां वावला
द्देदेकप्राणिनैर्त्रीलसखाद्यभासेः प्रतिबिंब
कलैरनतिरिक्ततयावुर्तमानैः एव चिते स्वस्या

ई
प्र. ति
ट

81

नमथाभावेनोपरक्तेविश्रान्तः सर्वो व्यवहारो न भू।
यते अत्रभवपवात्रहृत्तमंप्रमाणमिति यावत्
अनुसूयते च सापेक्षे शौरवथानयनेः येनैवायैव।
संसारसंमता व्यवहारदशासैव प्रमातृत्वप्रख्या।
त्मिकाशिवभूमिः यदुक्तं संवेद्ये सावधानतेति प्र
प्रमभिज्ञानात्परमार्थानां समलो व्यवहारः अ
नेषां सपवनिर्मल इति शिवम् ॥५॥ आदितः ॥
इति श्रीमदाचार्याभिनवशमविरचिताया ईश्वरा
प्रमभिज्ञानविमर्शिना मेकाप्रयनिर्मुपाणसप्तम
माश्रितकम् स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहारवशेनयः
नित्यमहेस्वरः सिद्धः सिद्धानो तेस्तमः शिवम् एवं
ज्ञानस्मरणयोद्धानानि व्युत्पाद्यन्ति यामेकाप्रये
विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितं यतावता
नुचेदंत कृते सत्रय उक्तमेक इति तस्मिन् विवर्तिते
अंतराभाससमर्थनेनांतः कृतानेत विषयपरस्य
पि निरूपितं यत्रैवमहेस्वरस्सुक्तेतन्माहस्यं

स्वातंत्र्यरूपपादयितव्यं तच्च ज्ञानविषयं क्रियावि-
षयं चेतुःप्रकारेण ततो भगवान् ज्ञाताकर्ता च य-
स्यैव प्रकाराविमर्शात्मकं चिदेकचनमेकमेव स-
विद्भूते तथापि बुद्ध्यादनायतनपरिचयितव्यं विभा-
गः तेन ज्ञानात्मकक्रियाविषयं स्वातंत्र्यं यद्यपि क्रि-
याशक्तिरूपं तथापि ज्ञानाधिकारपवर्तिनो त्वं त-
द्विषयज्ञात् यदेव ज्ञात्तु शब्दार्थः प्रकृतितः प्रसया-
तश्च संसर्गतया निर्हीतो भवति तत्र ज्ञानेनामस-
येभ्यो हिताभासभेदोपाश्रयं नित्यं त्रणामेकचित्तमह-
मिति संवेदने तत्राभावेऽप्युपपत्त्या त्वं तदेव ज्ञानश-
क्तिविषयं स्वातंत्र्यं संपद्यत इति तत्कालिकादसा-
मकेत्यादिना बुद्धेशाना क्रियेयत इत्यंतेन सौकेर्क-
दशाकेन तत्रिदृश्यते तत्राभासंतरापेक्षीवाभासो-
पपत्तिरिति सौकेनेकासयवभासयक इति सौका-
नरेणोच्यते अर्थक्रियाभासोपितेऽप्येवाभासनि-
त इति सौकतयेनोक्त्या एकस्मिन्नाभासे सार्थक्रिये-

तिपुनःसोकदयेनशुभासंतरविचित्रसभितिस्थानी
यसंतरत्वमितिसोकेनततोवाप्तत्वेसत्रयतोविभाग
तससोकयुग्मेन ततःसोकेनज्ञानादिशंकाप्रयः
सैकसोपसंहारःसोकांतरेणमहेष्टरदमुपसंहारः
ताभाविनःक्रियाधिकारसोपेक्षेयइतिसंक्षेपार्थसु।
क्रिकस्यअथसोकार्थोनिर्णयते ननुयदियरेमेष
रनिवृत्तयेवसमस्तेयव्यवहारः तदस्यस्फुटत्वास्फुट
त्वशायप्रसिद्धेवैचित्र्यानुपपत्तिः येनकिलायमनुप्रा
णितःसयकपवभागवान् नचतद्वातिरेकेणव्यवह
रस्यनर्जकिंचनतत्त्वस्यश्यामइसाशंकाहः तात्
कालिकात्तसामक्ष्यसापेक्षाःकेवलंकवित् आभा।
साप्रमथानमत्रतद्योयतमसादिषुः विशेषार्थावभा
सस्यसतायांनपुनःकवित् विकल्पेषुभवेद्भाविभ
वद्भूताकुणामिषुः केवलमेतावताशुभासानांभेदो
नपुनरक्तावभासस्यस्वात्मगतःकविदपिभेदइति।
सोकदयस्यसंमीलितस्यसंबंधः यस्मिन्नेवकालेस

शुभासः शुभातिनकालेयवभवति यदक्षसामस्येवा
ह्येन्द्रियप्रसदात्तनामशुभासोत्तरं पश्यामीमेवं रूपं तत
सोपेक्षाः तद्वामिष्टाः क्वचिदभासाभवेति यत्र स्फुट
तायवहारः अथ विसयोपकारस्य प्रमातृविषयः शु
नयो मोक्षवहारो स्फुटतामयस्तत्र तशुभाश्रमथा तथा
हि जात्यर्थस्य वा ह्येन्द्रियप्रसदात्तलक्षणभासासोत्तरं
नैवोक्तिरुच्यते तस्मात्तथास्तस्य संतसस्यितस्य च ता
कालिकं तत्रास्ति अथित प्राक्तनमेव वा ह्येन्द्रियप्रस
दात्तमनुसंयेते तस्मादर्यावभासस्य केषुचिदपि वि
कल्पेषु संतापो सत्त्वे विशेषोस्तीति संभावना न कर्त
व्याते हि विकल्पभावि वस्तुगामिनो वा भविष्यन्ति
वा अतीतवस्तुविश्रान्ता वा एतदुक्तं भवति नीलमिदं
पश्यामि संकल्पयामि तत्पदेः सरामि करोमि विमी
त्यादौ नीलाभासो सो स रूपतोः न तत्राधिकापवंपर्ष
मीति एवः यः पीतादिषु ते पुनराभासः स्वातंत्र्येण यदा
भगवता संयोज्यंते विरोज्यंते तदा ये स्फुटता स्फुटः

ई
सप्र
८३
८३

तादिववहारः नीलमिताभासस्योत्प्रेक्ष्यइत्यादिभा
संतरववच्छेदेनपश्यामीत्याभासवामिप्रणयोस्फु
टताववहारः एवंत्रैकालिकववहारैवेचित्तोपपत्ते
परमेश्वरसदृशोत्पत्तेन पुनराभासानोनकृतश्चिद्व
वच्छेदोनकेनचिद्वामिप्रणोति ५५ नन्वेतन्नीलादिषु।
यपयतोयत्रवाह्येद्रियव्यापारोस्तिमुखादोततदभा।
वाक्कथंवेचिद्वामिताशंकाह मुखादिषुवसोखा
दिहेतुष्वपिचवस्तुषु अवभासस्यसद्भावेप्यतीतद
तथास्थितिः गाढमुल्लिखमानेतविकल्पेनमुखादि
के तथास्थितिरूपेवसात्सुटमस्योपलक्षणात्
मुविप्रकुचंदनादिकेचतकारणेऽऽविश्रुतिकंठकंदो
चतदेतौ अतीतेनागतेर्वाययणाभासः सपवतथाप
तीतमिदमनागतमिदमिताभासंतरेणयतोवामि
प्रणाप्रवभासीत्याभासाश्चयतोववच्छेदस्तेनविद्य
मानेष्वपिनेषुतस्यप्रमातस्तेनप्रकारेणस्थितिप्रभावा
तियथासर्वमभूदहमयुनामस्वीडःत्वीतिसमर्जित।

तन्निमित्तमासग्रीकोवैनियदातविकल्पेनतानिवस्य
निगाढपुःखितिततःयोनःपुण्यविशिष्टसुखत
हेतुहेतुनाभिधानकारणाभासानुप्रवेशादाभा
सोतरव्यभिचरात्मनातेनैवाःसुतेनप्रकारेणन
पुनरत्येनतयेतिसुखदुःखमितादिकेनस्थितिर्भव
तीतिसंभाव्यं तच्चित्तमेतत् यत्तत्सदानींस्फुटद्वाभा
समिश्रसुखाभासमुपलक्ष्यतस्यसौप्रतीतग्रहणं
भाविनोपुपलक्षणं २५ ननियताकिसुतेभवति
वाच्यह्यःसुगादयःसुखादिहेतवोवाच्यजनि
ताश्चसुखादयःसुखदुःखमिमाभिमानहेतवश्चित्तत
श्चवाच्यताभावेतज्जसत्ताभाविचनतयेसुतेस्पात्
तत्रचतपवचनकेचित् ततश्चकथसुते अर्थावभा
सस्यसत्तायांनकापि विशेषइतिसइयापवाभावा
दिमाशेकारुः भावाभाववभासानोवाच्यतेयापि
विद्यते नात्मासत्तातत्स्त्वामोतराणांसत्तासदाः
इहसुखमस्तिममदुःखमस्तिममेतियेभावाभासा

अभावाभासाश्चेतेषां वा सत्त्वं नामात्मा स्व रूपं न भवति
 न हि सत्त्वं मितं सत्त्वं रूपं वा सत्त्वं इति वपुषा भाति सत्त्वं
 स हि सत्त्वं मेव सत्त्वं रूपं केवलं वा सत्त्वं नामाभासांतरमे
 सरेण सातं अवलादेव यदा तत्र सत्त्वाभासमिष्यत
 याभास्यते तदा भास्यते तदा तत्तत्सोपाधि रूपता स्वय
 रंजकतां विशेषणतां गच्छति ततश्च तथा नीलाभा
 साभावेऽपि सत्त्वाभासस्य उः सत्त्वाभासाभासस्य कोता
 भासस्य च न सत्त्वं रूपतः काचनैतान्तेति श्रुतं तत्राणो।
 सदैव स्थितिरेषां ५ इति तः करणे बुद्धिर्दय एषा नामा
 तरदमप्यस्ति श्रुतः कारणमथ्ये भवत्वात् वा सत्त्वं म
 पि ग्राह्यता रूपं प्रसात विच्छेदेनावभासात् वा सत्त्वं
 च केवलं वा सत्त्वं प्रसक्तता अत्र चावस्थाद्वयेऽप्यर्थकि
 याममीकं वदन् वदन्तेति ज्ञाने सविषये यत्तु नः प्रमा।
 तृतादात्म्य लक्षणमांतरत्वं तत्रामीकस्मात्तत्र कोचि
 दर्शकियो विदधीरत्रिमाशे कयाहः अंतरदात्म्यमा
 त्रैकोनैषां भेदनिवेधना अर्थकियापि वा सत्त्वं देसाभि

आभासभेदतः प्रमात्रैकाशतितन्निमित्तकं यदंतरं
तस्मादेतैरेवाभासाभासार्थक्रियानकचिदस्ति
सात्पर्यक्रियाभेदे सति भवति सद्दिनीलाभासः पीता
भासायतोभिच्यते यतश्च प्रमात्रभिर्मतेततः स्वसा।
ध्यांनियतोभिन्नामर्थक्रियांतस्प्रमात्रः कुर्यात् न
चैषतदाभेदेस्ति प्रमात्रैकात् सात्पर्यक्रियाभासभे।
दनियता तथा च कोताभासस्य वाच्यतेपि मत्प्रभासोत
रस्यलिंगनलक्षणस्य यगमेडुरी भवति इयमपि
चाभासोतरस्योऽयगमेमेव प्रार्थनाद्वा विपरीताद
श्यतेर्थक्रिया अतः शुभासभेदाभावः यतः प्रमात्रैः
महतेऽन्तरदेतस्मात्प्रार्थक्रियेति अर्थक्रियाभासो
पि चाभासोतरमेवेत्पर्यक्रियाकारित्वमपिनभावा।
नोसत्त्वेयेन तदभावेस्वरूपतया भावः स्यात् < न
उच्यतेवाभासवतिभेदनकालेऽन्तराभासो विरोधा
दिच्छिन्न इति कथमिदमुक्तमांतराणां यशुभासः स
देमेतत्परिहरतिः चिन्मयतेवभासानामन्तरेवस्थिति

ई
प्रम
८५

४५

निसदा मायया भासमानानां वा सदा दहिरप्यसौः
इहावभासानां सदैव वा सता भासत दभावयोरप्येत
रेव प्रमातृ प्रकाशपवस्थितिः यतयेते चिन्मयाः अ
मथानैव प्रकाशे रत्रिस्तुक्तं यतः यदा तमाया शाक्त्या।
विच्छेदनावभासनस्वाते अत्र यथा वा सतमिषामाभाः
मतेतदतदवलेयावभासमानानामसौ स्थितिर्वहिर
प्यंतरपि नायमेतराभासो वा सतस्य विरोधी प्रसुतस
र्वाभासमिति धृतो सोतत्कथं विरोध इति युक्तमुक्तं स।
दैवांतराणामेतेतिः ननु वा सदे स मर्थ क्रिया तस्य वा
सिंद्रियगम्यत्वेन च विकल्पो हिरिवितानां तस्मै भवति
तत्कथममीषामर्थ क्रिया मत्तदृश्यते च विकल्पो।
हिरिवितः पिशाचादिस्त्रासादिविधा यीमाणां वाहः
विकल्पो यो यस्य हेतुः सोपि वा सः स्य कथं प्रमात्रै
कात्म्यमात्रं यततो भेदो हि वा सताः विमर्शविशेषत
ये विकल्पात्तानेयत हि स्य मानः कोता चौरादिरर्थः सो
पि वा सः न केवलं वाहिरवलो कमानः यस्मात्सोपि प्रमा

तः सकाशात्प्रत्यगेव प्रयतेयमिति यच्च प्रमातर्यद्वे
मेव विश्रान्तत्वे तदांतरत्वं मंतरिति निकटं तच्च किंचि
देवेत्यापेक्षणीयं सर्वत्र प्रमातैवापेक्षणीयं तत्र
भवितत प्रमातरि निकटं तादात्म्यं प्राप्तमेवेति ततो य
ज्जिज्ञेत्तदाहमेवेति युक्ता तत्रैव साप्यर्थक्रिया ८
ननु कंभकारादिव्यापारेण चटोदरस्तवाह्यत्वं मंतः
करणगोचरस्य तर्हि कुरुते तदित्याशंकाहः उहोह
ससावादेऽप्यप्रकाशो वहिरात्मना इच्छातो भंतरथ
त्वं त्रयोदश्यादिभ्रुवो यथाः श्रंतर्विकल्पप्रतिविदि
तस्य नीलादीर्घा वहिरात्मना प्रमातृविच्छिन्नेन सभा
वेन प्रकाशः समंतरंतराभासाधिभ्रतो वहिः सृष्टिच
पुसतः ईश्वरस्यैवेच्छया यथैव दत्तरादिविषयभू
तानां प्रत्यक्षज्ञानशब्दाप्येवाह्यात्मना प्रकाशो
नीलादीनां यत्तु उक्तं भवति कंभकारकारव्यापारो
नाम परमार्थत ईश्वरे स्तेव तदवभासितकायसंद
र्भे यत्तान पुनरसः कश्चन सः ततश्च यथा ईश्वरेच्छया

प्रकाशादवर्दिशतामपि नीलाया वासकराणो च
रीभूताः कल्पितात्ममात्रविच्छिन्नरूपेण वासन्ते
नभासेतेतथोक्तः करणगोचरीभूतामप्योक्तिकीवि
शेषः सावदुःखप्रायास्तुभरतास्तुक्ततूपाः स्यायिष्य
भिवारिण्यारतिनिर्वेदादयोक्तः करणोक्तगोचरावर्दे
रात्मनाभातिसंकल्पेषु यद्यपि ते त्रज्जस्यैव स्वातन्त्र्यं
तथापि चित्तस्मार्थताया मगभावयित्तमशाकनादी
स्वरस्यैव वस्तुतः यथोक्तं यत्कुरुते वयमप्यर्थस्थितिः
प्राणपुर्यष्टकनियंत्रिते जीविविरुद्धातत्रापि परमा
त्मनिसास्थितानदात्मनैव तस्य सात्त्विक्यं प्राणेन ये
त्रोति यत्र तन्निष्ठोरेव ते त्रज्जस्यैव वादिष्यते
यस्य सात्त्विकी मृष्टिः तत्र स्फुटं स्वरस्यैव व्यापा
रः तस्मात्सात्त्विकानामपि वहिर्भावे परमेश्वरेष्टे
वदेतरितिसिद्धांतः ४ अथुना सर्वोक्तमेकांमादेष्टु
येनिगमयतिः तदैवेन विना न स्यात्सेविदं लोकम
दतिः प्रकाशे वा तदेकत्वेन मोतेकः सति स्थितं स

यवविमृशतेननियतेनमहेस्वरः विमर्शयव।
दैवस्यशुद्धेज्ञानक्रियेयतः यदेतत्सर्वोक्तेनयते
नोपपादितेनतदिति तस्माद्देतोःसंविदोज्ञानानामे
केनविनालोकयद्वतिलोकमार्गः सर्वोव्यवहारो
नसंभवेत्संभवतिचायेतस्मादेकमासां नचैतत्
चदेयतोविषयप्रकाशयवसेविउच्यते केवलंवि
षयोपरागमहिम्नावहिर्मुखतयानीलप्रकाशोमः
पीतप्रकाशश्चायः परमार्थतमप्रकाशस्यदेशका
लाकारसंकीर्णवैकल्यादेकत्वमेवेत्येकयवप्रका
शोतर्विष्णोतः सयवचप्रमाणाउच्यतेइतिस्थितमि
दानीमुपयनितः नचास्यसोप्रकाशलक्षणः स्वात्म
नीलायुपरागस्यपरागमर्षेनसूक्ष्मपवास्तेस्फुटिकम
णिविवक्षितसदैवविमृश्यमानत्रयः इतिविमृ
शत्रयत्वमनवच्छिन्नविमर्शता अनोमर्मुखतमा
नदैकचनत्वमेवाप्यमाहेस्वर्यमुपवह्यहेभावात्ता
विमर्शोदैवस्यकीडादिमयस्यशुद्धेपरमार्थिकोज्ञा

नक्रियेप्रकाशरूपताज्ञानंतत्रैवसातंआत्मावि
मर्शःक्रियाविमर्शश्चांतःकृतप्रकाशःइतिवि
मर्शयवपरावस्थायोज्ञानक्रियेपरापरावस्थायो
तमगवत्सदाशिवभुविइदेतासामानापिकरण्य
यज्ञाहेतासभावेअपरावस्थायोचमायायदेइदे
भावप्रधानेनवेतमानेइतिविशेषः सर्वथाउवि
मर्शयवज्ञानेतेनविनादिजउभावोम्यसादिसुक्ते
सपवचक्रियेतिभाविनःक्रियाधिकारस्योयदेये
करोतीतिशिवं ॥ आदितः ८८ इतिश्रीमदभि
नवशतविरचितायामीश्वरप्रमभिज्ञायोमाहेस्य
येनिरूपणमुष्टसमाक्रिकं ज्ञानाधिकारःसमाप्तः
अचित्ततविसदस्वात्मादर्शस्वशक्तिसोत्रलोप्रक
टयनियोमार्दमोशप्रमेयतटद्वयेः वक्रतरभवजं
गीभूमिक्रियामरितेपरंप्रकटयतवःश्रीमार्गोरी
यतिःसततेपरं यत्रविश्रान्तिसमायचित्रेकीशवि
ज्यंभितं क्रियशक्तिःप्रियासंतदर्शयेतेस्तमुशिवं

अथक्रियाशक्तिस्वरूपवित्तमनिर्णेतुं अधिकारोक्त
रमारभ्यते तत्र सोकाहकेनातयवेत्तादिना यदा
वभास्यत इत्यंतेन परमेश्वरे परमार्थतोक्ता क्रिया
परिसितमांसारिकप्रमादगतकृमावभासनयोगा
त्मकमावेत्स्यपायते तथा हि सोकेनेकैकैर्वपदा
प्रतिदीपः ततः सोकेन सक्रमदाक्रमत्वविवेकः
ततः सोकत्रयेण क्रमसूत्रपनिर्णयततः सोक
द्वयेन सक्रमदाक्रमद्विवेकः विषयविभागे वस
तिवस्तुतयकत्रैव ततो यो विश्रान्तिरिति सोकेन नि
रूप्यत इति तात्पर्यमाक्रिकस्य सोकार्थस्य विभज्य
ते तत्र पूर्वोक्तैस्तानशक्तिसमर्थनोपयोगिनिर्णये
ये सिद्धे प्रमेयोत्तरमप्ययत्र तस्मिन् दमिसधिकरण
सिद्धौ शुद्धिशादर्शयतिः ओं अतएव यदपुनः क्रिय
नैकस्य सक्रमा यकेत्यादि प्रतितिसेतदेकस्य सम
र्थनात् यत्तावडुक्तं ज्ञानमेवात्र भवविकल्पस्यादि
भिन्नानि न तेषामाप्रयोक्तिकश्चित् संस्काराश्च स्मृ

तिः सिद्धाज्ञाने च जडं चेन्नार्थस्य प्रकाशः अजडं चेदे
शकालसंकोचवैकल्यादात्मतत्त्वादभिन्नमिति त
त्रावत्प्रतिदित्तं भिन्नानामनुभवादीनामनुपपत्तेर्वि
तस्य दर्शितत्वात् न च संस्कारमात्रात्सृतिरित्येत
दपुक्तं अजडमेव चासंकुचितस्य ज्ञानेन तत्त्वात्तत्र
वभासितज्ञेयोपरागवशात्तस्य संकोचावभासश्च
तस्य दर्शितेयतः न केवलसतो हेतुकलायाज्ञाना
शक्तिचोत्पत्तिनिवारितानियावत्क्रियाशक्तिवि
षयाण्यपि भूषणमतपदेतज्ज्ञातादयसारित्वा
नीमपि शास्त्रार्थः एकाक्रियाक्रमिका कथमाश्रय
यस्यैकस्य भावने सति च तदित्युक्तं तथा तत्र त
त्र स्थिते इति हि दृष्ट्यानेक रूपत्वादिति च यत्तु तद
पि प्रतिदित्तमेव यत इत्यति सर्वपक्षे इयदेव जीवि
तमेकमुनेकस्य भावे कथं स्यादिति तत्र चोक्तं चित्स
भावस्य दर्पणमेव प्रकृतानुपवाधनेनाभासभेदसंभ
वेकस्वविरोध इति तस्मात्प्रतिभिज्ञानवलादेकोप

सोपदार्थान्तास्वभावभेदान्विरुद्धाभावदंगीकुरु
तेतावतेविरोधादेवक्रमरूपतयानिर्भासमानास्त
मेकंक्रियाप्रयंसंपादयेतीति ततश्च संवधादीनाम
पुष्पपत्तिरिति । ननुचक्रमिकत्वमेवक्रियायाः स्व
रूपंक्रमश्चकालकलनाहीनेचिन्मयेभगवतिना
स्तिइतिकथमप्यसाभवेदिताशंकाहः सक्रमत्वं
चलोकिकाः क्रियायाः कालशक्तितः वर्ततेनत
प्राप्त्याः प्राभयाः स्यात्प्रभोविवः उत्तिपमपक्षे
पतिहस्तमितियेसर्वोत्तरेक्षणास्तोक्रमवेतः तत्र
तत्रयेसोतपवक्रियाकणादनामिवतेषांसासक
माप्रसदोणैवभातियेतममतेतथाभूतपरिदृश्य
मानभेदसंपादिकायासौकाचिदंतीद्रियाहस्तग
ताशक्तिव्यापारोदोयस्यानिमानुमेयातस्याः केव
लं सर्वोपरीभूतत्वमनुमीयते इति लोकिकाः क्रिय
याः सक्रमत्वं कालशक्तेराभासविच्छेदनप्रदर्शन
सामेव्यत्पात यास्मेषास्तुक्तिविशेषावर्ततेत।

ई
प्रम
८६
४७

ययमनेयातप्रभोः संवेधिनीतद्वयतिरिक्ताक्रिया।
शक्तिःशासनीकालेनास्पृष्टातस्याः सक्रमत्वमस्ते
तिसद्भावनापिनास्ति यथा प्रभोः सक्रमत्वमसंभावं
तथातस्यापि उक्तेहिदृशस्य सक्रमतेतद्गतापि
क्रियातथाप्यादिति तनत्रकालोविशेषणभावः
मुपगच्छन्मावेस्तेन ह्येणावच्छिन्नतितत्रकोसौका
लोनामेसाशोकारु कालः सूर्यादिसंचारस्तत्रसु।
षादिजन्तवा शीतोस्मेवायतल्लक्ष्यः क्रमपवसत
ततः येभ्यतयापरिनिहिताप्रभासाः सिद्धास्तथा
थाचंद्रसूर्यादीनां सहकारमुल्लिकाऊटजादीनां।
शीतोस्मादेः परभृतमदविलासादेः तपवकालः
यतोपरिनिहिते गमनपठनादितैरियत्तयापरिनि
ष्टीयतेपरिवर्तनैरिवकनकैः सपवचसूर्यादीनां।
सभावविशेषस्तत्रतः यरमार्यः क्रमोनामः कश्चि
त्वमोनामक्रमपवचकालोनामोसौकक्षिदिति
पवकारोभिन्नाभिन्नक्रमोयोन्यः योग्यतमव्याभा

सोययराभासापेक्षयाक्रमपवचिरतिश्रुतिधोर
पिवितताम्यद्ववशादाभासभेदक्रमत्रयपवपरद्वय
रत्नबुदिरपिस्फुटत्वादिनातत्रैवेतितेनतेनप्रति।
मानवर्तकत्वेनसूर्यसंचारादिनामहमीयमा।
नोहेमस्थानीयोदेवदत्ताभासस्यैवेचित्रेभेदइत्यमु
च्यतेदिवसंगच्छतीति ३ नन्वेवंकालोभावस्वभाव
भूतयवास्तुकासोकालशक्तिरिमाशंकाह क्रमो
भेदप्रयोभेदोष्णाभाससदसत्ततः शुभाससदसत्ते
तचित्राभासकृतः प्रभोः इहस्वभावभेदमात्रेयदि
क्रमात्माकालः तदंगलीचतस्र्येभिन्नस्वभावमिति
भिन्नकालेभवेत् तस्मादरुणाभासससद्भावः स्फु
टप्रभापुंजम्यचासद्भावः इमेवभूतोयोभेदशुभास
सद्भावभ्यामनुप्राणितस्तत्कृतः क्रमः कालात्मा।
नोचाभासानोभावाभावोनथास्यहेतुकताविति।
विस्तार्योपपादितमितियपवेसंवित्स्वभाव आत्म
समसंकल्पादौशुभासवेचित्रनिर्माणप्रभुः प्रभवे

ई
प्रस
५०
१०

स्वरितिसंविदितस्तत्तयवतौभवतः सख्यत्मनि।
नीलादीनाभासानाभासयंश्चित्रतयाप्रविमेययाभा
सयति तथादिलोहिताभासंचटाभासंतत्रताभासे
दृढाभासंचमासानाधिकरणेनचटाभासेपटाभासे
चपृथक्कावभासेन अमोमत्राभासाभावेन स्वात्मनि।
तेकरमेनाभासेनश्यतिचनक्रमस्योदयः यदात्र।
शरवोदाभासेहेमंताभासेनचसर्वथैवपूज्यमाभा।
सयतिहेमंताभासेचशरदाभासेनतदाकालात्मा
त्माक्रमततिष्ठतीतिमेयमित्यंधृताभासवैविच्यप्र।
यनाशक्तिर्भगवतःकालशक्तिरित्युच्यते य विज्ञा
भासकृतमेवस्फटयति मूर्तिवैविच्यतोदेशाक्रम।
माभासयसेसक्रियावैविच्यनिर्भासात्कालक्रमस
यीश्वरः पदार्थस्यसंज्ञंमूर्तिः तस्यायदैविच्यंवि।
भेदः तद्यथागृहमित्यमत्संज्ञंशोगनसित्यमत्
विषण्णित्यमत् देवकुलमित्यपरं उद्यानमित्यम
त् अरण्यमितितदितरे तस्मादैविच्यादभासमाना

देशज्ञोत्तरात्तरवित्ततदावित्ततदादिः क्रमो भगवे
तावभास्यते यदा तगाफप्रसभिज्ञा प्रकाशवत्तात
देवेदं ह्रस्वस्वरूपमिति प्रतीयतौ मूर्तेरभेदो वचमा
न्यत्रुपभंभाति तदा एकस्मिन्स्वरूपे यदमहूपेतद्विरो
धवमादमहवत्क्रियेत्युच्यते तस्यायं द्वैविच्यं परिसि
तापरिमितरूपतात्मकं तदेकावुसंस्थानेन फलसि
द्धादिनिबन्धनवशाद्यथारुचिर्वचितेन निर्भास
यन्कालरूपं कर्ममेव भासयति न चेत्तदा श्यं एकस
रूपस्य कथममहमहूपमिति यतो नासौ कश्चिद्भा
वो य एवं विवक्ष्यते संविदेव स्ति तथा भाति तथा भा
सनमेव चास्यापेक्ष्यं न हि भासेन विरोधः कश्चित्प्र
भवति महिसखडः खदेभासनकृत एव तथा भा।
सनाभाव एव हि विरोधतत्त्वं यतदपि शास्त्रे न ईश्वर
शास्त्रेन च दर्शितं ५ नन्वेवमाभासविषयाभासे वदे
शकालकमाभ्यां भवितव्यसनाभासश्च प्रमाता सद्वि
नकस्य चिदाभासते तस्य सर्वसाभाति त्वयस्तत्तत्त्वतो

प्रमातरिकयंरूपेतेचश्रमवमदंभवामिभवितासी
नि गृहेतिष्ठाप्यगोपेदेवगृहेइतिच किंचसंयदेश
कालक्रमस्यस्यकिंहरकिमेतिकेकिंवर्तमानेकि
मतीतेकिंभावीतिप्रमात्राश्रयोभावेद्यपिक्रमोनयु
क्तः नचप्रमातरिरपेक्षेद्यपितेषुस्वात्मनिहरदादि
भूतत्वादिवानदेतत्समर्थयितुमाह सर्वत्राभासभा
देपिभवेत्कालक्रमाकरः विच्छिन्नभागःसूमादेर्मा
तर्मावस्यनोसकृत् देशक्रमोपिभावेषुभातिमाड
नितात्मनः स्वात्मैवस्वात्मनापूर्णभावाभार्यमि
तस्यत सर्वेषुवस्तुष्वेकानेकस्वरूपेषुयःकालात्माक
मःतस्ययस्यकारतमतिनिवंधनमितिब्याख्यातस्य
भासस्यभावाभावकृतोभेदः मस्यस्यप्राणबुद्धिदेहा
देर्भवतीतिसंभाव्यतेयतः ससूमादिर्विच्छिन्नभाः
नद्वितस्यभासनेस्वरूपेनीलादिवज्जज्ज्वात् अपि
तसंविच्छरणसम्भासनेतयदाम्पनास्तियथाशु
मेदेहसंसारयात्रापतितदेस्यस्यप्राणादेस्तदा।

मभासनं विच्छिद्य तस्माभाससद्भावाकृतः का।
लकमोस्ति अतोतो हंवा लदेहाभासत्रयोभवामि
युवदेहाभास इति सच यतः प्रमाता हंभावसमावे
शभावनादपरिपूर्णत अतोतत्रिककालक्रमदा
ज्ञावेष्यिकालक्रमसाभासयति यो हंवालो भवं।
तत्सहभावी चटाभासोपभवदिति न त्वयः सकृद्दे
भातश्मनया वाचोयुक्ता विच्छिन्नभासनः प्रमाता।
संविद्रूपः तस्य स्वात्मनिकालक्रमः नापि तदेतया
वेद्ये भावजाते तद्विज्ञाभेदेन भतीति यवेदेशक।
मोपिमितात्मनः परिच्छिन्नसुरूपस्य स्यादेन्देहो
तस्य स्वात्मनि भाति इह तिष्ठामीति स्वापेक्षया च भा
वेषु पियत्समसंयोगादिमिसेन वर्तते तदंतिकमि
तरेह मिति अमितस्य सत्त्वे यत्तात्पर्यस्य तसंवि
तत्त्वस्याभावाः स्वात्मना हंभावेन यतो भांति ततः स
र्णा अपरिच्छिन्नसत्त्वे यत्ताकाः यतः स्वात्मा तस्य त
थाभूतपवेति समुच्चयोपमातडकं अर्वापरं हीदे

ई
प्रम
५२

92

मूर्तितः क्रियातश्च सर्वसर्वतः सर्गमिति क्रियाप्र
संगादिह कालक्रमः प्राकरणिको दृष्टान्तत्वेन यः।
तत्प्रसंगादेशक्रमेण निरूपितः दृष्टान्तश्च सर्ववाच्यः
इति वैविच्यनिरूपणावसरे देशक्रमस्यादावभिधा
नेमाद्यं उपसंहारे तत्र प्राकरणिकस्य कालक्रमस्या।
दो निर्देशः पश्चात्तत्रासंगिकस्य देशक्रमस्येति ७ न
न्वेवं सत्यप्रमातरि भगवति नास्त्येव क्रिये मायाते।
कालक्रमाभावात् क्रमाश्रयेण च तस्याश्रयस्याना।
दिमाशंकार किं तन्निर्माणशक्तिस्माप्येवं विडम्ब
शितः तथा विज्ञातृविज्ञेयभेदो यदवभास्यते इह
तत्ततः परमेश्वरस्याप्रतिहतत्वात् तत्राप्यत्राविच्छिन्नसं
त्मविमर्शमय नमोन्मावतात्रेपेक्षेव क्रिये सपसेह
रिष्यतेपि कारोतेपवमिष्टेव हेतुताकर्तृताक्रिये।
तिचैत्रमेशदेरपि पचाभीति ये वांतरिच्छासैव क्रि।
या तथावायिप्रयाणादिवरुतरस्पंदनसंबंधेपि।
पचामीति नाम्यविच्छिन्नते यदपचामीति स्फुटं

पतदेवतथासंदनात्मतयाभातितत्रतनकश्चित्क।
मस्तत्ततःपवमीश्वरस्यापिईशोभासेस्फुरामिहो
प्रमेवमृषामोमेवेत्तपदिष्टात्मकेविमर्शनमह
मिमेतावन्मात्रतत्तेनतत्रकश्चित्कमः पतदेवचोष्य
ते प्रमादप्रमेयवेचित्रकमतहसत्सुनावाकोनत
दत्रापिनकश्चित्कमः यदादिष्टात्तपेयचामीतिसं
दनात्मनोकायपर्यंतंगतेक्रमाद्वितमाभातितदा
भगवदिष्टाप्रमादप्रमेयभेदपर्यवसितातत्क्रमोप
सिद्धाभाति दर्पणतलमिवविततप्रवहन्नदीप्रवा
हक्रमसमाप्तिहेतुचकेवलेदर्पणसतथेष्टा
नास्तिपरमेस्वरस्तमास्तिइत्युभयथास्यक्रियाश
क्तिः क्रमरूपक्रियानिर्माणसामर्थ्यक्रमरूपक्रियो
परागयोगश्चेति एवंदेशक्रमेपिवाच्यतत्रतस्यवि
ष्टकिरुप्यतेमेः इहतक्रियाशक्तिरेवस्वीकृतेति
पिंशर्पः अक्षरार्थस्तथेतिस्वरूपभेदेनदेशक्रम
कारिणाक्रियाभेदेनचकालक्रमसंघादकेनोपल

ई
प्रम
५३

१३

दितोयोविज्ञातःसूत्रादेःप्रमातर्भेदोमोमेज्ञेया।
अपवेचटादेःपरस्परंज्ञातश्चसभगवतावभास्यते
यत्तदवभासनेसाईशित्तरपिनिर्माणशक्तिःकिं।
याशक्तिर्नकेवलंसूत्रादेरेवक्रियायतश्चतन्निर्मि।
तेज्ञातज्ञेयक्रियावैविच्यमसौविद्वान्वेत्तनवरतं
तत्रैवहितस्फुरति ततोपितस्यसाक्रियाशक्तिः
अतोभासनविच्छिदाभावात् नमभाविस्सलट्टा।
यद्यप्यस्यभवेक्रियात्रयपतिशंकाकिन्नेवमस्यक्रि
याशक्तिरुपपन्नेतिसंगतिरिति शिवं ८ आदितः १
इति श्रीमदाचार्योपाध्यायविरचिताया ५ प्र
भिन्नसूर्यविमर्शागोक्रियाधिकारेक्रियाशक्तिनि
रूपणप्रथममाह्निकं १ विरोधसुविरोधंचस्वच्छ
येवोपपादयन् भेदोभेदोचयोमंत्रतत्त्ववित्तंस्त्वमुशि
वं यदुक्तमप्रतिहतसामर्थ्याभगवतोनिर्माणशक्ति
रितितदेववास्तवादर्शनानुपपद्यमानक्रियासं
वंधसामानादियदार्थराशिसमर्थनमुत्वेननिर्वाह

यिते क्रियासंबंधसामान्यमादितेन न भ्रंतिरीदृशी
तेनैव लोकसप्तकेनाक्रिकं प्रथयते तत्र प्रथमस्य
केन सूत्रकलेन एकानेक रूपस्य क्रियादेवाहवा।
देविरुद्धधर्माध्यासद्वयणो ननु ययमानस्याव
प्यसमर्थनीयं वपुरिति दर्शयते द्वितीयेन तत्रोप
पत्तिं सूच्यते तृतीयेन निर्विकल्पकसंवेदनसंवे
यतेपि विकल्पकाले एव स्फुटमेषां रूपमित्युच्यते
चतुर्थे पंचमाध्यासकानेकस्य रूपतया विषयवि
भागश्चित्सते षष्ठेन ग्रहणकसूत्रसूचितसंबंधा
स्वीकृतानां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपमुच्य
ते सप्तमेनार्थक्रियोपयोग इति संक्षेपः नन्वेवं त
यानिर्माणशक्तावभासनरूपयानिर्मीयते तस्याव
भासेनैव निर्माणनामत् सावद्विचंद्रादेरप्यस्ति नी
लादेरपि नीलादिनिष्ठस्य कर्मसामान्यसंबंधादेरपि
ततश्चासत्वं सत्वं संवृत्तिमर्दमिति ययवेषायेषु व्यव
हारः सकलसंगच्छेत्तनिर्मयत्वाविशेषादिमाशं

कक्रियादीनाममृतत्वेतावन्नोपपन्नमितिबदन्
दिचंद्रादीनांतित्रयमसत्तद्वमितिस्त्वचयत्रादुं
क्रियासेवेयसामामद्वयदिकालवृद्धयः समाः
स्यैर्येययोगभ्यासेकानेकाश्रयामताः चित्तेदादमा
त्रयाक्रियाबुद्धिः कर्त्तृकर्मकरणादिषुचैत्रोव्रजति
तेजुलावित्क्रियेतेपथाज्जलंतोतितस्यापकानेकत्र
यस्यैत्रायर्थश्राश्रयश्रालंबने तथादिततद्वेशकत्र
यस्यैत्रायर्थश्राश्रयश्रालंबने तथादिततद्वेशका
लाकारभिन्नस्तत्रचैत्रदेहोनेकसभावेपिसपवाय
मितेकस्यतासपरिसजत्रेवनिर्भासतेसपवचैका
नेकस्योर्थः क्रियाः तथैवप्रतिभासनाश्रयारमा
र्थिकीदिचंद्रादिततथाभासमानमप्युत्तस्कालंप्र
माव्यापारानुवृत्तिरूपमस्यैर्यस्योन्मूलनेनेनदिचं
द्रानास्तीत्येवेत्येणसत्ते इदमुनश्चलतिचैत्रस्मि
चैभूतोविमर्शोवृवर्तमानोनकेनचिद्वदस्यमानः
संवेद्यतेदिचंद्रादिचयमपिस्त्रादीदेगयोरुपपुन्य।

नेतृणां हि चंद्रमानीनतावंतीतत्रार्थक्रियामभि
ममते अपितयादृशीपकेनशशिनाकर्तव्यातिमि
रयसरणादिद्रुतादृश्येवापरेणेतिनतद्विद्याणम
र्थक्रियांतत्राववस्यति तस्योचासोनोपपुज्यतेव
ज्यायंतयामिवयासप्राप्तिमववस्यति तस्यामविक
लायामुपयोगोऽस्तिस्थेयोऽपयोगाश्चैकानेक।
द्रुपक्रियातत्तालेवनावुदिः संतैव यवेसंवंधादिषु
कालपर्यंतेषुवाच्यं उभकारिकामुष्णटीभवि।
स्यति । ननेकत्वमेकमेकत्वेवपरस्परविरुद्धकथमे
कवस्त्वनिस्पातो ततोयेववाधकप्रमाणकृतः
स्थेयोऽन्तनप्रकारश्माशोकाह तत्रैकमांतरंता
नेतदेवेन्द्रियवेसताम संप्राप्तानेकतोयातिदेश।
कालसुभावतः इहतावश्चैत्रेवलतिहृष्टनजातवि
चलत्पयमितिबुद्धिर्जायतेनरजतमितिवत् दि।
चंद्रेपिनायेद्विचंद्रस्तिमिरवशादहमयस्तनयनः
परमेवेवेमीतिभवत्सुहृलनावुदिः यत्तत्क्रमेकमेव

वकथमनेकेभवतीतितत्रोच्यते इहकारणमेवक
थमकरणंभवति अथोच्यतेविषयभेदान्नेति त
द्विषयभेदेपतत्रविरुध्यते इतिकेनायेवितीर्णा।
वरः संवेदनेनेतिचेष्टलतीसादौसंवेदनमेवास्मा।
भिः प्रमाणीकृतेकिमिति नसह्यतेविषयभेदोपि
चात्रवक्त्रेननशक्नोते तथास्याभासांतराभासंभेदेने
तदेकाभासमात्रमतएवामायेद्व्यावियोगादंतरंग
त्वादौतरमनुवर्तमानेतथाभूताभासमात्रग्रहणे।
चित्तोक्तःकरणवेत्ततयाचांतरंतथास्वप्नापरिच्छ
तेस्तदभासांतरयोगेनतननसदिसुदाश्रितत्वा।
मेकमितिप्रतीयतेतदेवदेशाभासेनेहामुत्रेतिका
लाभासेनाधनातदानीमितिस्वभावाभासेनकृपाः
स्थूलस्मादिनादिनामिश्रतयाःनेकमितिवाह्येन्द्र
यवेत्ततायोप्रतीयते तथास्वामिनश्चात्मसंस्थम्।
त्यक्तनीसाविषमेवांतरंसदेकंतदेवसांतविपरिव
र्तिनः उभयेन्द्रियवेत्तदमितिचक्ष्यमाणकार्यकार

एभावरहृष्टांद्रियवेद्यतायामनेकदेशाद्याभास
मिश्रणादिति एकत्वमाभासांतरमिश्रतायामंतः
करणैकवेद्यत्वेविन्मात्रायामनेकत्वेपुनरभासांत
रमिश्रतायापुभयकरणवेद्यत्वेविदतिरिक्ताभास
नेचेतिस्फुटोविषयभेदः तस्मैवचतुर्थात्वमितिपरा
मर्शवलादेवकारणाकारणवड्यादानसहकारि
वत् अथयपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणवेसा
दि तेदिहाप्येकमनेकमिति व्यवहारमात्रं नीलेपी
तमविकल्पकंसविकल्पकमित्यपि सर्वमायाय
देववहारमात्रमितिसर्वसमाने तस्मादेकानेकत्व
विरोधोनवाधकस्तदेतदेवकारणोक्तं तत्रेति ते।
श्रुत्यादिषु यदांतरं तत्तदेकं तदेवेन्द्रियवेदनी
यतोप्राप्य देशादिभेदादनेकत्वायातीतिसंबंधः
तत्रेति समत्वे स्थिते तयोर्वाप्येकत्वानेकद्वयोर्मध्ये
एकत्वमेवमनेकत्वमेवमितियोजनाः २ नत्वेवेवि
षयभेदेऽप्यगम्यमानेयदेकं प्रतिभाते भवति तदा

ई
प्रस
५६
१६

नामेकनेकप्रतिभासेचनैकंप्रतिभातंशतिकथमे।
कानिकरूपंवत्स्यात् तथाहिवाह्येनेंद्रियेणचैत्रो।
विचित्रदेशकः परमनुभूयतेनत्वेनेकाभाससेमि।
श्रीकारेवाह्येन्द्रियजपाविकल्पस्यापारः सन्निहि
तविषयवत्त्वमेतरेविचारकत्वादिसाकः विकल्पे।
नापिमानसेनतथाभूतेवस्तुनैवेष्टयते इतिकथा।
थियावस्त्वकानेकरूपेष्टयते इतिपरस्यासोद्विग्न।
वन्द्वाणायाह ततस्यालंबनायतामनोनुब्रवसाधि
सत् करोतिमार्तथापारमयीकर्मादिकल्पनाः इ
हज्ञानमालयाश्रितस्तत्रकल्पः ससेवेदनात्माप्रमा
ताजीवितभूतइत्यपपादितंशक सचसतंत्रइत्य।
पिनिर्णीतं सचविशुद्धस्वभावः शिवात्मा मायापदे
तसेकचित्तसभावः येषुः तदप्यमानः समुत्पत्ताव
सरेविकल्पभूमिकायांस्तत्तुलासः येन्द्रियोकेनि
विकल्पकेसदाशिवेश्वरदशाभ्युदयान् अविक।
कवोथावदिभूतविमर्शयापारस्पपश्चाद्भविनेव

वसायनिष्प्रयात्मकं विकल्पकमनुयवसायशब्दा
च्येविदथदंतःकरणसेतां क्रियासंबंधादिविकल्पा
स्फादयति तेचविकल्पास्तत्सयमेकानेकत्वस्य सव
लंबेते नद्विविकल्पेषु प्रतिभासमानमवस्तुतदिति स
क्तप्रकाशतैव वस्तुदमिति न च विकल्पप्रकाशस्य
तो मुक्ता रेखायावमायाभिमानादिनामयेये व्यापरो
तरेषु कंततो वाह्ये वाह्यसारे पयेतीमादिवदेवस्तु
मंतश्चेत उक्तं भ्रान्तिहेचावसायस्ये मत्र अथ वृथा मरो
यदिन्द्रियज्ञानेन प्रकाशनीयं स्तलदाणे तत्कथं वि
कल्पः स्पृशेदिति भवेदेवेयदिविकल्पो नाम स्वतंत्रो भ
वेत् यावता प्रमातरसो व्यापारः प्रमाता च सर्वा भव
तः स्वसंवेदनस्यः तदस्य वायमेव सर्वा भवसे स्कारो
यद्विकल्पानुवापारकालेपि सर्वा भवात्मन मनुजा
नैवास्तेततः सर्वा भवो यावत्स्तलदाणप्रकाशनां
मातावत्सर्वा भवतादस्यापत्रप्रमार्ततत्वापारो
पिविकल्पास्तद्विषयपव अतएव मुक्तमाचारेण स।

ई
प्रस
५३
११

वोनुभवसंस्कारः प्रमातरयमेवसः यदपोहनका
लेपिससर्वानुसर्वः स्थित इति तस्मात्प्रमातर्यो व्यापा
रपकत्तानेकत्वमेयोजनात्मासपवप्रकृतो यत्र ता
ट्टणीः क्रियादिकल्पनायकानेकवस्तुविषयायता
इति ग्रहणकवाक्यसूचितामनयवकरोतीति स्थिते
यद्यपि विकल्पेपिसामान्यायवभासो चटमात्राव
भासादोनथापिन तदा सामान्यादि स्फुटं समानोय
रेजकत्वे संबंधि त्वयोद्भावे क्रमिकद्वारा सेतानार्थ
गेऽवयवकदेवकस्वीकारे तु व्यवधि मन्तरि ग्रहादौ
सामान्यसंबंध क्रियाद्वयदिवादिपदार्थस्य परमार्थ
तः स्फुरणादिति मानसविकल्पग्राह्यायकानेक
रूपाः सामान्यादय इति स्थिते इयं च संहतिविक
ल्पबुद्धिः तत्र पादुष्यतां संहतिसमत्वं समन्वये
वत्प्रकारस्तदिति द्विवेदादिवत्ता समताः ३ त
त्राये संविद्वत्तणक्रमोयत्क्रियाशक्तेरेवाये स
वो विस्फारः तत्रापि संबंधयवमूलभूतः तथा हि स

मानानोयदेकंभातितस्मान्मदेवदत्तस्ययत्नेन
मेमाक्रियाश्रवयवानांयदेकंवैतमेवदेशतः
सेवयवी इममवीथिंरुक्तायसिक्तंतोस्पायेपुर
स्नादिमादिदिकु अस्पायेक्रियाप्रतानःसहभा
वेनास्नेविनाभावेनवेतिवर्तमानादिःकालःयाव
दिश्रान्तिपादिकार्यस्यसृष्ट्यातिवसुर्भातितदति
रिक्तंसर्वसंवंधपवेतिकास्कानामपिसंवंधत्रयेते
वकेवलंकचिदसौसंवंधोव्यपदेशांतरशक्तिमह
ते यथासाम्नादिमतांसंवंधोगावश्मेकव्यपदे
शसहिस्तुस्तत्रसामामादिव्यवहारः व्यपदेशांत
रशक्तिभंगेत्तसंवंधवाचेयुक्तिरेव अतएवमुष्टिप्र
स्थयत्नादिप्रमाणपरिमाणोन्मानरूपं तत्रोत्कर्षात्
वाणमरुदादिसंख्यएथक्तादिचयत्तत्सर्वसंवंध
स्यैवविजृम्भितं येषिसामामादिवस्तुतरसमंसा
ततेपितत्रसमवायसप्तपञ्चमुजीवितत्तेनसमा
वायस्यसंवंधात्मातदनुशास्योवाकीर्षांचित यतश्चा

३
प्रम
५८
१४

ऊः तो शक्तिं मम वायाख्यामनुष्ठाति संवेध इति य
दपि चकार कंतदपि क्रिया मुखे प्रेक्षित सापिका लं
शोणेश्वरमाश्रयति सेपि क्रियाद्वारेण सर्वभावान्
सापि संवेधमहरयतीति संवेधाधीनैवेये चित्रालो
कयात्रा तदाहाचार्यपर्वभेदाभेदात् संवेधमहर सर्वा
र्थसापितालोकयात्रा कृतिर्यस्येच्छयेति अतः सं
वेधमेव प्रथमं निरूपयितुमाह स्वात्मनिष्ठाविभर्त
भावभावायकप्रमातरि अमोमान्वयस्यैकापुनः
संवेधदीपदे राजपुरुषस्य वहिस्तदस्यो स्वात्मैक
परिसमाप्तौ प्रमातृभूमौ यदेकांगस्य तः न चैकमा
त्रे तयोर्विगलनायतेः अपितपरस्पररूपशेषात्म
केषु गपदेव निमंज उन्मंज जेदाभेदकोटिद्वयदो।
लोरे हणलक्षणमंधयेत्येतदा तावदेव संवेधयि
यश्चात्वं न भवती रासाः पुरुष इति तथा हि राजा
यदा संवेधिया गृहीतोऽपि न स्वात्मविश्रान्तात्त्वयते
तदा त्रयोतोराण्युसासेषं भजन् कृताधी भवति पुरु

रोपेवंसंचैषत्रयस्यैषकपवोभयोश्चिदात्मनित
थावस्थानरूपः सर्वप्रतिलब्धसेवित्यतिष्ठेततय
वाधिकसेविनिसंज्ञनादनाभासमानएवम्भवन
लक्षणस्वातंत्र्येविश्राम्यतीति तत्रैवनिर्भासतेस
मांकंदितपुरुषपरमार्थोपियंवदिरनेकता
अंतस्त्वपरस्परत्रयस्यैषैषैकमिति संबंधस्यत्रयम्
जातिद्वयावभासानोवदिरप्येकत्रयतां व्यक्तेकदे
शभेदेवाप्यालंसंतेविकल्पनाः जात्यावभासमावा
भासमानरूपायाजातेर्गोहिकायाः कल्पनांतानके
वलेसंबंधवदंतरेकत्रयतांवदिस्यानेकत्रयतामा
लेवंतेयावददिरप्यव्यक्तिभेदलक्षणमनेकंवदि
स्यानेकत्रयतामालसंतेयावददिरप्यव्यक्तिभेद।
लक्षणमनेकंवदिरेवचतदनुसृततात्रयमेक
तामालेवनतनयंतिगावश्चिदिप्रतिभासेएव।
कतावदिर्यक्तयोभांतियेनचवक्रवचनसंययायि
चासांभातिवपुयंतयकप्रतिपदिकार्थपरामर्श

नृगमः उभयवतदहिरवश्माश्मं गृह्यानि देशात्
केवलं वा स तमपि स्थिते परमार्थप्रकाशात् तर्भावे
इति न तत्र भेदा भेदो ह्यसौ चित्रसेवेदनश्च अनेन
द्वये पिरक्ता रक्तादिविशेषः कृतप्रतिविधानः आ
तं द्वैकं सेवेयद्वारेण इत्येव सर्वत्रैव सवभा समा
नस्पृष्टदृश्यवयविद्वयस्याहिकायाः कल्पना
स्नानकेवले सेवेयवदेतर्बहीत्यतया एकानेक
विषयायावत्तद्विषये कनिः सेपि वेय रूपत्वेन भिन्ने
वप्रवयवत्तत्तौकदेशद्वारेण स्वीकृते च दृ
तिहिनिः सेपि वेथे नैकचनात्मा विततत्रयस्य भा
तीति ५ क्रियाविमर्शविषयकारकानां समन्वयः
अवध्यवयिसद्भावान्वयात्तत्त्वादिगादिथीः कारका
नां कञ्चादिशक्तापाराणां द्रव्यानां यो मोमे समन्वये
दृश्यते यथा मार्तमेयमानानां मिथः सौतलीनप्र
मात्मकक्रियाविशेषपरामर्शकनिमित्तकः नहि
प्रमापरामर्शमेतत्वंति न विहाय वस्तुनः साक्षात्

नयोत्रसेवेसते अनमत्रभावश्चतानिमित्ततात्रवि।
स्यार्थः कारकशक्तीनामपियः साश्रयेः सेवेयः सो
पिक्रियापरामर्शनिमित्तकः इत्यानोचशक्तीनांच।
क्रियासाकंसाक्षात्सेवेयस्तीयेक्रियेवभगवतीय
तावद्विज्ञंभितंसेवेयमाविन्भावयति अस्मादिदेसा
वेयरेहरेस्सेवेवद्विभिन्नतयापरामृश्यमानयोर्भा
वयोरंतरभेदसर्वकंभेदावमर्शमध्यमभेदविश्रान्ते
च यद्वपमासृष्यतेतद्विगिसुख्यते अत्रद्वितयोर्मुखा
यवयवविशेषपरामर्शाद्वस्तुत्संमुखतयराश्रुत्व
त्वादिनिश्चयः संयोगसंयुक्तसंयोगात्पतादियरिग
हश्चोपयोगीकालपरामर्शस्यसर्वपरादित्रयतेज।
नस्थितत्पतादिविमर्शश्चिद्विप्रदादित्रयतेचप
त्यतियचमपाक्षीदितादौतयत्यतिसंभावितस्य
सुखस्यसुखभूतसर्वस्वात्मीयसेवेदनंयदितथा।
णादितादिक्रियोतरस्यफलविशेषस्यबोदनादेःय
रामर्शउपयुज्यते एवंसेवापरिमाणपृथक्सेयोग

ई
प्रस
१०
१५

विभागप्रभृतिषु संबंधे यत्र तेनैव वाण्या सर्वथायं संतो।
यः यत्र यदार्थाभासस्यात्मविश्रान्ता संतो सप्तपुष्पत
आभासंतरयसामर्थविश्रान्तिसाकोत्ततया स्वहृत्पते
ह्यतत्र संबंधे यत्र तेनैव क्रियाशक्तिविजृम्भामयी तत्रा
पि भावांतरायेत्यासंबंधांतरमप्यस्तयथा संख्यादो
समवाये मयं ते न चानुवस्था भवेत्सपि दोषाय सर्वाप
रकल्पस्य न स्वस्येव नान्यतरसंबंधस्य ह्यविना पूर्वसं
वेधावभासे ह्यतिः काचिद्येन मूले ततिः शोकेत ८
एवं सकललोकयात्रानुश्रान्तकल्पान्त्यसंबंधा
वैयुरीभावभावं क्रियाशक्तिविजृम्भकमभिधाय
तस्यैष्येयो ययोगौ सर्वस्वचितौ निरूपयितुमाह य
वमेवार्थसिद्धिः स्यान्मातर्यक्रियार्थिनः भेदाभेदय
तार्थेन तेन न भ्रान्तिरीदृशी इह भावानां न संतत्संब
धः सत्त्वमव्यायकत्वादनवस्थावैयक्त्यादिदोषात्
नार्थक्रियावसंतरत्वात् न तत्कारित्वं सर्वदा तत्
दोषेणादर्शनात् उक्तं हि अर्थक्रियापिसहजाना

र्थानामिति तत्कारित्वस्य प्रसक्तानुपलंवात्म।
कोऽथ यद्यतिरेकगम्यस्याप्रसक्तत्वे सतोऽप्यप्रसक्त।
त्वशास्तेनार्थक्रियाकारणयोग्यत्वे तस्य समाससमके
निश्चयकालेऽवधारित्वात् सर्वस्यास्याप्रकाश।
मानत्वेन रष्टुंगशायत्ने अर्थक्रियाकारितोत्तरयर्थे
षण्णवानवस्थेति प्रकाशमानत्वेनैवानुमूल्यमानत
योचितविमर्शयमिस्पेदाभावस्य सत्तम् सार्वभेदा
भेदवपुषां संबन्धादीनामस्तीति निराशंकमेव ते।
षां तथापि यदि परोऽवभीयादिहलोकः प्राप्य
र्येणार्थक्रियांतीतत्कारिणि सत्तत्वेन व्यवहरति।
तत्किं संबन्धादीनामस्तीति तदप्यस्य दयमास
म्यते यदि न कृष्णसितसर्वत्रैव व्यवहारे यत्रापि
स्फुटासंबन्धादियोजोदेति तत्राप्येवमेवेति सं
बन्धादिह्यतवभिदाभेद्वामोक्तः तेनैवार्थक्रि
या न तस्यात्ममात्रविश्रान्तेन काचिदपि कदाचि
दप्यर्थक्रिया तथा हि सुखेन स्मर्यमाणेनाभिला।

सुखादिकमेणसर्वोद्यवहारः सुखाभासश्च यो न
भूतः सपदाभिलष्यते न त्वयोऽननुभूतः सपवचय
दिप्राप्यते तदाभिलषितं प्राप्तमिति त्वष्यते यदि च
तर्तदेव किमभिलष्यते प्राप्तत्वात् अथातदेव तस्या।
पिकथमल्लते ज्ञातत्वात् तस्मादेतदेवं भवति यदि
तदेव वा तदेव च तदपि वा तदपि चेति एवं सुखसा
यनेषु वाच्यं तदुक्तमाचार्येणैव इष्टार्थितायामिष्टवा
विमृष्टेतेषु कारिवा न चाप्यदृष्टमिष्टं योरपीष्टादृष्टभे
गभूः दृष्टं च सदृष्टं चैव विनष्टमिति कार्थितादृष्टे को
न विमृष्टं तदिमादि एवं वाभासात्मस्य सिस्रसंवेद्य
मपि सुभासांतरं सामानसंवेद्यं तत्रापि तदनुप्रविष्टम
मथानुकश्चिद्वावहारश्चित्सकलदेशकालदृशा।
पुरुषोपयोगीययेष्ववहारो न समस्तहिनामस्य
समत्वे विमर्शितनात्र भ्रान्तिरिति भ्रमितव्यमिति शि।
वे ० आदितः १५ इति श्रीमदाचार्योभिनवगुप्तवि
रवितायामीश्वरप्रभिलासत्रविमर्शामोक्रिया।

थिकारेभेदाभेदविमर्शनं द्वितीयमाहिकं २ ओं प्रमा
णानि प्रमावेशेऽस्य लाङ्गणकमात्र यस्य वक्रावः
लोकीनि प्रमेयेनैस्त्वमश्रिवे यवेक्रियाशक्तिविभार
निरूपणप्रसंगेन संबंधपुरःसरं सामानादीनां तत्त्वमु।
पपादितमधुना तत्संबन्धतत्त्वमेवैकचनतया युष्माद
नीये तच्च द्विविधमेव परमार्थतो ज्ञाप्य ज्ञापकतार्क
रकारणता च तत्र सर्वसामान्यमेयभावादि चिन्तास्य
दधुतायोऽसर्वमुक्तचरं च वक्ष्यमाणं चायत्तं प्रमाण
धीना वस्तुसिद्धिरिति तत्र तत्र प्रसिद्धेः एवं चायत्तं प्र
माणधीना वस्तुसिद्धिरिति तत्र तत्र प्रसिद्धेः एवं च प्र
कृतसमर्थनीयवस्थपयोगितया स्वयंच संबंधरूप।
तथा वृषविचार्यो मनादिस्थितिं निरूपयितुमिदमे
तादृगिमादीनां दिव्यवहारः प्रवर्तते तत्संज्ञेऽस्मिन् कस
मकेन किं कांतरमारभ्यते तत्र लोकादयेन प्रमाण
तत्त्वस्य रूपं ततः प्रमेयस्य स्वरूपं निरूपयितुं प्रमा
भासं प्रमाणस्य व्यापारो न तत्त्वतस्तत्त्वानामकवस्ति।

ई
प्रम
१२

कनिष्ठतानियमेनेतिदर्शयितं प्रमवमर्षवलेन आ।
भासववस्येतिदर्शभिः श्लोके रूच्यते तत्प्रसंगान्मि।
आज्ञाने सत्त्वे श्लोकेन प्रमेयसत्त्वसिद्धिश्चाप्रकृत
मयी चरवाटमवलंब्य च दत्त इति श्लोकेनोपदर्श्यते
सर्वैष सर्वः प्रमाणतत्फलप्रमेयादिप्रविभागः सन्ति
प्रदर्शित इये प्रमातरि ततो न तस्य प्रमेयता येनात्रापि
प्रमाणव्यापारसंभवः केवलं व्यवहारमात्रसिद्धिफ
लप्रमाणसत्त्वेति श्लोकत्रयेणेति तात्पर्यः यदुक्तं
क्रियासंबन्धादिवृद्धयो न भ्रंति स्वभावा इति तदेव नि
र्णते प्रमाणतत्फलसत्त्वेतावत्प्रसिद्धमनुवदति
इदमेतादृगिति वयदशाश्च वति सते वस्तु प्रमाणत
तोपि स्वाभासोभिर्नैवोदयः स्तं तत्तथा विमर्शात्
देशकालाद्यभेदिनियकाभिधानविषयेमिति च।
स्तमवाधिता यस्ववशान्तासत्त्वाद्दस्तनीलमुखा।
दिकं व्यवति सते नियतां प्रकाशमर्यादो नतिवर्तते
इदमिति स्वत्वेण यतादृगिति च विशेषणभूतनि।

तानिमत्तादियंमांतरयोगेनतल्लोकेप्रमाणमिति।
स्थिते तस्मद्विवेचकेनविचार्येद्दृक्वस्तुनः स्वतंत्रं
त्ववेशेनैव न तावद्भवति हते जडत्वात् मम नीलप्र
काशते चैत्रस्येति च तदा कथमवभासः तस्मादस्य
वशेन व्यवतिष्ठते श्रमोपि चेज्जडत्वं द्येनांथस्य ह।
स्मादानं तस्मादमोसौ संविदात्मा सोऽपि यदि शुद्धो।
निर्विशेषो न तर्हि नीलस्यैव व्यवस्था हेतुर्भवेत्पीतादा
वपितस्य तथात्वात् तदसौ नीलो योक्तानीलो म्।
त्वो नीलप्रकाशस्वभावस्याभासः स नीलस्य व्यव
स्थापकः तस्य काशस्य भावतैव दितस्य व्यवस्थापक
ता स च नीलस्य प्रकाशो यद्यतिरिक्तस्य तत्पीत।
स्यापि स्यात् प्रकाशात्कचित्तत्त्वादात्म्याविशेषा
त् तेन व्यतिरिक्तीकृतस्य नीलस्य सप्रकाशः नीले
चेत्येततो व्यतिरेकाभासयोग्यं यदि सोऽप्यभासो।
महत्तः प्रकाशाद्यतिरिच्यते महाप्रकाशव्यतिरे।
केतस्य ततो नीलादेर्यतिरेकाभावप्रसंगान्न महा

३
प्रत्य
१३
१०३

काशाश्चनयतिरेकं किंचिदपिमहते इति तूनेमहा।
प्रकाशेन संकोच आत्मानि निर्भासनीयः संविदो वस्तु
नोचा नोत्स संकोच प्राणेन जर्धत्तयो सौ स्मृत्सु च्यते
संकोचावभासपवचमायीय प्रमातृत्वेने अतए
कया स्मृतिशक्ता प्रमातृ प्रमेय प्रमाणे ह्यसः परमार्थ
तः तेन स्मृत्पथी प्राणदेहासु याथाश्रयस्वीकारात्म
क संकोचपरिग्रह संकुचितात्माया प्रमातृत्वं तका
लोतर्मुत्वं संवेदनरूपात्म प्रमाण अभिमत आभासो।
यावत्प्रमेये न्मुत्वात्सभाव स्तावत्प्रमेयस्य देशका।
लाकाराभास संभेदवत्तात् सोपितथैव क्षणे क्षणे।
ममाभासत्वं स्वप्नः तदुक्तमभिनवोदय इति अ
भिनवः क्षणवासपरिस्त्रामापि न कलंकितस्तेन न
वनवोदयस्य क्लृप्तं भवति सोपि यदितथा भूते माया।
प्रमातृत्वं न भवेत् ततो मम नीलावभासो यस्य
तस्यैव पीताभासो ममेति न म्यात् अस्ति चेदं स्वसंवे
दनं यत्सर्वत्रावाप्यमानमिमेव सत्त्वेनाभासमानोय

आभासोनवनवप्रमेयोन्मत्वात्रवनवोदयः सप्र।
माणयतः प्रमाविथतेकासोप्रमाफलस्वभावेतिवे
त्प्राह सपववोयत्प्रमाभासोमितिः प्रमाणफल
मितिसंवेधः नन्वेवंपर्यायतमुक्तंभवेन्नतफलसत्त्वं।
प्रमाहवालोन्मत्वातयाप्रकाशरूपयातत्रतत्प्रमा।
णयात तस्यैवांतर्मास्वाभाविमर्शयेत्तेताशायया।
दितातत्स्वभावेनकेवलंविषयदशासंगचित्तेनस।
ववेधःफलंयथाहियःसूरोहंसपवविजयीतेक।
निष्ठेष्टरत्नविजयितेविवेकवताहेतुफलभावेन
यवस्थाप्येते यतोहंससूरुतोविजयीतेवेयतो
नीलप्रकाशस्ततोनीलमिदमितिपरमर्शश्चेक
रूपतेपिहेतुफलभावोयथोक्तंतत्तथातद्वावर्त्य
नादितिकिंचेद्व्यापारस्यमेवकलेव्यापारस्यवा
मियमाणद्वापार्यमाणद्वानुष्ठाकारपवसिद्ध
इत्यभेदःप्रमाणफलयोःविमर्शवलेनचयतःप्र।
माणविमर्शश्चशब्दजीवितःशब्दश्चप्रभासोत

३
प्रस
१५

१०५

रैदेशकालादित्रैयैरनामृष्टेयकत्रैवाभासमात्रेप्रव
र्ततेचटश्चित्तलोहितश्चित्त ततोदेशकालाभासोय
सलक्षणत्वान्मणप्रवणयोरनामिश्रणात्सामान्या
यमानेषुभासेप्रमाणेप्रवर्तते अयमित्यपित्वभास
सुभासोत्तरानामिश्रेपुरोवस्थिताभासमात्रेइत्युक्तं
श्रीमदाचार्यपदैरेवनियतेप्ययमित्येवपरामर्शः
पुरःस्थितेसर्वभावगतेदंतासामान्येनैवजायते इ
तिततएवाभासमात्रेवस्तुसलक्षणत्वतदाभासमा
नाधिकरण्याभासत्रयमाभासोत्तरमेकमस्यदेव त
त्रचक्षुर्गोचरेवप्रमाणतत्परिसिद्धीकारेषुतेषांभासे
सुगृहीतग्राह्यप्रमाणमित्येवमविद्यति अथवा
सायस्याःसमुक्तनयेनशब्दप्रमाणतस्प्रमाभासवि
श्रुतौतदपेक्षमुपिशास्त्राण्येवदत्ताप्रमाभासनिष्ठ
मेवप्रामाण्यमुपेत्यमित्यास्तां किमवोत्तरेणननु।
यदिविमर्शःप्रमाणव्यापारःसतर्हिदिचेदेष्यस्ति
मेवं संहिसंस्कारयोगादात्मानमभिमतप्रसिद्धा

यक्रियाप्राप्तिपर्यंतमनुवर्तयन्नहंरहितवृत्तिः
स्थिरः संस्तया भवति मध्ये पुनरुन्मूलने चेत्सदृह
तेन तर्ह्यसौ तथा विमर्शः नाये विमर्शः सर्वमप्येके।
नो तर्ह्येन वपुषा सर्वमेव तस्मिन्मूलनात् स संवे
दत्र च साक्षिणी तदेव नेदे रजतमिति वृत्त सर्वस्ये
व विमर्शा स्या विमर्शीकरणं संवेद्यते उक्तं चैतद्व।
यविचारे वक्ष्यते च रजते कविमर्श इमत्र यवे स्थिते।
द्विचेंद्रियया वसरक्त इह लसंयादनमर्थक्रिया संमत
मवमदर्शनाय चिकीर्षति तावदवज्ञो यहा सशोका
दिविवशाः परजनवचनाकार्णनेन समन्सूत्यमाने।
प्राप्त्ये द्विचेंद्रियमिति यमर्शसु संवेदना देवाभिस।
मते नन्वेवेयार्थक्रियां नानिच्छति तत्र कथं वाथा
वाथ व्यवहारः साङ्गुत किं न स्रष्टि प्रवृत्तिर्दिनस
र्वत्र प्रमाणत एव किंतु हि उचन संशयत एवार्थय।
त्वाधिक्यात् अथित्तारत स्यादपि वाक्योदा सवे
सा न भोजने निमित्तं संभावितं ह्यप्रत्यये च वीर्या।

दौ प्रवृत्तिदर्शनात्तदर्थिदातिशयः प्रवृत्तौ तावन्निवे
यने लोकस्य प्रवृत्तः कचनानुमूलितप्रमितिकः प्र
माणतोऽतिपद्यते कचिदमथाभवन्वियर्ययमेति
यवमाजन्मयतोऽनेनाभ्यस्तप्रासर्वजन्मशतेभ्योपि
वाप्रमाणाप्रमाणविभागस्ततोमणिरुपादिवत्तत
स्वस्यमाणातमात्रयवविलक्षणमीक्षते अस्ति हि।
तस्य परमार्थतो वैलक्षण्यकारणभेदादिरुतेततश्च
यदातिपरिमितोऽस्यमभिमन्यते ततपवार्थितामा
हाप्रहेणयत्रतत्रनप्रेर्यतेतदाविसेवादभीदन्निश्चि
तप्रामाण्यादोषाददृष्टेदृष्टेपिवाप्रवर्तमानोनर
विसेवायते इतिसेधेत्तासर्वकारीभाण्यतेतेनलो
किकंप्रमाणस्वस्यमन्तदितेसामामसेवेयादिज्ञा
नेपिमोहादप्रामाण्यशंकांशमयितम् अतयव
विभागविशेषलक्षणपरीक्षादिभिर्विह नया।
सितोलोकः यद्यदवापितस्थेयमतपवाप्रतिहता
नृसत्तिकंविमर्शफलेविद्यते ततदोषत्रयेवोपनि

निष्ठे प्रमातृस्वरूपविश्रान्ते प्रमाणमिति तत्रैन्द्रिय
के बोधे सुखादिसंवेदने योगिज्ञाने च विवादमेवमु
च्यते येन प्रमेयत्रये शुभासे साक्षाद्विश्रान्तेः अनुमान
जातप्रतीतिराभासांतरात् कार्यरूपात् स्वभावभूतात्
शुभासांतरे प्रतिपत्तिः वस्तुंतरस्य च तेन साकं कार्य
कारणभावनियमसामानाधिकरण्यानियमस्यैव
रतिपत्तिशक्त्युपजीवनपरावधार्यो भवति नाप्यथा
तेन यावत्तिनियतिज्ञाता तावदिदं देशकालेवानुमा
ने प्रमाणे आगमस्तनामांतरमहनस्योद्वेदीयस्त
मविमर्शनात्माचित्त्वभावस्यैव संप्रसारणं तदंगवद्व्या
पारः प्रमत्तादेरपि जीवितकल्पेन नययदा मृष्टं
तत्रैवैव्यथानैतद्विषमं सारयति गारुडपवादसि
तिततत्र तस्याविधिशब्दानात्मनि विमर्शे अनुक्तं
यो भजते शब्दासिः सोऽपि प्रमाणायथावेदसि दार्त
दि अयोपि वा बोधाद्गतागमादि तेन हि यच्छब्दनु
समादितं ज्योतिषो मकार्यं हंसं गंगं तेति दीदितोः

हमपुनरावृत्तिभागीति कारुणिकोद्देवद्वयदेगंतेति
गाठल्लेशसहिसुरहमहंमदेप्रतिपत्तेतितत्रनविय।
र्ययउदेतितदासस्तेवतत्रावृष्टानयोग्यत्वात् अन्य
स्यतदृष्टप्रतिपत्तिरूपत्वाभावादप्रमाणमेवतथावि
मर्शनात्मकेशहने नन्वेवेतदेवशास्त्रकंचित्प्रतिप्र
माणकंचित्प्रतिनेति स्यात् नचैतत्सकंश्रपक्षपाति
त्वात्प्रमाणमेति अतस्तत्त्वोसिप्रतीतिवृत्तस्यतथापि।
नोपेत्यसेप्रपक्षपातिप्रमाणमितिकोस्यवचनस्यार्थः
किंयदेकस्यज्ञानेप्रसक्तहंपेतत्किंसर्वस्यनीलेभासय
तिभूमज्ञानेवाग्निं तेषातत्रिधिमनेनविधिनालज्जोसे
इतिचयस्मिद्धादेशरूपश्रगमः सकिसर्वात्यतिप्रमा
णेश्रयकस्यापिकदाचिकिंचित् तथाइहापिदृष्ट
विमर्शरूपेशहनेमासमेतादर्थ्यगमयतोसागमसे।
ज्ञकंप्रमाणेसर्वस्यतावद्भवतितत्रयथामिथ्याज्ञा
नेमहायतांमजमानमालोकेन्द्रियादिकमप्रमाण
तासचिवमप्रमाणेनचैतावतामप्यज्ञानसंज्ञयस्य

प्रमसकाचित्तदायिता तथासपवज्योतिहोमादि
शाहः शुद्धादेरहर्द्धविमर्शात्मनिअतएवाप्रमाणेआ
गमाभासेमादिद्योविदधदपिहठविमर्शात्मकसमा
गमरूपशहनलदाणप्रमाणेपयोगितायोप्रमाणेभ
जत्रयत्तपातायत्तपातोदोषप्रतिक्षेपयोग्यः सपव।
ह्यागमोनियताधिकारिदेशकालसहकार्यादिनिये
त्रितमेवविमर्शविधत्तेविधिज्ञेयोनियेधात्मावाअत
एवप्रसिद्धिरवगीताहिसत्तावोगेसुखीमतातयेति।
यत्रहियदायतद्वाह्यमशंकितैरितिहोकेयत्रयदे।
त्सकं तेनप्रमत्तागमोभायकावेतमानस्मितितत्रभव
द्भर्तृहरिमायभाष्यकृत्यभृतयस्तस्मात्प्रमाणलक्ष्य
णेज्ञातेसर्वप्रमाणसह्येज्ञातेभवतिकिविशेषल।
दोणेः यस्तुविसेवादकत्वेप्रवर्तकत्वेप्रवृत्तियोग्य
शक्त्याप्तिकवस्थपदर्शकत्वेप्रमाणलक्षणंभव
तानकिंचित्प्रमाणाभिमतवोपविश्यांतसह्यपसुक्तं
तश्चेदनेनसदाणेननिर्वाह्यतेतन्निर्वृष्टंभवत्यमया।

ई
प्रस
१७

सुखभेगासर्वकंयांशलीमोटनादिमात्रतत्वेतदिः
तलंविस्तरेणः २ ननुचैकाभिधानविषयेमिति।
रितियदुक्तं तत्रैकमभिधानं वाच्यं बलदाणपवश।
वर्तेतेतयदितत्कथमुक्तं प्रत्याभासं प्रमाणमाभा।
समिप्रीकरणाभासं बलदाणमित्याशंकोशम
यस्यामाणपवशमेवेतत्परमार्थतो निरूपयितुमा
ह यथारुचियथार्थितेयथाशुभतिभिद्यते आभा
सोपर्थपकस्मिन्नत्रसंथानमापिते यत्तपिचटइति
वदिःपरिदृष्टः पकोर्थस्तथापिजावानेवासेनप्र
पितृपृथग्द्रिभज्यमानतामपिसहते तथाहिस्वतं
वाविवेचनमर्थित्वाशुसारेण वा सर्वप्रसिद्धुपजीव
नेनवा तत्रत्रिधापिविवेचनेक्रियमाणेपृथगेवा
भासाभासाः नन्वेवंचैकथमेकं बलदाणमुच्यते।
तेषांपृथग्भासमानानामप्याभासानां योविमर्शो
उप्राणितश्चतः सकदाचित्प्रत्याभासमेवविश्राम्य
ति तदापरापरमासामवहारः कदाचित्सुनर्ग।

एवमथानतायादेननात्रैकमित्यमिति व्यामिश्राणां
एवमिदं सदा तदेकं सलक्षणं अपि भिन्नक्रमः अ
नुसंधानेन मिश्रता विमर्शनेन साधितो ययकोर्यः
सलक्षणान्मात्रैकस्मिन्नपि सति रुचिं स्यात्तेष्वम
र्थित्वमर्थक्रियाभिलाषपरवशात्तु सति हृदयव
हारशरणता चानतिक्रम्य भिद्यत एव भासः ३ क
यथेति निदर्शयितुमाह दीर्घहृतोः वयुरुषधूमचा
देनतादिभिः यथाभासा विभिद्यंते देशकालाविभे
दिनः तथैव सर्वदृश्यकांचनोज्ज्वलतादयः आभा
समेदाभिन्नार्थकारिणस्तेष्वेवं धने इह तावदेक
स्मिन्नपि चेतनतया प्रसिद्धे पुरुषसलक्षणे वितत
देशव्याप्यतां दीर्घतामेव कदाचिदिदं मृशति यात
धुणामप्यस्ति निःसंबन्धि रूपतां वा हृततां याशि
लानामपि संबन्धिनी रुद्धिदिगाक्रमणरूपं वा रुद्ध
तां यास्यात्तेष्वपि संबन्धिनी गमनागमनादिसंज्ञा
त्रताभावयोग्यता रूपं वा पुरुषत्वं यदमपुरुषसा

धारणं तथा हि सतंत्रया वा रश्मयारुचि रूपयापवे
 कुर्यात् यथोक्तं यात्रयक्षेपसाम्रदाश्वेतसः स्वरा
 सोद्गतेति विततदेशाद्यापिनपववार्थान्तिरोपिल
 क्षणामर्थक्रियामर्थयमानो विभजेत यवेयवहा
 रेहदैः कीदृशीर्चेगीयते इति व्युत्पत्तिमानो व्युत्पा
 दयितुमिच्छुर्वा विभागे कुर्यादित्येवं तत्राभामानो
 भेदः एकसलक्षणत एकसिन्देशाभासे काला
 भासे च विप्रोतेः देशकालावभासावेव हि सामान्य
 रूपता प्रयोजकव्यापित्वनिमडल्वंजनाविधानम्।
 विधहृती विशेषरूपतां वितरतः यवेपुरुषवद।
 न्येपित्राह्मणायाभासा अपि निरूपाः यवमत्रता
 वत्प्रसिद्धतरसुभासभेदोजजजजसाधारणवक्तु
 तरथर्मास्पदत्वात् अनेन निदर्शनेन भूमेपि भूम।
 त्वचंदनत्वशीलं चंदनोत्पितद्वादयः प्रसिद्धा।
 आभासभेदाविभजनीयाः अनेन त्वप्रसिद्धेन दृष्टं
 तेनाप्रसिद्धभोगेपियोचतस्तत्राप्याभासभोगेभेदो

भवति तथाहिकिंचिदप्यत्र नास्तीतिरुद्धेगा।
मिवापत्तमानोचटं पश्यन्नस्तीदमिति सद्भाभास
मेव पश्यति अपरात्राभासानाम्नापितनत्रियते
तथा तदकारणार्थी चटाभासे स्वतेन्नयनान
यनयोग्यवस्तुर्थी द्रव्याभासे मूलात्पथीकोचना
वभासे ह्यन्यार्थी डोज्वल्याभासे आदियद्गणदृ
ढतरभावाधीदाढाभासमिति द्रष्टव्यं एवंरुचि
युतत्पौरपियोजनीयं यवमेते आभाभेदा एव
स्वप्नभासमानता सा रदादस्ततायाः योषाभा
समप्रामाण्यभूतो विमर्शः सोपि प्रमाभासमेव।
शब्दस्याभिज्ञत्वात्मनो बोधजीवितप्रत्यक्षप्रमा
भासमेव विप्रोक्तः सर्वदोषोद्दित इत्यर्थः किं।
याकारित्वमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाभासमेव
नियते सदाभासेन एव गय रिहारमात्रसंसेया
दनात् तत्राभासांतरस्याः येदासाग्राभासेना
र्थक्रियायोसाध्यायां पात्राभासमेव तदाभासो

तरीयकत्वेनाभासोत्तरस्यानियतस्यापेक्षणात् एवं
येनयेनमुत्वेनार्थोविचार्यतेतेनतेनाभासमात्रात्मे
वतथैवप्रतिभासानाद्विमर्शनादर्थक्रियाकरण
मेतिसिद्धे एवंप्रसिद्धतरसिद्धद्वानिशयेनैकोप्यर्थो
ग्रथकारेणत्रैयंनित्यपितोदीर्घहतेतिभ्रमेतिसर्व
देति ५ नन्वेवंप्रमाभासमेववस्तुतेपकोचदात्मा।
नवस्तुस्यादिमाशंकाद् आभासभेदात्तस्यनोनि।
यतार्थक्रियापुनः सामानाधिकरण्येनप्रतिभासा
दभेदेनो आभासानोमिश्रयद्रूपतत्रावश्यंकश्चि
दाभासः प्रथानत्वेनाभासानोविश्रान्तिपदीक
र्तव्यः सतेषंसमानमपिकरणेतेनसहसुसोसंबंध
तत्समानाधिकरण्येतेनोपलक्षितोयः प्रतिभासो
र्थोन्मुखः प्रकाशस्तदनुप्राणकश्चकश्चननयदा
त्मापरामर्शस्तस्यसर्वस्यैकाभासविश्रान्ततानिय
मात् तस्मात्तसामानाधिकरण्याभासेसमनुप्राण
यति वाकात्मावाक्यार्थपरामर्शरूपोविमर्शः इहे

दानीमेषचटोस्तीमेवंरूपः ततोहेतोर्येअभेदिनः
यकसलक्षणतामात्मानतस्वरूपभेदमुज्ञातः ते
षाममविशिष्टासमुदितरूपाअर्थक्रियाआभास
विमर्शभेदेपुनरन्यानियतायेकैकमात्ररूपाआभा
सप्रतिभासशब्दाभ्यांस्त्रेविमर्शोपादिसोमंत
व्यः पुनः शब्दोविशेषसोतकः काकादियडभय
त्रयोऽप्यः बहवचनेनैकोपिसवरूपभेदापरिभाग
उक्तः तत्रैवैकावभासेयरतत्रेसत एयत्तंयदाभा
सानांतदासमानरूपथत्पुपरंजकत्वेनपारमा।
र्थिकेसमाप्तरूपत्वे चटाभासमत्तसुदस्पृष्टांतश्च
यामर्शयोग्यतामात्रेणसामान्यरूपतानवस्ततो
द्वाद्दमीदिसर्वः यदार्थः यरंतत्रतासारः यवमे।
केचटात्मेमपिसत्यमेवआभासविमर्शार्थक्रि।
यावलेनतथावस्थापनादितिः ५ नचेकैनेवा
र्थक्रियानतत्रअपित्वाभाससुदयादर्थक्रिया
समुदायः आभासाश्चभिन्नाअपियमेकामर्थक्रि

ई
प्रस
११०

याकंतेमिश्रीभवंतिनदाकस्तेषामियतावधिरि
तिवोसमपदति एषदीयप्रभासानोप्रेतसोसा।
गरेयथा अविरुद्धावभासानामेककार्यातथैक।
धीः एषावर्तिमोयाःप्रदीपमप्रभाःसूक्ष्मतमाश्रव
लोकनसामर्थ्यानलक्षणमर्थक्रियोनकृतवत्
स्वामेवैकभवनाभ्येतरसंस्पर्शितात्मानोविदध।
तेनतत्रार्थक्रियाणोसमुदायोस्तिमागरयतिता।
निचस्वेतोसिवद्वतरतरंगारंभार्थक्रियाकारीणि
तद्वदःकांचनेलोहितस्ततोयंशिवलिंगशिरस
मार्जनोचितसलिलाहरणार्थक्रियोचितोदृष्टमा
त्रपवतीत्रप्रतीतिलक्षणार्थक्रियाकारीतिसिद्ध
मेकार्थक्रियाकारित्वे यत्वनराभासानोमिश्रणो।
कामीमेति तत्रउच्यतेयेषामविरोधस्तपवाभासा
मिश्रीभवंतिनहिद्रुपाभासोमाहताभासेनमिश्री
भवतिविरोधत सोपिनियतिशक्तुन्यापितःएष
ग्येदीयप्रकाशास्तेषांसेवधियदेकंसागरेस्तीत।

सोचयदेकं वस्तु तेन कार्यं यथापेक्षीत्यथ विरु
द्धयेव भासा चटलोहितकांचनादयस्तस्योसंवेधि
यदेकं स्वलक्षणं तत्कार्यं पेक्षीरिति संवेधः ये
काथिया प्रतिभासो विमर्शोऽर्थक्रिया चेति स्वीकृतं
नन्वेवं प्रमाभासं प्रमाणस्य विश्रान्तदादया भासेन
ज्ञाने प्रमाणं भ्रमज्ञाने च भ्रमाभासमात्रे कार्यकार
णभावाभासोपिता वस्मात्त्रेतत्तच्च भ्रमाभासोऽप्यर्थ
भासेऽपि भवेदित्यादिवक्तव्यं यत्तु वप्रसंग इति।
शोकां वयोहितमाह तत्राविशिष्टिवत्तादौ कार्य
कारणतोऽसता तत्तच्छ्रुत्य ताद्यात्मा प्रमाणादेक
तोमतः तत्रेति प्रमाभासं प्रमाणं विश्राम्यतीति अ
स्मिन्नपि यदेन कश्चिद्दोषः तथादि अविशिष्टो यय
पिवत्ताभासो देशकालमात्रप्रमुखैराभासेरसंकी
र्णत्वेन मासामात्ररूपत्वात् तच्चापि सयवाभासो या
वद्भिराभासेरविना भूतो भगवत्यानियतिशक्तानि
यमितः तावतो वभासास्वीकृत्यैव प्रमाणकृतोऽन

ई
प्रत्य
॥

स्यपदवीमवतरति तथाचवक्त्राभासश्चन्द्रनका।
र्यत्वाभासेनभूमकारणताभासेनउत्सन्नसभावत्वा।
भासेनचस्वाभाविकाव्यभिचारितसादृश्यः प्रती।
यमानोविषयैवसर्वदेवचतथाप्रतीतोभवमेक।
त्वातस्यास्वाभाविकीपियः स्वभावः पुरुषकृतसम
यादिमुखप्रेक्षीतद्यथाअग्निशब्दाद्यत्वेवदृष्टि
कारित्वमित्येवमादिः सोपियकप्रसन्नादेवनिष्ठी
यते तस्यदिप्रमातः कृत्रिमेणोतरेणवात्रयेणभा।
सोतरनोतरीयकतयासोवक्त्राभासः संविदितः।
सर्वदेशकालगतस्तथैवसंविदितश्चित्तत्रकिंप्र
माणोतरेणतस्यतस्ययथेष्टेपुरुषसमयेननि।
पुन्यशब्दस्यार्थोयेचलङ्कावराकाराभासश्चने
ननियतिशक्तिरेवसर्ववशाणामितिपिपुनयति
यतउक्तंभवतियत्किंचित्त्रिमितरत्वाभावाभा
सस्याभासोतरेणोतरीयकत्वेप्रतिभातितत्रनिय
तिशक्तिमात्रमेवपरंविज्ञेभेत्ततनियतिस्येसर्वा

परविततकाले इति रंयनकार्यत्वे धूमकारणत्वेऽ।
ससुभावदेवाभासमाने अनतिचिरकाले तवज्ञा
दिवाव्यशब्दाभासादाविति शेषः ततश्च नियति
शक्तरूपणीवनेन समाभासोपग्राभासावभिचारी
निकश्चित्रविस्रवः कार्यता कारणताऽस्मत्तावत
सतस्यार्थताऽतस्तद्वाभिधेयता आदिग्रहणाद्रे
थरसस्यता रुधदिकसंयोगिता जलविरोधिता च
श्मेवंभूतो य आत्मा सभावो वक्ता दो सपकसादेव
प्रमाणत्मतः संविधित इति यावत् अवेच्छेदः।
निकाये ये समयो न ग्रहे इति द्वितीयतृतीयपाद
योः सामन्त्येऽप्यदोषः एवमावप्रत्ययप्रयोगो वस्त्रं
तयापेक्षानयेत्ततः कृतकत्वा कृतकदाभ्यां वर्गभे
दे सूचयति ८ यवभावसुभावव्यवस्थापने प्रमाभा
संविश्रान्ते नैके नैव प्रमाणेन क्रियते ते सामान्याभा
सानां यथोचितं यदमोमनां तरीयकत्वे तमे केन सं
वेदनत्वेऽपि तदनेकप्रमिताभासविषयसर्वप्रवृत्त

112

संवेदनकलायावुप्राणकोतर्धस्वस्वपेणानिष्ठी
 यते तस्यैवाभासमात्रेणुसंथावुत्तपेप्रमाणेच
 संथीयमाणेषुत्वाभासेषुगृहीतयाहितादप्रमा
 णेनतत्रप्रमेकंप्राच्यमेवप्रमाणभावसभावव्यव
 स्थापनात्मकमानसप्रवृत्त्यतिरिक्तकायप्रवृत्त्य
 योगस्तयथाप्रमाणविषयस्तंप्रकारेदर्शयितुमा
 ह सादृशेदेशादिकाथ्यत्तोतरभिन्नेसत्तत्तरेण न
 कालिकीप्रवृत्तिः स्यादर्थिनः वास्यातावदर्थकि
 यासत्तत्तरेणतः सत्तत्तरेणोवदेशकालाभासन
 योजनस्यैवांतरंगत्वेतत्रापिचविशेषरूपतापिय
 समर्शविनानकिंचित् परमर्शद्वारेणतुप्रमातरे
 विप्रामेतीप्रमातः संवेदनैकरूपस्यदेशकाला
 योगैर्नैकादभ्युज्जमेवविशेषरूपतामिति सर्वत्र
 द्योपरमार्थतः तथापितथाविशेषरूपताभातित
 स्थाः परमेश्वरस्वातंत्र्यमेवनिमित्तेयत् तन्मायाश
 क्तिवितुच्येततत्रविशेषसाध्यार्थक्रियाविशेषेण

योर्धीतस्यासत्त्वतएतस्मिन्विशेषद्वयेर्धेतत्का।
लभाविनीवाद्यनकायप्रवृत्तिस्मादेशे आदिग्रहर्ण
कालेस्वत्वांतरेस्वत्वातुसंयानादोचयामध्यक्षांत
राणिवद्भूतिप्रमत्ताणितेषांभिन्नेभेदेनिमित्तेसतिभ
वतितामथानैकैकतः प्रमाणात्साप्रवृत्तिरपित्।
प्रमाणसमूहादेवसमूहाच्चयस्सोपयना अ
स्माकंतुयकसंवेदनविश्रान्तिमयीसायुज्यते।
तुक्तंप्रकानवेदंतः कृतश्मत्रश्यमेववसाप्रमाण
नांयोजनायोजिकाचशुक्तिरित्युच्यतेगंधद्रव्याचि
शुक्तिवत् एवंशमत्समूहादेवप्रवृत्तिरितितात्प।
र्ये देशादिकेष्वप्यथक्षेत्रेषुमुक्तुदेशाभासयोजना
मप्यंतः प्रमातरिअभिन्नेयत्स्वत्वांतरेतिवासंग
तिः देशादिकैरध्यक्षांतरेः प्रत्यक्षीभूतैराभासांत।
रेभिन्नेस्वत्वांतरेनिमित्तेसतिप्रवृत्तिरितिवायोज
ना अत्रापिप्रमेयवद्भूतिरूपणदिशातदनुयायि
त्वेनाभिधीयमानः प्रमाणसमूहोनिमित्तत्वेनोक्ताभ

३
प्रम
११३

113

वति ननु प्रामाण्यमेव प्रवृत्तौ प्रमाणमस्मद्गतपयो
गीनेमाह अथ नुमानतः न केवलं प्रत्यक्षतः प्रवृ
त्तिर्देसादिकाथ्यत्वांतरभेदश्च प्रमाणमस्मद्गति
मितायावदनुमानतोपितथैव भूमाभासमात्रेण।
आभासमात्रेण भूमायाभासाभ्यामिवावित्तेयवताभा
सेवयानि प्रत्यक्षांतराण्यस्मत्तद्गतीतिरिक्तैर्यो
गव्यवच्छेदेन प्रविरेमेवेभूते एव गनुमाने प्रमाणेन
तस्मद्गोदेवार्थिनस्मात्कालिकी प्रवृत्तिरिति संबन्ध
एवेति मर्शवलादेव भेदाभिदयवस्थानदेव हि परमे
स्वरस्य संवेदनात्मनः शिवनाथस्य स्वातंत्र्यशक्तिवि
जृम्भिते ततश्च परैर्युक्त्यन्ते ह्योक्तिकादावर्थस्या।
भेद इति तदप्युपपद्यते न त्वमया कथंचिदिति निवृ
त्त्यन्ते ह्योक्तिकतयार्थानां परोक्षत्वात्तत्तात्मना वा
ह्योत्तरतया दोषैर्व्यञ्जकस्यामथापि वाः भिन्नावभा
ससंख्यानामपि सुखावभासतः एकप्रत्यक्षमर्शा।
त्वादेकत्वमुक्तिवारिते प्रतिभासमात्रेण व्यवस्थो

: ६

ऊर्वतः कथं हरा हरयोर्वस्तुनो रभेदः प्रतिभासस्य
सकला सकला हताना हतादिनया यथा कथं चि
दपि भेदात् ननु विमर्शोऽपि प्रसाभासे तथैवी भिन्नः।
तासमेतथापि तयोरो विमर्शः सपवाये पदार्थ इ
मेकप्रसवमर्श इत्यः तेन प्राणिनकल्पेन प्रासमेता
नृत्वा न प्रयने यस्य मुख्यावभासस्य एकप्रसवभावा
भासस्येकप्रसवमर्शे तदुचितोऽपि सत्ये वैकावभा
सश्चाभासविमर्शयो रभोऽसमवियोगात् तस्मान्मु
ख्यावभासादेकत्वमप्रतिहतमास्तेयदेवानुमिते
न देवदृष्टमिदमत्र प्रसवपरीक्षता इत्येणात्मत्रास
भावेन भिन्नाश्च वभासस्त्रायाश्च मुख्यावभासोऽपि
तेषां मेकत्वे मुख्यावभासमत एकप्रसवमर्शानुप्रा
णितादिति संगतिः वाह्योतरतया भिन्नावभासाना
मेकं यथा यदेवदृष्टं तदेवांतरह मुह्यिष्यामीति।
व्यंजकादीनां दीपालोकादीनां दीर्घे भिन्नावभासा
नामेकं यदेव रक्तो मलेदीयेन नीले दृष्टं तदेव सूर्यो

ई
प्रम
१५

114

आभिलोहितं यस्यामीति श्रमेन वापि प्रकारेण।
द्रियाणां दवादिनापकपार्थसेमुत्तनादिना वाये
सोऽवभासस्त्वायाभिज्ञानेनामपि मुत्तप्रसवम
र्शानुवर्त्यवभासस्त्वरूपवलादेकमेवेति स्थिते ॥
ननु हरा हरादवस्त्वस्य पदार्थः प्रमात्रववसितार्थ
क्रियां शेत्येवोपयोगात् वाह्योत्तरदादेकशमो
तरस्यार्थ क्रियायोऽप्रमात्रववसितायामनुययो।
गादिति श्रुतिर्भेदमाह अर्थक्रियापिसहजाना।
र्यानामीश्वरेच्छया नियतामादितेनाम्पनाक्रिया
तोमताभवेत् इहकार्यकारणतोऽस्मिन्मत्रस्वरूप
मिवाप्यक्रियामध्ये गणितासासहजार्थस्वरूपभू
तानभवतितत्कारित्वेद्विद्यस्मादीश्वरेच्छयानियते
भवेन चाभवेन यद्योतनेषां स्वरूपेतेन तस्याप्रकरणं
हेतोः भावस्यासत्त्वेनाशंकानीये स्वरूपमेवाद्वि।
संभाव्यतामत्वे न च स्वरूपमर्थक्रियाकारित्वमि
त्युक्तं वक्ष्यते च वक्रशः स्वरूपे च प्रसवमर्शवलादि

कमेववाप्तोतरादवपीतिः ९ ननुविमर्शवला
देवयदिवस्सुनांभेदाभेदववस्थातर्हिदांनीत्रिज
गतिनिवृत्ताभुंतिसेकथाः शुक्तिकायामपिसम
रजततैवायततिरस्ये रजतमिति विमृश्यमानत्वा
त् ततश्चभ्रामभावेवायानुपपत्तेः किमर्थमुक्तं
तिवस्तुमवाधितेति व्याभिचारभावेत्यवाधिते यस्य
विशेषाणस्पष्टवस्त्वेयं न लभ्यत इमांशकानिरसा
तिः रजतैकविमर्शोपि शुक्तौ न रजतस्यिति उपा
धिदेशासेवाद्योद्विचंद्रेयिनभोग्याः इदं रजतस्य
रे सर्वप्रमात्माधारणमर्थक्रियायोग्यमिति इद
मेशोरजतास्येषु तत्समेलनोपेक्षाभासविमर्श
वलात्रतावर्किं विनिश्चयते किं सत्तरकालं योभ
विषयति विमर्शो नेदं रजतं वस्तु स्थिरं प्रमात्रं तरग
स्यमभिमतकार्यकारीति तदिमर्शनीयेयत् त
त्पूर्वविमर्शकालसु मवितमेव त्रये तत्तस्मिन् सर्वत्र
मर्शकालेनेवा मृष्यते भाव्यं च तेनामर्शनीयेन

३
प्रत्य
१५

॥५

तत्रैवकालेनेदंरजतेसभूदितिह्रडरःयशमर्षाः
नतदितप्रमस्तुमितायांशतऊदायामिवेदावी
मेवेदेनेतिविमर्षाःततोयावतासर्णेनत्रयेणप्र।
त्वातव्येविमर्षपर्यंततावन्नप्रत्वातीतिप्रसर्णा
त्वातिरूपाप्रत्वातिरेवभ्रान्तितत्वेतदशेनाःसदि
यरीतानिर्वाच्यादिवातयोपुच्यंते ननुसमरूप
ज्ञानमुपासर्णात्वातिःततस्तर्हि किं इदमतःस।
वेभ्रान्तिरिमागच्छेत् दिष्टादृष्टिरुन्मिमीलिवद्या
युष्मतःमायापदेदिसर्वेभ्रान्तिः तत्रापितुसमेख
प्रस्वगंडेस्फोटइवापरयेभ्रान्तिरुच्यते अवहृत्य
चित्तस्यापि विमर्षास्यास्येयात् अतश्चस्यगिदेता
याभासेषुनकावनभ्रान्तिःमलनोशेतविमर्षाव
हृतिनिर्मूलनेविमर्षादयकात्तादेवारभ्यवाथ
केनक्रियातइतितत्रैवभ्रान्तिभावइतिसिद्धं रजः
तस्यशक्तिकयासहययपेकोविमर्षस्तथापि
शुक्तोरजतस्यतेनज्ञानेनयादतास्थितिरिदेरज

नमितिमानयतः उपाधिस्त्रयोपदेशात्ररजतमिति
रजतच्छायासामानाऽपरं रजयंशुक्तिदेशस्तस्यासे
वादात्मस्य विमर्शानोतद्वत्ताभासने संवेदनं वदिर
त्राभासनविषयः तस्याभावात्कारणात् नन्वेवेभव
तशक्तिकारणते द्विचंद्रज्ञाने तद्वौचंद्रावित्ताभा
सशक्तिकयेवमेलनेन केनचित्साकभासासते
यत्र वायः स्यात् यकाभासोचनवायश्चकंभा
वैतेवकयतदाहमेलनेन केनचित्सहेति एवंहे
सति स्वातन्त्र्यायेन नियतदेशकालतया कथा
माभासस्तद्देशकालाभ्यां सह तत्राप्यस्तिमेलनं
भासः यदि मर्शानविहृतस्वत्रिरूपते द्विभास
चंद्राभासयोरपिमेलनाभासे विमर्शानुवृत्तिव्या
वृत्तेन वाच्यं तदेतदाह द्विष्टे चंद्रेयि न केवलं
रजतपवनम् इति देशविशेषः कश्चित् अन्ये
तिद्विचंद्रावरुद्धो यो नुवमृष्टः स न तथेति वायुके
नोर्मूलितप्राच्यविमर्शानुवृत्तिकः क्रियत इति

ई
प्रस
११८

११८

एवमाभासास्तन्मेतन्नचनियमानुप्राणितमित्ये
तावदेवप्रमेयं एतन्मेवागमेतद्वानिवर्त्यतेवस्त
तत्प्रमेयमितिर्यायाः तथाचकाठिमाभासरु
तिष्ठिवीलेहिताभासरुतिरूपेतेजश्चसेलनाभा
सोरजः सन्निवेशस्तनियतिरूपः नियतिर्हिनिय
मः सचाभावप्राणोऽभावस्फुरणमेवचएथिव्या।
भासस्पविविन्नतयाचकासत्त्वबुधोदराकारः।
तामेदाभासश्चमायातत्तृप्तेसप्तप्रकाशाभासश्च
शिवतत्त्वमित्यास्तोतावदयेभविष्यमेतत् सर्वथा
तावदत्रप्रमेयेभगवतएवभेदेनचाभेदेनचस्वा।
तत्र्यंचटगताभासेभेदभेदसृष्टिरेवचपरमार्थः।
इयदृष्टिप्रवेशोत्पायः समवलंबनीयः नतव्य
वहारोप्ययं परमेश्वरसत्त्वानुप्रवेशविरोधीति
प्रतियादिते १३ एतदेवस्फुटयन्सकलप्रमेयस्य
द्विपरमेश्वर्यवायतेतिनिश्चयति शौणः शाह
दिभिर्मदोक्षाद्यादिभिर्भिन्नता भावानामित्यमे

कत्रप्रमातृपुण्ययते इहावृत्तं व्याहृतं च कास।
त्वस्तकतरेणवपुषानसमसुच्यतामुभयत्रापि वा
यकाभावात् समतोद्विदिवायकपकतरस्पष्टा
तुतउदयेसपवभागः पुनरुन्मजनसहिसुतारहि
तोविद्यद्वितीयं विलीयते नैवैवमतपवभेदाभे
दयोर्विरोधं उस्समं यं अभिमन्मनोनेरेकैरविद्या
देनानिर्वाच्यतमयैरेष्टाभासलगतयासेहतत्वम
भिदयद्भिरात्मापरस्त्वंचितः संवेदनविश्रान्तं त
द्वयमपि भानि संवेदनस्य स्थानेऽप्यात् सर्वस्य नि
रसोपेतत्वं संवेदनसिद्धयत्सेविदंतर्विश्रान्तमे
कतामापाद्यमानेजलज्वलनमप्यविरुद्धं ततप
वोक्तं अतएव यथाभीष्टसुसुहृद्वेति अतस्त्वय
गौरुपाधिर्ह्येविशेषाधितयाविवर्तितैः शब्दा
दिभिर्वादंशदिभिरपि वायोभेदो जातिवशात्सा
दृश्याद्भेदाग्रहणाद्वायश्चाभेदोभावानामित्यभि
त्युक्तनीमाक्रियासंबन्धेमतः प्रभृतिनिश्चितः स

ई
प्रम
११

११७

एकत्रप्रमातरिसकलप्रमाप्रमाणसंयोजनवियो
जनादिविविक्तसंख्यकमप्रयेचोचितस्वातेत्रेमग
वतिप्रसदीयारुदयैकोतशायिनिशिवशाह्व
यदेश्येससुपययतेनान्यथाविशेषणमेवचमे
दकानीतिकिमर्त्यैर्विशेषैः अयेसपरमाण
र्ययतदेशादिविशिष्टवृत्तारंभनाकालेयस्यात
नसेचटितदाणकारंभकालेपूर्वमिलितः अये
सआत्मायः पुरःसर्गसदनेसुरयोषितमिमामि।
त्येपरिरखवानितीयेतैवयोगिसर्वज्ञादीनोसिद्धः
परमाणुत्मादिषुभेदवभासइत्यलमवांतरेणसि
द्धेतावद्भेदाभेदसहस्रेप्रमेयतत्त्वमेकप्रमातृविश्रा
न्तानिषंकताप्रयतीतिः १५ नन्वेवेक्षतोयद्यये।
प्रमातातैत्रैवतर्हिप्रमाणोपमासेप्रयतनीयेनप्र
मेयेयदाहप्रधानेद्वियत्रःफलवानितितदेतदा
शंकप्रथमोयद्विप्रमेवप्रमेयंस्मरयमाचार्यः त
थादिप्रजशान्मानियेयंवासिद्धिवाविदधीतकर

नियदस्ततदेवेदानीज्ञानेप्रमाणसूत्रेपरमेश्वर
सूत्रेचनिर्वाहणार्हमेवेभूतेदिप्रमाणतदेवेभू
दिभगवतिकथेक्रमतामिति तदेतत्स्फटयितुम्।
माह विष्वैवित्र्यवित्र्यसमभितितलोपमे वि
रुद्धभावसंस्पर्शपरमार्थसतीत्येः प्रमातरिषु
राणेनसर्वदाभातविशदे किंप्रमाणेनवाभासा
सर्वप्रतिमिभागिनिः परिमितप्रमातृलघोनव
नवशाभासः प्रमेयोर्मुखः प्रमाणमित्युक्तेनत्र
प्रकाशवपुषिप्रकाशमात्रस्वभावेसर्वसिद्धेकः
प्रमाणस्योपयोगः संभावनावा तथाचसर्वप्र
सिद्धेप्रमातरिसतितर्जलप्रकाशांतर्भूतविम
र्शमयीमभूतसर्वाप्रमेयस्यसिद्धिवितरतिप्रमा
णप्रमातृश्चादिसिद्धस्पर्किंलगासिद्धिरस्तुवि
ष्वैवित्र्यंदिनत्रपरमेश्वरेप्रकाशोकात्मनि
सतिभातियथाचित्रंभित्तौ यदिदिनीलपी
तादिकंस्यगेवपरामृश्यतेतदास्वात्मविश्रो

ई
प्रम
॥८

॥८

तेषु तेषु तथा वा मे न विषये ज्ञां यवधिरकल्पा
निज्ञानानि स्वविषयमात्रनिष्ठानि विविकल्पा।
अतदनुसारेण भवेत्तस्मै वेति चित्रमिदमिति
कथंकारे प्रतीयतिः एकतत्र तन्निम्नोन्नतादि
रहितेभिर्नितले रेखा विभक्तनिम्नोन्नतादिवि
भागं जघि गंभीरनाभिरुन्नतस्मिन् नीयमिति चित्रा
वभासो युक्तस्तत्त्वदेकप्रकाशभित्तत्वेन वेति
आत्मकभेदोपपत्तिभावभेदग्रहः प्रकाश
भित्तेरनयायिनी सप्रकाशातामाह तत्र सप्रका
शो न भवति तर्हि स एव नास्तीति स्यात्प्रकाशमा
त्रस्यत्वात् स न चास्मान्नास्तीत्यभावेन स्पर्शा उपप
न्नोयतो सभावे वयमर्थतस्मान् प्रकाशस्यै
व सत्वात् मतस्यासङ्गत्वायोगात् अथोच्यते
ईश्वरता तस्य प्रसिता प्रमाप्यते तदपि नयतो
स्य सौ प्रमातृत्वेन चेनाचका म्पत्का म्पायमुया।
मः चकास्ति चेत्तर्हि प्रमातृत्वेन ईश्वरता तदा हे स

रेप्रमातरिसर्वदाभातविग्रहइतिविशेषेणस्य
तइतिविग्रहोमाधारणसहूपमतयवसंतत्रप्र
काशरूपतादभावस्पर्शायोगेप्रभावानुप्रवेशो
नयःकालव्यवहारःसोत्रनास्तीतिपुराणोऽस्तुते
तत्रकिंप्रमाणंकृतःप्रयोजनात्ममाणंकस्तत्रप्र।
माणस्योययोगइतितत्रचकिंप्रमाणेनकिंचि
उपयत्नाचटतइत्युक्तःयतःप्रमाणेनामाभिन।
वाभासहंप्रमातरिप्रमितिलक्षणांविश्रान्तिवि
दयन्प्रमाणेभवतिप्रमाताचाविच्छिन्नाभासःस
र्वाप्रमितीःस्वात्ममेतन्मुखवश्येभजेततस्मि
न्कथमाभिनवप्रभासस्तत्प्रमितिश्चकृतविश्रा।
स्यत तस्मादेहप्रमाणपुर्वपृक्कष्टमप्रायपवप्र।
मातरिप्रमाणमुच्यते तत्रापिचवेद्यांशेयदिना
मनत्रकथंचित्संविदंशेतत्रापिविषयोऽस्त्वितत
यवसंकुचितदादभिनवाभासोसंकोचविहीन
समप्रमातृलगतयेत्यथाकथातांस्वसंवेदनं

119

प्रमाणसो गतेनापि समेदेक्षानमिति कल्पितप्रमा
चलनेमेव तदुपेत्य न त्वपरमार्थप्रमातरि प्रमा
णेन किंचित् तत्तत्कंचमयेव यत्प्रमेयीकृतोस्मीति
सर्वोपात्मनिलज्जेकथे प्रमीयीकरणे सह तो।
तन्महेस्वरः १५ नन्वेवेयदि भगवति प्रमाणमनु
पयोग्यनुपपत्तिचकिमर्थे तद्विषयशास्त्रे तद्विप्र।
माणमेव परार्थानुमानात्मकं हि मास्त्रं तत्र च प्र
माणादिषोडशापदार्थतत्त्वमयत्वमेव परमार्थः
यत्तसो गतेः यंचावयवत्वादितत्त्वे ते तदाग्रहमा
त्रेयोऽशमुद्दिपदार्थेषु निरूपमाणेषु सम्यक्प्रति
पाद्यपरः प्रतिययने हि तादृशप्रतिपरिहारयो रि
त्यादिना च येन नयरस्य किं प्रयोजने तद्वियरस्य प्र
तियमेसा च परार्थानुमानात्तत्र च प्रतिज्ञादेरुपयो
ग इति तत्पनिर्माणपरप्रतियत्तिका रिपरमार्थतः
सकलमेव शास्त्रे परार्थानुमानुमागमव्यतिरिक्तं
नायनिर्माणविधिसाक्षात्पादेन निरूपितमिति अत्र

पि पूर्वोक्तमेव किंतु मोहवशादितिः मारयितमा
ह अथव तित सर्वोत्र केवलं मूढतावशात् शक्ति
प्रकाशेनेषादिव्यवहारः प्रवर्त्यते इह परमेश्वरस्य
दमेव परं स्वातंत्र्यं यदः मादृशप्रत्ययसु दशाविशेषः
वासंभावमानातिउत्करवस्तुसंपादनं नाम इतश्च
किमितिउत्करं भविष्यति यत्प्रकाशात्ममात्रं इति
तादृशेयवप्रकाशमाने प्रकाशननिषेधावभासः
प्रकाशमानः तस्मात्परमेश्वरस्यैतत्परं स्वातंत्र्यं
यत्तथाभासनेयसु रूपतावभासनेनामग्राहको
शसमुत्थाने तद्वारेण च ग्राह्यो ह्यासनमपि सैषाभा
गवतो मायाशक्तिरुच्यते यथोक्तं मायाविमोहिने
नामेति तदेवं भूता मायाशक्तिरूपात् स्वातंत्र्या मूढ
तामिव न हृष्टं चेत्तना स्वात्मवृत्तिन इच्छासंदोदः
यस्फुरितविषयभावनिर्भरतात्मनः स एतत्तत्त्वम्
मादिशतत्वात्मनः स्वातंत्र्यस्य देशकालसंकोचवै
कल्यादयन्त्रसिद्धे वैभवति सत्तायमस्य च प्रकाशमा

ई
प्रत्य
१२१
१२०

नस्यापियदप्रकाशमानतयाऽभिमननेतस्यावशा
त्मासक्त सदैवेन प्रवर्तितः समनुंतरस्योक्तद्व
योक्तस्वप्नेप्रमातरिभगवति ईश्वरदादिनांतके
नैवसर्गात्वादिनाम्यवहारोयः खल्वहमिति भाति।
ससर्गः विभुः स्वतंत्रो निमग्न इत्येवमादि रूपः तेष्वंत
यंत व्यवहारसाधनपरार्थानुमानात्मनाशास्त्रेण
ते व्यवहारप्रवर्तयतांतत्समर्थाचरणं क्रियते प्रा
कृत्यते इति द्वौ गिचो केवलमिति न त्वकिंचिदसंवे
क्रियते नापि तत्ततो प्रकाशमाणं प्रकाशते प्रका
शमानमवयनप्रकाशत इत्यभिमननेतदप्युच्यते।
नेतदप्यसराणमेव हि परमेश्वरतालाभो सुक्तिदस्त
दनप्यसराणमेव संसारप्रतिमाननमात्रसारं ह्येत
द्वयं उभयमपि चेदेभगवद्विज्ञेभितमेव एतदुक्तं
भवति यथाभोतस्य भासमाने एवात्मन्यप्यहो
त्वेहमिति मोहान्मन्यमानस्य मोहोपसार्थतेकः
खल्वंतं यस्येदृशं वस्तु खमीदृशमिति चेत्तस्य

तदस्तिभवतइतिपुनः पुनरभिदधत्तानचास्मा
र्वेकिंचनरहितेतथापपुलोकसभासयवात्मा
निनाहमीश्वरइत्यादिमोहादीभिमन्वतोमोहोपो
त्यतेयोदितानक्रियासातेत्रयसुक्तः सईश्वरोयर्थ
सिद्धोतपुराणादिषुप्रसिद्धः तथाचतुर्मितियदे
वायस्मिन्मदायतंसतत्रेश्वरोराजेवसमंस्तेत।
थाचदयिविषमितिस्वरताववहारोनामनिः
मित्तकइतिव्याप्तिः यतवत्त्वयलसंभातिततेनए
र्गनिथानमिवमणिभिः त्वत्तुयेवविषमिति।
स्ययदंतंवेतिभातिमजावतिव्यापकः समुद्भूतः।
मणिषुदयिवसेविद्वेषपरादिसदाशिवांतंशास्त्र
प्रक्रियोक्तंविषमितिस्मिन्स्थितेयउदेतिलीय
तेचतत्पूर्वापरभागव्यापियथाभूमावेऊरः तथा
चतुर्विप्रकाशरूपेविषमितिपवमनेपिथर्माः स
हस्रशोष्णागमादिसिद्धाद्योज्याः तदेवंवपोदिते
यामोहेस्थितेपितत्संस्कारमात्रविधुतेशरीरादा।

वनात्मताभिमानपुरःसरेयवात्मताभिमानेवादा।
दौचप्रकाशमानपवनात्मताभिमानेज्ञानेद्रजाल
नतस्पपश्यतोपीद्रजालेयथानतस्त्वतोवामोदः
तथाप्रसीभिज्ञानात्मस्वरूपस्यततोनिवृत्तेप्रधारा
शपितपर्येते देहेपरमेष्ठरेतेवप्रभ्यासभावनाव।
लेनतशिवशासनोपदिष्टेनदेहचटादोवेवपरमे
ष्ठरतसमावेशमाभिनिविश्यपश्यतइहेवशरीरे
परमेष्ठर्योशयमोहमः नतवस्तुतःसांतादेह।
इत्येवसंकोचशाणसगलनेयथास्थितविस्था।
त्मकतापत्तेःयस्यत्ववद्वारसाथनेहेतुकलायेष
सिद्धताभिमानस्तस्यतत्रापि व्यवहारसाधनेरेववा
सोहोप्रसार्यःयस्यतसर्वथानापसरतितत्रेष्टर।
शक्तिवलान्मूर्ध्नेतेवतस्यापिकर्णायगमनात्से
स्कारपाकेनावश्यंकदाचिद्भविष्यतेवंस्वरूपत्वं
भालाभः नदेवकर्तरीतादिसोकदयेनयडकेन
देवविषेवेविज्ञेतादिसोकत्रयेणयस्कृमपुनर्न

इति ते यत्वं भूतं तावत्तमाणां तदेवं भूते भगवतिक
यमुपययतां ततश्च युक्तमुक्तेशास्त्रादविनिभं।
ग्यांतरेणोदांनीतदेवनिर्वाहितमिति शिवं १० आ
दितः ११ इति श्रीमदाचार्याभिनवशुभविचित्रार्थ
मीश्वरप्रभभिज्ञाविमर्शिनाक्रियाधिकारे सानत
कलमेयनिर्णयणवामुत्तृतीयमाह्निकं १ भावः।
नाभासयकर्तानिर्मले सात्मदर्पणे कार्यकारण
भावे च यस्मिन्नेतत्सुमः शिवं क्रियाशक्तिस्फारप्रा
यसेवेधाभिधानप्रसंगाज्ज्ञाप्यज्ञायकभावस्य तत्त्वं
प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसाध्यितं सो।
कैकविंशमाह्निकोत्तरसारभ्युपेयसर्वेसाधियव।
मिच्छेवहेतुताकर्तृत्वाक्रियेतन्तेतत्रसोकेनसम
तेकर्तृकर्मभावयवकार्यकारणभावइत्युपदि
यते ततः सोकत्रयेजडस्यकारणत्वं यथाक्रिया।
ते ततः सोकषट्केनदेतनसेवकर्तृताज्ञाकारा
णात्ताप्रसाध्यतेततःप्रसंगादनुमानेनियतिशक्ति

रवोऽप्यजीयेति श्लोकत्रयेणोच्यते सौगतोक्तकार्यकारणभावपरमार्थोऽप्यः संपत्तमेवावलसते नोचेन्न किंचिदिति त्रिभिः श्लोकैः सांख्योपदर्शितोऽपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यद्यः स उक्ते चेन्न न स्य कर्तृत्वेनांगीक्रियत इत्यति त्रिभिः चेतनस्यापनी स रतापो नैतत्पटत इति दाभ्यामिति संक्षेपाद्योऽप्रकार्यस्य व्याख्यायते एवं क्रियाशक्तिमुखेन प्रमात्रेक इत्यतो भगवति व्यवहृतव्योऽप्रसाध्यक इत्यप्युक्तं पितृपरायत्नसिद्धेति दर्शयितुमाहः एषवानंतशक्तिर्दादेव सा भामयत्तसूत्र भावानिर्णयशादेव क्रियानिर्मातृता स साः देवधारणोऽप्यपवपुराणः प्रमाता सूत्र भावानाभा मितपूर्वात् आभासमानान् आभासयति अविच्छिन्नेन प्रवेधेन कथमिच्छाया ईशितर मित्राया अवि कल्पत्वा या अक्रमायावशेन सामन्तेन सदा म्यते भावा स्थिताः आह अनेतशक्तिर्दादिति विषेदि भावास्तस्ये

वशक्तिरूपेण सत्त्वात्मत्वेन स्थिता रसुक्ते साभि
नश्चात्मसंस्थे सत्त्वात्रयदेतदाभासनेया साविष्ठा
साक्रिया सभगवतो निर्मातृत्वे । नन्ववीजादेक
रज्ज्वद्वदृश्यते नचात्र कश्चिच्छेतनोऽनुप्रविशन्
सुस्तत्कथमेतदुक्तेमिमांशं कारु जडसतन।
साशक्तिः सत्तायदसतस्मतः कर्तृकर्मद्वतैव।
कार्यकारणात्ततः जडस्य वीजस्यैवेक्ष्यते सामर्थ्यं
नास्ति यदसह्यं सह्यं वांङ्करं परिदृश्यमानसत्ता
वेत्ते करोति वीजादेकरो जायते इति वांङ्करस्य म
हिमाश्च सत्तात् अंङ्करो जायते इति महिमा कथं।
वीजे सततोऽङ्करोदमत्तात् यत एवेतस्मात् कार्यं
क्रियाशक्तावभासमानं कर्मैवेति कृतो नैवावि।
कृतं कार्यतेनेन कर्ता तत्समर्था च शोनेति कार
णमपि कर्तृरिचेतने विष्णाम्पति असतः सत इत्य
सह्यस्य सतस्यार्थः वार्थो वात्र गंभीरतः असतो
ङ्करस्य सतो वा वीजस्येति अंङ्करस्य सतो सतो वैत्ये

वेवा २ ननु जडस्य कथं मेवा शक्तिरभवतीत्याह
यदमुतदसमुक्तानामतः सत्त्ववृत्ता सतोपिना
पुनः सत्तालोभेनार्थः सत्ताकार्यमसुद्धासंभाव्यते
उभयात्मकमनुभयात्मकमप्यनिर्वाणमिति तत्र
वाचैव विरुध्यते तत्किमेनेन यद्यसर्वदृष्टादितर्ष
सद्वपैतैव परमार्थत इति कथं स्वस्य विरुद्धं सत्त्व
मभ्युपगच्छेत् न हि यादयत न शतैरपि नीलमा
त्मनोति सानेष्ट्यते अथ सत्रेव चटुर्लङ्घिकः
मम उपयाज्यते दंडचक्रसूत्रात् अभिव्यक्तिविषा
यदस्फटदादयोपि सदसद्वपतया विन्माः नन्वे
वेत्तस्मीमास्यतो नैतदपि युक्तमिमाह अथ चो
च्यतेः कार्यकारणालोकैः तद्वश्य समर्थोय
मर्थ इति यावत् ततस्तेत्यमुपपाद्यत इति दर्शय
ति सांतवियरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वे तस्य क
स्यापि शक्तिनः ऊभकारस्य दयैतन्मनो गोचरत्वा
त्सर्वमपि स्वमविदेकात्मतया विवित्रत्वेन विषय

भेदाभेदात्मनापरिवर्तमानस्य संदेनेन स्फुरतो यदे
तः करणवद्विष्करणतयवेद्यत्वमाभासते येषैव
साकार्यकारणात्ताडभयग्रहणमुपलक्षणं यस्या
वतिसूर्णांशं क्रियासमाप्तिरित्यावत् सुखादीना
संतःकरणैकवेद्यतापादानमेव निर्माणं न च कुंभ
करेण पुण्यं कश्चिद्विष्मदेहशयेन देतस्थिते
तस्यापि जडत्वात् ततः संविदेव विषमात्मनि भास
यति शक्तिवैचित्र्यात् तस्य कस्यापीति सर्वसुक्तः
स्याचिन्माययं नु योज्यमहिम्नश्चर्यः नचावाच्यस
भयेंद्रियवेद्यत्वसुपि सदसदेति यतो यमुत्र परमा
र्थः यथादर्पणोतः कुंभकारनिर्वर्तमानचटादिप्र
तिविंबे दर्पणस्यैव तथावभासमानमहिमा तथा
स्वमदर्शने संविदस्तथापि तन्महिम्नैव यतेनेदेव
हिः स्फुटस्यैकियत इत्यभिमान उल्लसति यवंसे
विंदहिम्ना कुंभकृतिदंडचक्रादौ घटे वस्थिते तन्
महिम्नैवापि मानो जायते यथा मयेदेकृतमनेने

इ
प्रस
१२५
१२५

देहते समस्तद्वेषुरितमस्तद्वेषुरितमिति
तत्र जडस्य मृदादेर्नृणां यो भिमान इति संवित्त्वभा
वकर्तृत्वं व्यवस्थाप्यतेः ननु भवत्पसवित्त्वभासतो
किं त्वयेंद्रियवेद्यत्वेन उक्तमात्रस्फुटमर्थक्रियात्
संज्ञपमनेनोक्तमिति केविरोधः ५ अनेन च विवा
रेण प्रकृतमपि क्रियास्वरूपे सदे भवतीति दर्श
यति पवमेका क्रिया सैवा सक्रमांतर्द्विः स्थितिः
एकस्यैवोभयाकारसद्विस्मोरूपपादिताः सैवेति
यस्याः स्वरूपतया प्रयतस्य नोपपद्यत इत्युपात्तेभ
कृतः माडयपत्त्या स्थापिता यत संविद्गुणादंतरा
त्यभूतिरेंद्रियगोचरायावद्विषयं तथा स्थितिः
भासत्वात् ततपवेद्यात् सककर्मालिंगनेन सक्रम
तातावडपपत्राकर्तृकैर्मेका प्रयतादात्म्याश्लेका
संचैकप्रययः संविद्गुणेन सखदसतंत्राभ्यासु
भयमप्यंतर्बही रूपे सदत इति ५ ननु भवत्तद्यदा
दवेवेयत्र तवीजो जरादोचेतनानुप्रवेशेन दृश्य

तत्र कथं वीजस्यैवांजनः कार्यो न भवतीत्याशङ्क्या
ह वदितुं स्येव तत्कार्यं यद्वदयेत्तया प्रमात्रयेत्
यावोक्तादयीवासांतरस्थितिः मातैव कारणेति।
न स चाभासद्वयस्थितौ कार्यस्थितये वैकल्ये
कस्य क्रियोदिताः अंतराभासमानस्य तथा त्रयापरी
त्यागे नैव बहिराभासने निर्माणे ततश्च यद्वदयम
येदांतरित्युक्तं तद्वदतस्यैवांतरवस्तु त्रयविषय
रिहतिमात्रस्य बहिष्करणान्दं भवति संविद्वैप्येव
प्रमाता रमयेत्तद्वदंतराभासिनो भावास्तदयेदये
ववात्याभासा रितिते नैव तेषां बहिष्करणावभास
ने युक्तं ततश्च प्रमातैव कारणं भवति न जडः स्या
थैवः यस्मात्प्रमाता कार्यस्यांतरं बहिराभासत्रा
द्वयनिमित्ततया स्थितस्तेन विना तदयेदस्याभास
तयस्यानुययतिः तस्मादेकस्य प्रमातरेव न त्रयं
भिज्जडस्य तदिता प्रसायितत्रया क्रियानिर्मातृत्वा
भवतीतिः ७ अतएवांकरेपीहो निमित्ते परमिच्छरः

125

तदस्य सापिबीजादेहेतुतानोपपद्यते यतएवंचे
तनयवनिर्माताअतएवनेयायिकादिभिरंजरादो
बुद्धिमानेवपरमेश्वरोहेतुत्वेनेष्टः वनुतेत्रिमित्।
कारणताः सांगीकृताक्रियाविभागादिक्रमाया
उपरमाणादिद्वारकतयासमवायिकारणनिजा
वयवार्थपरस्परयातउत्तरंश्चरादस्यसापिबीजभू
मिजलादेहेतुताकथितासमेकथितामातनोया
यद्यते उक्तप्रकाजउत्सहेतुतायोगात् ततश्चेश
रयवबीजभूमिजलाभाससादितेनांजरात्मना।
भासतइतीयानतत्रपरमार्थः ८ ननुपरिदृष्टवी।
जादिव्यतिरिक्तबुद्धिसत्कारणकल्पनेनविनाकि
मुपरुद्धातइतियस्यभ्रान्तिविंदनाद् तथाहिऊं
भकारोसावैषयैवव्यवस्थया ततहृदादिसंस्कृ
रक्रमेणजनयेद्धटे तथाहीतिनिदशानोयक्रमे
णव्याप्तिरेवंभूतैवदृष्टेतिद्रष्टयतिजडाहेतवश्चे
तनप्रेरिताः कार्यं कुर्वन्तिमृदादयोयदिसन्निरि

मात्रेण विदधुः ऊंभकारेण किमत्र कृतं शिवि
कस्यूपकादियस्परयति जनयेति सा च ऊंभर्क
रायतेति चेत्सिद्धेनः साध्यं शिविकसंयादनेपि ते
चेतनप्रेरणामपेक्षतेत इति तज्जडकारणानेचेतन
प्रेरणामंतरेण न क्वचित् कार्यकारित्वे यदि हि सा
दृष्टा दीनामपि सादिसेकोत्पसः ततश्च यदे
तने कार्यकारित्वे तन्नपि दंमृदादयश्च तथा।
च वीजादीनि स्वभावः अचेतन कार्यकारित्वे हि
कादाचित्कद्वात्मनिमित्तं न चान्यदस्य निमित्तं
यपयते अनुपलंभादिति चेतनप्रेरणे यदि न
मितीकुर्याद्वाप्य कविरुद्धमस्य निमित्तकत्वे प्रस
ज्यते न च पुनस्तद्वदादावपितस्य प्रसंगादिति
द्वाव्याप्तिः अतश्च ऊंभर्कदेवतत्रेक्षरः तदेतदा
ह ईश्वरत्वाया व्यवस्था तयायः ससमृद्धे उचका
दीनां संस्कारः मृदोमंदने दंउस्य प्रशुणत्वे च क
मपरिवर्तनमित्यादिस्तदा रंभोयः क्रमः शिविक

स्वपकादिद्वयः तेन चटं नियो गतो जनयति नाम
येति नियोगे लिट् किंच यदि न कथ्यते वस्तुतः ऊं
भकारोपि पेषैर्येव सतेन विष्ठात्मता रूपया व्यवस्थ
यामृदादिसंस्कारायेत्याया प्रदर्शितनियमभिधा
ननिजशक्तिविज्ञं भातो चटं जनयेत् असथाचेत
नामृदादयः कथं ऊं भकारेष्वा मनु रूथेन तेन।
वोपि वापदं सपादनेष्वा किं नाप्रियेस्व तदेतद
पुक्तमनेनैव सत्त्वेण तथा हीति नन्वेवं ऊं भक्तो
नास्ति कर्तृत्वमिति समुत्सीदेदं साधु मवस्थाप
दिप्रमेसि प्रत्तागोमयोस्तदेवमेवः तथापि समस्ते
तरनिर्माणमथ्यपवेदमपि परमिषेणोवनिर्मिते।
यदविचलस्तस्य ऊं भकार्यशो मिथ्या कर्तृत्वा।
भिमानः प्रतिशुवस्वायमर्गताभिमानः जउहेतवो
वीजक्षमयश्चेतनप्रेरितववित्तमर्हति कार्यारंभ।
कत्वात यो योजउः कार्यारंभकः ससचेतनप्रेरितः
यथामृदादिः तथाचेतेमृदादयः कार्यारंभकत्वा।

भिमानः यदिपुनरीश्वरस्यैवेवेयमीदृशीसाम्या
 भिमानमुद्गमदितितदानासोकर्तातकश्चित्त न
 दिदमस्युक्तंस्त्रैणैवतथाहीतिऊंभकारस्यापि
 मृदादिसंस्काररूपेणकिंचटंजनयासुतनजनया
 मीतियपकपत्तनिश्चयायसंप्रथात्माविचारः
 सईश्वरसंवेधिनयवविविधात्स्वरूपावच्छादन।
 तत्प्रकाशनरूपादनवस्थानादितिसंप्रभेलिट्
 तस्मादस्तुतईश्वरयवसर्वत्रकर्ताअहंवसयवे
 तिनपरिमितेकर्तापित्तसर्वत्रकर्त्रेमेतावतिसर्व
 थारुदयेनावधानव्यमितिस्थितं ६ दृश्यतेचा
 मवेतनस्यसातेत्रमेवसर्वत्रजृम्भाणंजटानपि।
 यत्सात्मतामायादयति नत्तजडनांवस्तंत्तरावि।
 करोपसामत्कृमिनियडक्तंतत्सर्ववादिप्रसिद्ध।
 निदर्शनेनद्रफयतिः योगिनामपिमृदीजेविने
 वेच्छावशेनतत् चटादिजायतेतत्स्थिरस्वार्थ
 क्रियाकरं यदिहेवेतनपेरितंकारमितिप्रसिद्धे

ई
प्रम
१२७

मृदादियस्य तदनुयेत्तं बीजादिचटादेरंजरादेश्च
जनकं तदेव यदि परमार्थतः कारणं स्यात्तद्वति
रेकेण चटांजरादेः कथं योगीश्वरमात्रेण जन्मः
स्यात् अकारणत्वं प्रसंगात्तेषां वा कारणत्वापत्तेः
अथोच्यते अमेपवते चटांजरादयो मृदीजादिजा
मः अमेपवचयोगीश्वरादिजमाः इति तत्रापि प्रबो।
यमेव विमर्शाभेदात्तावदभेद इति पूर्वमेवोक्तं तत्रा
पि योगीश्वरत्वप्रतिदत्तेः सस्य चैच्छातादृगेव च
तेभवतयो मृदादिकृतं कंभवभूर्यर्थक्रियाकरण।
चतरहतिरिति तदेतदाह तस्य तस्य स्थिरस्यार्थकि
यांतरानुबंयिनः कालांतरानुबंयिनस्य स्वस्यात्मी
यस्यार्थक्रियाविशेषस्य करणे हेतुतच्छीलावुज
लस्य चटादिजायते इति ये दाहः नोपादानं विना।
चटाकमतिर्योगीदिच्छया परमाणुमप्यन्तं चट
यतीति ते वाश्याः यदि त्वत्त्वच्यतिरेकागमा
दिपरिहृष्टाः कार्यकारणभावो योगिषु न विपर्ययः।

स्वावान्निर्गकं भूममिति न स्यादनुमानेन प्रसिद्धत
लोकस्माशंकाहः योगिनिर्माणताभावे प्रमा
णांतरनिश्चिते कार्यहेतुः सभावो वातयवो स
तिमूलजः योगीष्ठापि सर्वथा तादृशमेव न त
वृश्चिकयो मयादिसंभूतवृश्चिकादिमायेन कथं
श्चित्रसवीर्यादिनाभिन्ने कार्यजनयतीति यत्क
थितमतयवास्मादेव हेतोः कार्यवा भूमाद्यनु
माने शिंशापात्वादिसभावो वातयवतया अनुमानेन
वे हेतुर्भवति यदि प्रमाणोतरेण लोकप्रसिद्धा
योगिनिर्माणत्वस्याभावो निश्चितो भवति ना मया
अतपवानुमाने जन्मांतराभ्यासलोकप्रसिद्धादि
कमवश्यो यजीवं सावप्रतानुमानप्रज्ञयोन्वी
जमिति च ऋतं भराविषयमुवाचयाने जलिः अ
मेव योक्तिकाः योगिप्रत्यक्षकल्पसद्भावे समस्त
वस्तुग्रहणाय कल्पितवतः सो व्यवहारिके च प्र
माणेनास्माकं भरः प्रकृतं सस्माकमीश्वररूपं न स

स्वप्रकाशमेवानुप्रमेयो यरोथेपिनोपरुप्यत इत्
 तससकृत ननु स्वभावहेतौ किमनया चिंतया
 आह बुद्ध्यावभिचारिण्याः शिंशयाया उत्पत्तेः
 यन्मूलकारणेततपवसतमात्रावुबंथी स्वभावो
 जायत इतिततश्च एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरस
 तोगतिः हेतुयमीनुमानेन न भूमेयनविकारवदिति
 स्वभावहेतुम्यायः ननु च वृश्चिकादीनां कीटगो
 मयाद्यनेककारणकत्वेतावत्स्पष्टं रसवीर्यादिभे
 दस्तत्रैतन्मदेतत् तद्योगिजनमत्वमवक्रिकस्या
 पिभूसम्पसंयेनामस्वभावस्य त्वकथं वियर्या संभा
 वना नहिनीलं सदेवानीलं योगीश्वर्या भवति इ
 तिकश्चित्प्रामाणिकः प्रतीयत उच्यते इह द्विवि
 योर्द्विस्वभावहेतुरंतहीनकार्यकारणभावस्तदि
 यरीतश्च वक्रिमानयं पर्वतोभूतमवदादिति तत्रा
 यस्यातावत्कार्यकारणभावपवमूलमिति किं
 तत्रोच्यते अपरस्तु विचार्यते यदि तावत्कृतकत्व

तीतिरुदयमावर्जयतिवः तर्किपरमाणुशदेण
नोवेहृदस्यकणलादिशरीरस्यसावयवाः तेषांनि
जनिजेप्रसिद्धेनृणाशस्तिलशोषमथानुभवत।
मसहमानंलोकिकमेवकारणमितिघटेमृदंउ
चक्रादिदेहेस्त्रीपुरुषसंयोगादिसर्वमयेदंयंपरि
हृदीर्घतरकालपरिवासमितियोगीश्वर्यात्तस
मेनेतरोदितचटदेहादिसंभवोदुःसमर्थपवचे।
तनयवतथातथाभवतिभगवान्भूरिभर्गोमहादे
वोनियम्यनुवंतनोहंचनचनतरस्वातंश्रत्यत्र
पक्षेनियम्यनुवंतिनिलोकिकेप्रसिद्धेकार्यका।
रणभावेस्वातंतनउहंचनमाश्रियमाणस्यत।
योगिप्रायप्रसिद्धेलोकेतरेइतिनकश्चिदिरोयः
इयोश्चलोकएवपरमार्थतस्तमक्रमाक्रमहृप
विषयसृष्टादिकृतयेचप्रपंचस्वभावःप्रकाशते
चेतनोद्दिष्टात्मदर्यणोभावान्प्रतिविंववदाभास
यतीतिसिद्धांतःयदाहसर्वश्रुःनिरुपादान।

ई
प्रस
१२८
१२९

नसंभारमभिनावेवतन्वतेजगत्त्रिनमस्तस्मैक
तास्ताच्यायसूलिनेइति ॥ ननुयदिप्रसिद्धकार
णेहंचनेनापितकारणजमकार्यविशेषतत्सह
तामेवकार्याणिजायेतेभग्नस्तस्मिन्नुमानकथाः
तथाहिकथममदमन्ननियमवद्भवेदिताशंक्य
प्रामाणिकतरमत्तेस्तादात्म्यतुल्यतीनियमनि
दानमुपगतेनहिनिःस्वभावेवस्तुभवतिनापिभिन्न
स्वभावेस्वभावभेदेनभेदापर्यायशस्तस्वभावदया
भावेचनिःस्वभावताप्रसंगात् यवेनिर्देतकेभिन्ने
हेतुकेचकार्येवाप्यसुभयत्रापिचहेतुस्तैवव
वस्थास्वहेतुतयवहिशिंशपावृत्तस्वभावाया
भिचारिणीजातास्वहेतुतश्चकृतभुग्भूमजना
नस्वभावः तदिदानीनियतसहचिन्तितकार्यकार
णभावेसर्वमिदंविचटेतयोगीश्वर्यादिशिंशा
याप्यवृत्तस्वभावभवेत् भूमेतदिदंयणेचोयं अ
स्याभिसामग्रीयोगीश्वरोद्भूताभूमनजनयेयोगी

सकारणायतद्वेनासंबन्धः कथं न भवति परि।
स्थितं न भवति स्वभावतानामानि सत्त्वभावः स्या
त आभासभेदात् अभेदेनाभासस्य हेतुसिद्धावेव
साध्यस्य सिद्धत्वात् यदि परं व्यवहारः साव्यते तड
रयं हृत्वादिनिर्मायेन व्यवहारश्च ज्ञानाभिधाना
त्माकार्यवत् तत्रैव नियतिशक्तिरंगीकृता भव
तापि तस्मात्सर्वेषु स्वभावहेतुष्वभासभेदविवा
यवहारमात्रसाधनमेव हेतुभासमयत्वादेवानधि
कोदितत्र साध्याभासो व्यावृत्तीनामिषैव वा ता सा
मानानामियमेव सरणिः तस्मान्नियतिशक्त्या य
तः शिंशयाभासहृत्वाभासयोः पूर्वनीत्या सामाना
धिकरण्याभासो हेतुवत्ता जतः स्वभावोयं हेतुहे।
तु सद्भावमूलयवत्तत एव सामान्येनेदेउक्तं द्रष्टव्यं
सर्वः स्वभावहेतुरुत्पत्तिमूलज इति आभासवत् भव
स्त्विति च समर्थिते प्राक् ततश्च शिंशयायामेकस्या
मेव सृज्यमानायां शाखादियदर्थोतराणामसु।

हेर्हदाभाससामान्यात्मनः साध्यस्य नामपिना।
 स्तीतिसेभावतयव यततदेकरूपेविशिष्टेहृत्त।
 त्वेतत्त्वत्तुशिंशयात्त्वमेवतश्चसिद्धमिति नसाध्यो
 करुणायतमिदमिमाभासेपिनस्पादनिसताभा।
 सः पदमर्थक्रियाकारित्वाभावेपिदणिकत्वाभा
 वासाभावशतिनियत्पेक्षयेव सर्वस्वभावहेतवो
 नामयेमेकांतपसः ॥ नत्वाभासवस्तुत्ववौदेर
 नाभातस्याग्रेवस्तुत्वमिति चनाभानकथेधूमोज
 यतेततश्चधुमादेशेः कारणस्य कथमनुमानसि।
 याशंक्यसमर्थयितुमाह धूमस्तत्त्वत्प्रमात्रिकव
 द्वाभासादितोभवेत् परोक्षादप्यथियतेधुमाभा
 सादिनूतने कार्यमवभिचार्यस्पलिंगे एकवारे।
 तावत्सहानसेप्रत्यक्षानुपलब्धवत्त्वेनाश्याभास।
 धुमाभासयोः कार्यकारणभावो गृहीतः तत्रवि
 ज्ञानवदितोदर्शनेप्रतिसंतानमन्यस्यान्यस्याभा।
 सः इति स्वाभासयोरैव कार्यकारणता गृहीतान

तु संतानांतरगतो यस्तदीयवृत्तांतस्यासंवेदना
तु संतानागता भूमाभासक्रिमिसर्वज्ञापि प्र
मातृसंतानांतरनिष्ठस्याभासस्येति निश्चयः
हृत्तदर्शने व्याप्तिग्रहणावस्थायां यावेतसंदेहा
संभावमानसद्भावाः प्रमातरस्तावतामेकोसौ।
भूमाभासश्च वक्ष्याभासश्च वाच्यनये इयतावति
तेषां परमेश्वरैरेकं निमित्तमिति स्फुटं ततः स
परसंतानविशेषमागेन भूमाभासमात्रं वक्ष्या।
भासमात्रं कार्यमिति व्याप्तिगृहीतायां भूयोपि
यवंते यो भूमाभासस्येति वक्ष्याभासादेवेति व्याप्तिं
स्मृत्वा अनुमिमीतेऽत्र यवंतेऽग्राभास इति ता
वति भूमाभासविशेषे प्रमात्रं तैरेः सदैव की भूया
वक्ष्याभासमात्रां शोयरोक्ष्योऽशसद्विने वि
शेषांतरविविक्ते प्रमात्रांतैरेका कमेकी भवती।
तियावत् भूय इति व्याप्तिगृहीत्वा पुनरपि यो भू
माभासतदिग्रहणादं कुराभासादिगृह्यते सो

पाभासो नूतनोऽर्खो नतभूमजभूमवदप्रत्ययः स
 चापि धतेरसंचेतमानादृक्पाभासादीजाभासादे
 ववाभवेत् ततपवजनितेशकोतिनामतः शकि
 लिट् सचाभासस्तेस्वतेषु प्रमातृष्वेकयवअनेक
 तेनतपुज्यतपेवेतदिताशयः यतश्चसपकोपि
 पतिश्चवद्वाभासोभूमकारणगततोभूमाभासो
 सैवास्याभासस्यविचरितेकार्ये लिंगयोगि।
 कृतत्वाभावे निश्चिते सतीति तस्मात्कार्यात्सोऽनुमे
 यते यतः परोक्षोऽसावपि पतिहादेवः नन्वेवं गो
 पालचटिकांतरालचिरोषितनिर्गतादपिभूमा।
 भासात्पादृक्पाभासानुमानसिमाशंकाह अथ
 प्रमातृगात् तदाभासः तदाभासादेवत्वपिपतेः प
 रः परो नूतनादसोयोऽस्माभासः मधूमाभासादेव
 प्रमात्रंतरवन्ति नोपि पतिरूपात्परोक्षादिति तथा
 भूताहूमाभासात्कथमकारणभूतोवद्वाभासो।
 नुमीयतामित्यभिप्रायशेषः कुशलाश्चलत्तयंसे

११
 वविवेकं अस्यार्थस्यानुमानिकवद्भूतव्यवहारोप
 योगिनोयत्नेननुमतिः कार्यमाशयेननूतनमिति
 यदेवसूचितं तदेवव्यवच्छेद्यद्वारेणस्फुटीकृतम्
 ननुचैवेधमाभासोवद्भासादित्येगीकृतंचेतर्हि।
 चेतनस्यैवकर्तृत्वमितियुक्तं तत्कथेतथाहिवी
 जेसत्पञ्जरोभवतीति यदेतत्सृष्टं धमाग्निदेव त
 कथमनादरास्पदमिमांशोक्त्याह अस्मिन्सतीदा
 मस्तीति कार्यकारणतापि या साप्यपेक्षाविही
 नानोज्ञानो नोपपद्यतेः एकव्यवभावस्त्वावत्रका
 र्यकारणभावः भावद्वयमपि च न युगपद्भाविका
 र्यकारणत्वं चटपटवत् क्रमभावपिनानियत
 क्रमकं नीलपीतादिज्ञानवत् नियतक्रमिकत्वे
 पिनसर्वमाविकार्यसुतरकालमाविचकारण
 मित्येवंनियतसर्वभावंकारणेनियतपरभावंच।
 कायमितियरस्यतावन्मते तत्रसत्त्वादनधिका
 चेत्सर्वतापरताच तद्भावद्वयमात्रं सचसवेतिचा।

३
प्रस
१३२

132

योपिवानकश्चित्स्याप्येदात्रपत्वात् ससह
मेवदिष्टात् अथ सर्वतानामप्रयोजकसत्ताकत्वे
परत्वाच्चप्रयोज्यसत्ताकत्वेतर्हिबीजसंज्ञप्रयोक्त्री
सत्तां ऊरविश्रंतांशं ऊरांतर्भावमात्ममानयति अं ऊ
राभावेप्रयोक्तृत्वमात्रेणातदपिनकश्चिदप्येदा
त्वात्सप्येवंप्रयोज्यसत्ताकेपिवक्तव्यं नकेवला
भावमात्रेणैवकार्यकारणत्वात्तदयःपदानोपपा
नाःयावदस्मिन्सतीतिभूतविभक्तासप्तस्याप्रयोज
कसत्ताकत्वमित्येवंह्यपिधाकार्यकारणतासा
पिनोपपद्यते प्रमाणेननसंभवतीतिजशनाम् अ
मोमोपेदात्सत्रजीवितंसाचजशनोनसंभवति
कथमितिचेड्यते नहिस्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधा
नवर्जिनो मदसतापदेपेषसप्तमार्थःप्रकल्पतेः
जटाकिलासोमत्रयमनुसंधातमप्रभविस्मवःअ
मोमानुसंधानत्रयत्वंजडविरुद्धेनचैतमेनयासं
अनुसंधानंचोपेदाचैतमस्वल्पमेवअमत्रतमोप

१५

चरितातोनुसंधानविहीनत्वाच्चरोभावः स्वात्मा।
मात्रविश्रान्तिसंतोषसंकुचितशरीरकथं परत्र प्र
सरेत् ततश्च यदि बीजं सदेकरोः मन्त्रतथापि विष
ययः उभयमपि वा सत्पदिवा सद्यपि यकं सोपाख्ये
अननिरुपाख्ये द्वयमपि वा सोपाख्ये निरुपाख्ये वा
तथापि श्रान्तिपदिकार्यमात्रं यं मातरेण समुच्चया।
दिनाप्यानालिंगितमवतिष्ठते तस्य समस्तस्योपेक्षा
ह्यते न चैतन्मविश्रान्तत्वात् १५ यस्माद्वेतेनेषु ना
येदोपपद्यते अतएव विभक्त्यर्थः प्रमात्रेकसमा।
प्रयः क्रियाकारकभावाख्यो युक्तो भावसमन्वयः
सप्तमीत्यायाविभक्तेरस्य अपि वा योर्थः क्रिया।
कारकभावलक्षणः स एव तावद्भावा नो समन्वयः
नामः शुद्धः कश्चित् सच यदि स्वतंत्रे चिद्भूये भावः
द्वये विष्णोः सति तदोपपद्यते अथवा तन कथं चि
त् तथाहि विकल्पेनापि प्रसो वक्रियमाणेना
वस्तुनिष्ठतयोपपद्यते वस्तुसंज्ञाया योऽदिवि।

ई
प्रम
१३३

133

कस्योनुभवानुसारितयैवभवतिसाचेदनास्तिव।
स्वप्रभवत्वेनवस्तुनूसारीत्यनुभवोवस्तुचसात्मा।
निष्ठमित्युक्तम् नस्माद्दीजेसत्संक्रोवक्रोसतिध
मरतिचसत्तत्रचिह्नप्रमातृविश्रुतत्वेसर्वमेतत्पु
न्यतेनान्यथेति १६ ननुप्रयोज्यप्रयोजकसत्ताक।
तत्तत्तत्तायेत्तायदिस्वात्मैकनिष्ठत्वेनोपपद्येतत
द्विकार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनांसात्वानोम
तेसासंभवमेवतत्किंचैतमविज्ञेभात्मककर्तृवाद
समर्थनेनेत्याशंकाह परस्परसंभावत्वेकार्यकार
णयोरपि एकत्वमेवभेदेहिनैवान्मोमस्वस्यताः य
दिबीजसंक्रोःसंभावस्तत्संक्रोपवनबीजेस्यान्ति
विधिपर्ययोवासादितिकिंकारणंकिंवाकार्यं अ
थामदीजमंक्रोमस्तर्हिनपरसरात्मकत्वेभेदाभे।
दोत्येकदेकविसयोविरुद्धावेव १० नन्वेकमीपि।
बीजमंक्रादिविविन्नमकभातेदीर्घदीर्घपरामर्शशा
लिभिःस्वातोवदविच्छिन्नस्वरूपमेवनिर्वाणप्रत्य

वमृश्यते तथाचकगतं बीजमिति प्रश्ने वक्तारो
भवेति न कुत्रचिद्गतं संकुरात्मना वंर्तते कुरीभूत।
मयमंकुरस्तदिमेव प्रथाने मरुदादि यरोतीभूते
यावदिभवीभूतमनेतसर्गप्रलयपरस्परान्तां प्रा
प्तमिति विततग्राहिणी प्रतीतिभिर्गाभिनिवेशव
मात्रकार्यकारणतापरिकल्पने तस्यैव भावस्य
विशसनप्रायमिमांशो क्यार यकात्मनो विभेद।
अक्रियाकालक्रमावगा तथा स्यात्कर्तृजैवेवं तथा
परिणामतया रूदीर्घदर्शिनो प्रसक्तानुमानागा
मान्यतमप्रमाणमूलो प्रत्यभिज्ञां प्राप्तिमतदेवं स
खडः खमोहसाम्यमनेतप्रकारेवैषम्यावलम्बेन
विम्बीभूतमिति समकृते तत्र प्रत्यभिज्ञानवलेन य
देकात्मकामेव स्वभावे तस्यैवे विभेदो न्याय्यतयेता इ
यमेव साक्रियेच्यते यतः काललक्षणो न क्रमेण
वुगतातेत्यस्यास्य भावापगमप्रभाति सर्वापरी
भूतत्रयैव चक्रियोच्यते यतपवक्रियानयेति ते।

नप्रकारेणप्रधानादेः क्रियाविशेषलक्षणोनकर्तृ
नैवस्यात् ननुसुखंकारणतामात्रेयतोहेतोस्तु।
येति तेनमहदादिप्रकारेणसततमेवक्रमिकोत्त
याभासनरूपोपरिणामलक्षणोक्रियामाविशतः
परिणामताकिंचिद्भूयपरिवर्त्यमत्ताव्यवर्तमनुवं
तयितव्यमवस्थाप्यनिर्वर्तमानतृतीयरूपप्रक
ताप्रधानादेस्तयाहेतुभूतया १८ ननुप्रधानंपरि।
णामक्रियायोंकर्तृरूपमियतासमर्थितमितिको
दोषो नहिपुरुषवदस्याकर्तृत्वमिष्यतश्चाशङ्का
ह नचपुक्तंजडसैवंभेदाभेदविरोधतः आभास
भेदादेकत्रचिदात्मनितपुन्यते यवमित्यभिन्नत्र
यस्यथमिणः सततप्रवहद्वज्जतस्थर्मभेदसंभेद।
स्वातंत्र्यलक्षणपरिणामनक्रियाकर्तृकत्वेयडक्तं
तत्प्रधानादेनपुक्तंजडत्वात् जडोहिनामपरिनि
ष्ठितसमावः प्रमेयपदयतितः सचरूपभेदाज्जिने
यवस्थायनीयोनीलपीतादिवदेकसमावत्ताश्चा

भिन्नो नीलवत् न तस्यैव सभावो विनाश्याभिन्नः।
शुभविन्नमर्दति विधीनिषेधयोरेकत्रैकया विरो
धात् कश्चित्सभावो भिन्नः कश्चित्सभिन्न इति चेत् तद्दे
तद्दीप्तौ स्वभाववैकस्य स्वभावस्य भवेत् न वैवशु।
त्वे भेदा भेदवत्त्वे वशुश्चिन्ना सर्ववस्तु स्थितिः।
यात् एवं जडस्येदमिति परिनिहिता भासयता स
र्वतः परिच्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदपतितस्य नायं स
भावभेदपकत्वेन मस्य पययते यत्प्रमेयदशापत्ति
तेन न भवति किंतु चिद्रूपतया प्रकाशपरमार्थत्वं
पंचिदेकस्य भावसंस्कृतत्रभिदा भेदरूपतो पलभ्य
ते अनुभवादेव हि स्रष्टृणा दर्शादेरखंडितस्य स
भावस्यैव पर्यवर्तमानं गजादिरूपं सहस्रं संभिन्नं वशु
रूपययते न च रजतद्विचंद्रादियथा शुक्तिर्कैक
चेद्रस्य रूपतिरोधानेन वर्तते तथा चर्मणो यवतादे
न दर्पणस्य हितथा वभासे दर्पणोत्तेव सरता मुनी
लति निर्मलीयसुत्तुष्टौ यंदर्पण इत्यभिमानात्

ई
प्रम
१३५
१३५

नदिपर्वतोवाचसुत्रसंक्रामतिसुदेशतागप्रसं
गादस्पनचास्यसुहेसोभातिदर्पणानवभासप्रसं
गात्रचमध्येनिविडकठिनसप्रतिचसभावस्या
तत्रावप्रवेशसंभावनाभावान्नयस्यातत्रादर्शना
त इत्येतैवभासनात् नचत्रिपतो नफलितप्र
माहताश्चात्तस्यमसावायवंतमेवशक्तंति प्रति
विंबविंबयोरुभयोरपिपर्वतयाश्चगतदर्पणावभा
सेवलोकनान्न तस्मात्त्रिर्मा लतामाहस्यमेतत्तय
दनंतावभाससंभेदस्यैकत्वानताचगिरिशिखरो
परिवर्तिनश्चयकैववोयेनगरगतपदार्थसह
स्वाभासरतिचिद्रूपस्यैवकर्तृत्वमुपपन्नमभिन्न
संभेदावेशसदिसुत्वेनक्रियाशक्तावेशसंभवा
त् ॥ नन्वेतावताविज्ञानमेवब्रह्मरूपमिमंवि
सृष्टयतावैविंशीपरिहृतात्किमीश्वरत्वापरि
कल्पनयेत्याह वास्तव्येपिचिदेकत्वेनस्यादाभास
भिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शविनाकि

याः चिद्रूपस्यैकत्वे यदि वास्तवे भेदः पुनरयमविद्यो
यस्तवादिष्यते कस्यायमविद्योपस्तव इति न संग
च्छेत् ब्रह्मणो हि विद्यैकत्वात्पस्य कथमविद्या रूपता
न चामः कश्चिदस्ति वस्तुतो जीवादि र्यस्याविद्या भवे
त् अनिर्वाच्येयमविद्येति चेत् कस्यानिर्वाच्येति किमे
तत् पुत्तानोपपद्यत इति चेत् संवेदनतिरस्कारि।
एकीकावत्तु युक्तिनामश्रवणपतिप्रभासमानस्य क
माभविष्यति न हूयमेव ब्रह्माभिन्नं च कास्यविकल्पे।
न विकल्पवत्तात्तु भेदोयमिति चेत् कस्याये विकल्पनया
पारोनासब्रह्मणश्चेदविद्यायोगानचामेति अविक
ल्पकंच सत्वे विकल्पकससत्पमिति कृतो विभागः भा
समानत्वस्याविशेषात् भासमानोपि भेदो वाप्यत इति
चेदभेदोप्येवं भेदभासनेन तस्य वायात् विपरीतसंवे
दनोदयपववायोनामः कश्चित्वायोपि च भासमा
नहादेव सत्ताम्यत इति भेदोपि भासमानः कथमवि
द्याभासनमवधीर्यागमेकप्रमाणकोयमभेद इति

ई
प्रस
१३८
१३८

वेदागमोपिभेदात्मकपवावस्तुभूतः प्रमातृप्रमाण
प्रमेयविभागश्चेतिनकिंचितपतत तस्मादास्तुवे
चिदेकत्वमभ्युपगम्यापितस्यकर्तृद्वलक्षणभिन्न
रूपसमावेशात्मिकाक्रियानोपपद्यते परामर्शल
लांगतस्वातेत्यंयदिभवतितदाउपपद्यतेसर्वपराम
र्शोहिचिकीर्षात्रयश्छातस्योचसर्वसंतर्भूतेनिर्मा
तवमभेदकलेनास्तुत्तुक्तस्वामिनश्चात्मसंस्थ
स्येत्यत्रतेनस्वात्मरूपमेवविश्वसत्प्रकाशात्म
तापरमार्थमत्रदितप्रकाशाभेदमेवसत्प्रकाशपर
मार्थेनैवभेदेनप्रकाशयतिमहेश्वरइतितदेवास्या
तिउर्ध्वतकारित्वलक्षणस्वातेत्यंमेश्वर्यमुच्यते आ
भासभिन्नयोरितिक्रियापेक्षासंव्यसामामेषषीप
आत्ययोचितंविभज्यते आभासेनभिन्नोजगजश
भासेजगेशचटादिच्छन्नरूपःचिदाभासःकर्तृरूपः।
तितयोःक्रियायकस्यक्रियमाणत्वमपरस्यकर्तृत्वं
नभवेत् चिकीर्षात्रयेणानिर्मातव्याभाववर्गाभेदप

रामर्शात्मनाविनायकावासौक्रियाकथंभिन्नयोः
स्वभावभूताभवेत् कार्यकारणताप्रज्ञावात् कर्त्तृ
कर्मणीउक्तेकारकोत्तराण्यपितृपककर्त्तृत्वानु
प्रवेशीनिपरमार्थतोमयाकरणचोभिन्नेकारक
द्योतेकथमभिन्नासायदिवात्राभासेनयोभिन्नो
जडचेतत्रोतयोर्याचिकीर्षापकसैषमाणतापर
सेषितृतातत्स्वभावत्वमेकपरामर्शोविनेति यदा
आभासोभिन्नयोरहमिदमिति यः परामर्शोपकीर्षि
आंतिरूपीस्यकीर्षोत्मातंविनेति आभासभिन्न
योरकपरामर्शोविनाचिकीर्षालक्षणाकथंक्रि
येतिवापवेक्रियेवाचिकीर्षोवापरामर्शोवापेक्ष्य
सहीनित्यसापेक्षत्वात्ममासः २० यतउपसंहरतिः
इत्येतथाचटयतायाभासजगदात्मना तिष्ठासोर
वमिच्छेवदेतत्कर्त्तृताक्रियाः यतो नजउत्सर्क
रणतानकर्त्तृतातथानीश्वरसाचेतनस्यापि इत्य
नेनदेतत्प्रकारेणोदेजातंयपवतथाचिकीर्षस्त

सैव साविकीर्षावादिष्येयततोप्राप्ताक्रियेतोभिधी
यतेमैवचकर्तृतातावेदेवहेतुत्वेनामर्त्तिकचित् ते
नचटस्त्रिष्टुतीत्यमर्थः चटात्मनातिष्ठासुः स्वातंत्र्य
त्थानमभ्युपगच्छन्नतद्रूपमसहमानोयोमहेस्वरः
प्रकाशस्त्रिष्टुतीतिचटपटाद्याभासत्रूपजगतदा
त्मनायस्त्रयेतितेनतेनजगत्तजन्मस्थितादि।
भावविकारतद्भेदक्रियासहस्रस्त्रयेणयः स्यात्तमि।
सुः सतंत्रस्तस्यापदमिति विचित्रत्रयास्त्रयोसैव
क्रियेतिसंबन्धः तेनमहेस्वरयवभगवान्विषयकतेने
शिवं इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामे
स्वरप्रमभिज्ञासूत्रविमर्शिनाक्रियाधिकारेकार्य
कारणतत्तन्निर्णयणेचतुर्थमाह्निके ५ संपूर्ण।
आयंक्रियाधिकारेद्वितीयोविमर्शः २ यंप्राणस
र्वागमसिंधुसंचः सार्णत्वमभ्येतिकृतार्थतोच तां
नौमहेशांभवतस्त्रिचिन्तारत्नोचसारंपरमागमावि
श्रीमत्सदाशिवोदारशारेभंवस्योक्तके यदेतर्भाति

तत्तानां चक्रं तं संस्तुतः शिवं यवमाधिकारद्वयेन
ज्ञानक्रियासत्त्वं वित्तमनिर्णीते अथेदेवकृत्त
यानामविशेषपदार्थावभासनलक्षणे सत्त्वं समने
तरमेव केचते विश्वे पदार्थ इति तत्राभासत्त्वायव
जउचेतनलक्षणाः पदार्थोलेचकियतात्त्रयेण सं
सृष्टेते न हि प्रसक्तं मायाप्रमातः सर्वत्रक्रमते अत्र
मानमप्येवे न हि यद्यदस्ति तत्र तत्र लिंगव्याप्त्यादि
रूपसंभवः आगमस्य परिच्छिन्नप्रकाशात्मकमा
हेस्वरविमर्शपरमार्थः किं न पश्येदिति तदनुसारे
ण पदार्थनिर्मये विश्वप्रमेयीकरणप्रतिलवतदि
धोतीर्माप्रमातृयदह्यदयंगमीकरणभिप्रायेण नि
रूपयितुमाचार्य आगमाधिकारं तृतीयमारभते त
त्र सोऽकैकादशकेन यवमंतर्वहिरिमादिनाम्ना
लसूक्ष्मत्वभेदइत्येतेनागमसिद्धेशिवादियरणीशो
तमेकैकाभासत्त्वात्मकं दर्शनांतरे सामान्यमिति
यद्वावहृतं यस्य सामानाधिकरण्ययोगादनंतस

३
प्रत्य
१३८
१३८

लक्षणवभासनवृद्धविशेषसर्वकः समस्तोयं
शरीरभुवनादिविभवस्तपरमेस्वरागमप्रसिद्धे।
शुक्लाप्यनुगतेशतीकतस्तत्त्वग्रामेदर्शयतीत्या।
क्रिकतामये तत्राधिकारिसंगतियोजयन्सर्वपः।
तत्प्रतिदोषेचोपसंहारेणिवतत्त्वसूत्रमेवदर्शयि
तमाह एवमेतर्वद्विहंतिः क्रियाकालक्रमानुगा
मात्तरेवतदसोभ्याविशुक्तेज्ञानकर्मणी एवमिति
यतः परदर्शनेक्तः कार्यकारणभावोजडस्यप्रति
ष्टेनकथंविडपपन्नः किंतुचिद्विषयवोतर्वद्विरात्म
नाप्रकाशपरमार्थेनापिवप्रसातथाभासनसूत्रेण।
वर्तमानः कालक्रमसाक्षिपत्क्रियाभिधीयते तस्य
प्रमात्तरेवज्ञानशक्तिवयुषोभर्मस्तदितितस्माद
विशुक्तंज्ञानेक्रियायज्ञानेविमर्शानुप्राणितेवि।
मर्शएवचक्रियेति नचज्ञानशक्तिविहीनस्यक्रि।
यायोगइतितदेतदविशुक्तज्ञानक्रियासूत्रेक्रिया
द्वारेणसकलतत्त्वराशिगतसूत्रसंहारशतसहस्र

प्रतिविंबनसहिसुयतउपदेशभावनादिषु तथा
भासमानमनाभासरूपमपि वस्तुतस्मिन् तत्त्वमित्य
क्तं भवति नन्वेवं भूतं शिवतत्त्वं चेत्तद्विहिततो नतिरिति।
प्रमाणमिदं विषमिति किमयं तत्त्वं स्यात् एकवि
तत्त्वविश्रान्तो च तत्त्वानां कथं क्रमो भवेद्वेदेशकाला
भेदात् एवमेवेतत् किं त्वन्तरदशो त्रिकासादाख्यं
तत्त्वमादितः सहिर्भावपरत्वेत्परतः परमेश्वरम्
यद्यप्येकमेव शिवतत्त्वं तथापि तदीयमेव सातंत्र्यं
स्वात्मनि स्वरूपभेदे तावत्प्रतिविंबकल्पनया द
शयति स्वरूपवैचित्र्यमेव वेदेशकालक्रमः सति
क्रियावैचित्र्यमयो ह्यसौ तत्त्वश्रान्तरीजान्न रूपया
दशातस्या उद्देकावभासेन मादाख्यं सदाख्यायं भा
वंयतः प्रभृतिसदिति प्राख्या सदाख्यायाश्च सदा
शिवशब्दरूपाया इदं वाच्यं तत्त्वं सृष्टिक्रमोपदेशा
दौ प्रथमसूचितं तत्त्वादाख्यं तत्त्वं सहिर्भावस्य कि
याशक्तिमयस्य परत्वेत्त्रिकाभासे सति परमेश्वरे

३
प्रत्य
१३५

शब्दाद्यमीश्वरतत्त्वेनामततश्चसादाव्यस्यपश्चा
उचितावभासनेपतउक्तेभवतिइदृतस्यभावस्तत्
मितिभिन्नानोवशाणोर्वगीकरणनिमित्तेयदेक।
सुविभक्तंभातितत्त्वे यथागिरिबृक्षपुरप्रभृतोना
नदीसरःसागरादीनांचपृथिवीरूपत्वंअत्रूपत्वं।
चेतिततश्चशुद्धैतत्सर्वगोयोमंत्रमहेस्वराव्यक्त
सप्रथमसृष्ट्यावस्माकमेतः करौणकवेद्यमिव।
व्यासलप्रायमुन्मीलितमात्रचित्रकल्पेयज्ञावच
कंसंदारेवधंसोन्मावतयातथाभूतमेवचकारि
प्रतिविंबप्रायतयातस्यैतत्सर्वज्ञस्यतादृशिभाव
राशौतथाप्रथनेनामयश्चिद्विशेषत्वेतत्सदाशि।
वतत्त्वे मंत्रेश्वरादिहपस्यतैतत्सराशोःस्फुटीभूतम
सत्तद्विष्करणसरणिसेप्राप्तेभाववर्गप्रतिमेविष्ये
प्रतिविंमतयाभाति तस्यतततथाप्रथनमीश्वरा
तत्त्वे यस्तत्सदाशिवभट्टस्कर्षरभट्टारकस्यथो।
योयास्यादिहपतयासत्रलविसुरुद्रतसःपृथगे

तात्सदाशिवताग्रहमिदमिति इदमहमिति त्र
दमित्यंशोऽस्फुटीभूतेऽधिकरणे यदाह मंशविमर्शं
निषिंचितितदेस्वरतइतिविभागः १ ननुकस्मा
दियंशुदावियोत्ताह इदंभावोपपन्नानोवेद्यभूमि
मुपेयुषो भावानोवोद्यसारत्तायथावस्तवलो।
कनात् अवलोकनेप्रथनेवेदनंविद्यायथावस्त
त्वेवस्तनुसारितंचतस्याः शुद्धिः अविपरीततावे
यदशोवोयगतवतामंगीकृतवतामतपवइद
मित्येवंभूतेनोदितेनपरामर्शो नोपपन्नानोपरा
मृश्यमानानोभावानोवोद्ययवप्रकाशात्मासा
रूपेवस्तप्रकाशाश्चानमोन्मत्तविमर्शात्माग्रह
मितितदेष्टोयदेवपारमार्थिकंरूपेतत्रैवप्रभुत्
फ्वाहदहमित्यस्यशुद्धवेदनरूपत्वं ४ अथिहान्
त्वादेवतादयात्तत्तदयंविभक्तमित्येतद्भेदग्या।
प्रतिपादयमागमव्यवहारेण अत्रापरत्वंभावाना
मनात्मत्वेनभासनात् परत्वाहंतयास्फुटादाभरा

ई
प्र.स
१५०

वताद्वयगतंकरणंविद्यातत्त्वमाह सामानाधिक
रण्येचसन्निपाहमिदंयियोः प्रकाशस्यदात्म।
मात्रविश्रमाणमनमोर्मावस्वात्मप्रकाशताविश्रं
तिलक्षणोविमर्शः सोहमिसुख्यते यस्मिन्मोर्मावः
सहमिति सचस्वप्रकाशमात्रेपुनरप्यनमोन्मुख
रूपेविश्राप्तिपरमार्थतः तत्राद्येविमर्शोपि शिव
तत्त्वं द्वितीयेविद्येष्टातामध्यमेतद्वये अहमिदमि
तिसमेधुततलापुट्पायेनयोविमर्शः ससदाशि
वनायेईश्वरभटारकेचइदेभावस्यथामलाथाम
लताकृतोविशेषः येयतेअहमिति इदमितिथि।
योतयोन्मायाप्रमातरिष्टयगधिकरणतमहमि
तिग्राहकः इदमितिचग्राह्यतन्निरासेनयकस्मि।
त्रैवाधिकरणेयत्संगमनेसंबंधस्वरूपप्रथनेतत्तम
तीषुदाविद्यातोषुदविद्यातोमायाप्रमात्तृगता।
याअमेवतत्रपदाहमिमस्ययदधिकरणंविन्मा
त्ररूपेतत्रैवेदमेषामुह्यसयजित्तदानस्याः स्फुट

मायाशक्तोवसाविद्येतमेविद्येस्वरायथा मायाप्र
मानरिष्णुमादिरूपेणब्रह्मसितेचिन्मात्रपदप्रसु
रिकर्तृरिचसतिचिदेकरूपेष्वापिभावेषुयदचि
द्रूपतयातदप्रकाशनलक्षणंस्वातंत्र्यसाशुद्धवि
द्यामायाशक्त्यातस्यावेद्यभागेभेदप्रकाशनात् न
चमायेवग्राहकस्यचिन्मात्रभागेतावदविपर्ययासना
त् येनप्रकारेणविद्येस्वराभगवंतोनेताद्यावंतते
तेहिषुद्धचिन्मात्रगृहीताहेमावःसुतस्तुभिन्नेवेद्ये
पश्येतिव्याप्योद्देतवादिनामीश्वरःपदेग्राहकेऽप्रे
शजप्रेतमत्र्यामरमार्थरूपेणालविपर्ययासनश
क्तिःषुद्धविद्याविद्येस्वराणां ६ परेशाङ्गभागतःप
रमशिवस्याप्ररूपमेदावभासनेसदाशिवेस्वरता
तत्रास्फुटतेऽस्माशक्तिरीश्वरस्यावाप्रियतेस्फुट
तेज्ञानशक्तिःप्ररूपेतेभेदेणालविपर्ययासेपिग्राह
कचिन्मात्रतायांविद्येस्वरेषुक्रियाशक्तिःसाचपशु
प्रमात्रपुग्राहकयासोभयविपर्ययासंस्कारेत्वनि।

ई
प्रति
१५१

१५१

परदशादिमाः परत्वेर्णित्वे अनन्यापेक्षा इमिति
अपरत्वमर्णिताः सापेक्ष इदमिति अत्र च तत्त्वद
येभावानां ध्यामत्ता ध्यामत्तत्वाणां सभयांशस्य
शीलरापरत्वमिति वेत्तु भावनिष्ठादणान्तत्वं सत्त्वा
तदवभासयितुं मेत्रे चरादिषु ह्यमात्रसेवे सवस्तु।
साराया तत्र तन्निष्ठसेवेदनदशासां शुद्धविद्यातत्त्व
मात्रवर्गापि ह्यतत्त्वे श्रीसदाभिवेशरभटारकरूप।
तेति संक्षेपः ५ यदमेकेषां मते अहमिमांश्चादको
यो भागस्तत्त्वया प्रथानां शुद्धविद्या अमेतन्ममेते
यो मां विदं भागश्चाह्मादनीयस्तस्य यदवभासने
तत्त्वया नां शुद्धविद्या अस्यादि स इदं सेशः केन भा
स्यतां मायया सत्त्वभावाद्भावे वा प्ररोहप्रसंगात्
अतपवेयं प्ररोहासदिसंयत इदं तो भासयति ततः
शुद्धाभासनां विद्येति ततपवा प्ररूप माया क
त्वात्महामायेयं श्रीशिवदिगुरुभिरुपदिष्टान
देतदाह भेदयोरेव भावेषु कर्तव्येयात्मनोपिया ।

वसंतव्योमनतनाममात्रप्राप्तमित्यं यदाङ्गेरेके
ब्रह्मविस्वरुद्राश्रितसमर्थे किं न गणित इति ।
नामयेयांतरमप्यत्र तत्तद्वयेदर्शयति ईश्वरो वह्नि
रुन्मेषो निमेषे तः सदाशिवः यस्योन्मेषाद्वये जग
तश्च त्रैश्वर्यतत्त्वमेवेन्मेषशब्देनोक्तं विश्वस्य हि ।
स्फुटत्वे वा सत्त्वसन्मेषाणाम् निमेषाणाम् स्फुटत्वापाद
ने अन्तात्प्रतोत्रे च नमिति निमेषः सदाशिवतत्त्वे य
तो जगतः प्रलय इति शुद्धोपसंदः परमेश्वरस्य ।
चलस्यापि अत्र तद्वत्त्वांतरा यति लक्षणाः किं
चिच्चलनात्मनया स्फुरद्भूतान् परमेश्वरस्य हि ।
परमार्थतया ताः शक्तयो यस्तत्त्वग्रामः काचित् श
क्तिरस्य वरुणशक्तिः कोऽङ्गीकारं कुर्वती न कटहा
उपास्या षट्स्थे वचनतामिका काचिदभायेति
एषीस्त्वयमात्रनिष्ठा द्वावस्थे वसन्तामिका य
वे निमेषोन्मेषशक्तीयवसदाशिवे स्वरो तयोस्तु
धिष्ठातृदेवते अर्पितयानामः अथ तदधिष्ठातृदे

३
प्रस
१५२

हृतेपियदेतत्तत्परमार्थप्रथनेतत्रविद्याशक्ति
वापारेयोगिज्ञानिप्रभृतिषुप्रमातृषुतदेत
दर्शयतिः तस्मैसर्वसुभावस्यप्रभावेप्रकाशि।
का विद्याशक्तिः येषुभावेविवर्यासैकरसत्त्वत
गोपाशनीयतेअसत्तेत्रतेदृष्टदृष्टदर्शनभेदेसम
पिजातेएवीक्ताशक्तिरलेनयेदेतदेस्यसुक्तंतस
याप्रकाशिकापरमेश्वरशक्तिर्यत्तत्ताकेविदेवा
ताशुक्तीरादृष्टतदासत्त्वदयःकृतिनाभवति
माविद्याशक्तिः अयमेवचषडवमारादिदृष्टोप।
स्मादायस्यदयमावर्जयतिपक्षः अमेइसवृत्तेः
एतदानंतयोविमेनचमायाजतनिइयणातदाह
निरोधानकरीमायाभिधापुनः मायाशक्तिः पुनर
विद्वेषेसमादोप्रमातृताभिमानेप्रवृत्तेदयती।
भावानपिचिन्मायाज्ञेदेनाभिमानयतीसर्वथैवस
इत्येतिरोयतेआहएतेविमोहिनीमातिरोधानम
त्रनविलयइयंमंतवयत्कृत्यपेवकमथ्येप्राग।

मेषु गणयते दोहितस्यापि युरुमेवादिनिर्देन प्रा
यमपि तावरणमेव तिरोभानमावरणत्रयं स्फुट
यतिः भेदेनैकरसभातेः इतयानात्मनीदिते स
मेवुद्धौ शरीरेवा मायाशक्तिर्विजृम्भतेः सप्तमे प्रा
त्ययेनेत्यभावसमाधौ च तावच्छून्यमाकाशकल्प
मनात्मत्रयं वेत्यभावेचितमहमित्यात्मत्वेन वीत्य
ते उच्छस्वननिः स्वमनादौ वाहसुच्छुसामिति प्रा
णो वायु कल्पः स्यावरजंगमणि वत्सामसुप्रजला
नादौ वा प्राणयवतेजः समुपहृद्दितः स्वच्छेदया
शयकल्पावेष्यप्रतिविंबनवती वा बुद्धिरभिनिवि
ष्यते अंतरहं वेमिडः एव ह्मिति चिंसा यवस्यासु
शरीरमेव एषि वीशायं कुशो ह्मित्यादि दशां ह्म
त्यात्मतया भातिसर्वचैवेदं सूयदिवस्तुतस्मिन्मात्र
सारमेव माययैव तावदचिद्रूपतया भासितं तर्था
विथमेव तमदह्मिति संविद्रूपताभिनिवेशस्या
ने संपादितमप्रशांतजरत्वभावमेवेति उक्तरतम

ई
प्रम
(५३)

वस्तुसंपादनाप्रतीक्षातत्त्वापरमेष्ठिनस्यमायाश।
क्तिरितेतद्विजृम्भतेऽस्मिन्नेनदर्शितेवाग्रहणेनवेत्त
त्वाणोस्तथानदादीनामप्यहेताभिनिवेशवि
षयत्वमसात्वातेस्तच्चयतिः नन्वचिद्व्युत्पादनात्सा
यदिष्टमादिस्तदात्मतायासावभिनिर्विषयमाना
श्चिद्व्युत्पादेति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिविषुद्धेऽर्थे
मेवसादित्वाशोकाह यच्चप्रमातासूमादिः प्रमे
येत्यतिरेकिणि मातासमेयः सकालादिकपंच
कवेष्टितः स्यादेष्टर्थमयोगः सूमादेर्यमहमि
त्यभिनिर्विषयमानोपिमेयतोऽजंकृत तयाहिसते
प्रमेयमसनीलादित्यतिरिक्ततयानभासेतयाव।
तायः सूमादिः प्रमाताकथितः स्यावदेवस्वरूपा
इतिरेकाभिमेतेनीलोदोप्रमेयेमाता तावदेव।
स्यमपिमेयभूतपवसन्माता मेयेदिमीयमान
नादेवपरिमितमिति तादृशादेवमेवांतराडयप
त्रयतिरेकं नत्वेवचिद्व्युत्पादमुपरिमितत्वात् परिमि

मितत्वेवस्यमादेरहंभावस्यतदेवकालादियं
चकं तथाहिकालःक्रममास्तत्रयनप्रमातरिवे
जृम्भमाणस्तदनुसारेणप्रमेयोपिप्रसरतियोदेह
शोभवेमस्यलोवतेभविष्यामिस्तत्तर इमेवमा
त्मानेदेहस्येकमवतमिवयरासुसन् तत्सहवा
दिणिप्रमेयेपिभूतादिह्येकमेप्रकाशयति अ
स्यस्यमादेर्जडस्यविद्याकिंचिज्ञातोनीलनरूपा
बुद्धिदर्पणसंक्रांतेभावराशिनीलसखादिवि
विनक्तिकलाकिंचित्कर्तृत्वोपोत्तलनमयीका
र्यमुद्भावयतिकिंचिज्ञानामिकिंचित्करोमीति
अत्रचोशोतल्येकिंचित्तेकस्मादिदमेवकिंचिदि
तत्रार्थोऽभिषंगस्यःप्रमातरिदेहादौप्रमेयेचगु
णारोपणस्यइवरागोवाप्रियते नचतदुद्दिगा
तमेवेरागमेवतद्विस्तृतेहृदस्यदिप्रसादायाना
भवेत् अपिरागस्तभवमेवबुद्धियर्मासुकेपिच।
दृष्टोभिषंगः अत्रैवकस्मादभिषंगस्यमर्थोऽत्र

३
प्रत
१५५
१५५

यत्प्रानियमते ते ते वे कला विद्या काला राग नियन्ति
भिरो प्रोतो मायया पश्यते चर्य सर्वसः से पुनरति
वितीर्ण सर्वस राशि मध्यगत भागमात्र एवे भूतो।
यमितः प्रमाता भाति इदानीमिदं किंचि ज्ञानान
इदं कुर्वीणो वरको नैव च यस्मो ह्यमिति पञ्चोच भिन्न
विषयत्वमपि भवति कदाचित् यथा अस्मन्नरको
पिनियमात्कार्यते इति ये ते च प्रमातृत्वगतये
वमोतीति तस्यैव शक्तिरूपाः प्रतिप्रमातृभिन्ना।
एव कदाचित् नटमलुप्रेक्षादावीक्षरेष्वायकी
भवेत्परपिनोत्पत्तिसामीक्षरेष्वातिरिक्तं निजं किमपि
जीवितमस्तीत्यसकृत् उक्तं वक्ष्यते चः ६ यदुक्तं।
मिदमित्यत्र प्रमेयेवतिरेकिणामातेति तत्र तत्त्वा।
मेयं दर्शयति त्रयोविंशतिथामेयेयत्कार्यकरण
त्मकं तस्याविभागरूपेण प्रथानं मूलकारणम्
यत्कार्यकारणरूपे त्रयोविंशतिप्रकारेण यत्तस्य
मूलभूतं कारणं सर्वकार्यकारणविभागरूपे प्रथा

नेनामतत्सर्वमेयमिति संवेधः योगिमेव तदीश्वर
प्रभृतीनां हि भूततन्मात्रकारणप्रधानवशीकारयो
गित्वात्सर्वमेव प्रमये संसारिणामपि अनुमानाग
मादिदिशा प्रमेयमेवेतीयत्वे प्रमेये कालादवस्तुप्र
मेया अपि प्रमातार्येवलगा इति प्रमातृशक्तिस्वभा
वत्वात् न प्रमेयत्वेन इहावसरे प्रमातृव्यतिरिक्तः।
प्रमेयप्रज्ञावात्मनि गणिताः वस्तुतो सत्रयो यं प्रमा
तापि प्रमेय एव स तत्र प्रमात्री क्रियमाणश्चाह्लादि।
तत्र प्रमेयता कश्चोच्यते ॥ नन्वत्रयोविंशतौ किं
कार्यं किं कारणमिमांशं क्वाह् त्रयोदशविधा वा
त्रेवाह्योतः कारणावली कार्यवर्गश्च दशथास्त
लस्तत्त्वमते भेदतः प्रमातः सर्वकारणोपयोगश्च।
तदाहोत्रये दशकरणानि तत्र बुद्धिरव्यवसायसं
माणमात्ररूपा ग्राह्यग्राहकाभिमानरूपो हेकारः
संकल्पादिकरणमनश्चेतः करणत्रिधा बुद्धौ श
ब्दात्मव्यवसायरूपाय सुपयोगी निबुद्धौ द्रियाणि

इ
प्रम
१४५
१४५

पंचश्रोत्रे तत्तज्जिह्वाचाणामितिकर्मणि रूपयो
गोनिपंचकर्मैन्द्रियाणितथादिमागो ग्रहणं द्वयः
मिति वहिर्विषये यत्तत्र पाणिः पायुः पाद इति कर
णानि यत्तदेवांतः प्राणे येन क्रियते तदा गिन्द्रिये त
त्तदोभप्रशांसाविश्रान्तिक्रियोपये स्पृशः सर्वदे
हव्यापकानि च कर्मैन्द्रियाण्यहेकारविशेषात्मा
कानितेन स्थितं हस्तोवाङ्गभ्यामादधानः पाणि
नैवादत्ते यवमासतकेवलेतत्तत्स्फुटसर्पणवृत्ति
लाभस्थानत्वासेवांशुलिङ्गमीथस्थानसम्प्राप्यते
इमेवेकराणानि त्रयोदश यथा च कार्यतेपि अ।
साधारणे करणत्वेन व्यपदेशः स्थले कार्यं स्थिति
वी प्रापसे जो वायु त्रभ इति पंच सूक्ष्ममेवामेव रूपं
गंधोरसो रूपं स्पर्शः शब्द इति तत्रैकैकश्रणमा।
काशादिपंचैकैकहृदश्रणवेति दर्शनभेद इह न
विवेचितो नुपयोगात् तत्र स्थले विभक्तमविभा
गस्यावसायकमिति स्थलोपक्रममुक्तं तत्र स्थ

व्याघ्राभासायवमिश्रीभूयवटादिसुलक्षणीभू।
ताः कर्मेन्द्रियैरुपलक्षिताः बुद्धीन्द्रियैरालोचिताः
श्रुतः करणेन संकल्पिताभिमतनिश्चितरूपाविद्या
याविवेचिताः कालादीभिरनुरजिताः प्रमातरिवि
श्राम्यंतीतितामयं यतश्च विस्तरतः तत्प्रधानेषु।
नंत्रालोकसारादिषु मयानिर्णीतमितीहानुययो
गीतविज्ञानितमिति शिवे ॥ आदिनः १५३ ३
तिश्रीमदाचार्याभिनवशतविरचितायामीश्वरप्र
सभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामागमाधिकारेतत्तन्निश्च
एनामप्रथममाह्निकं ओं श्रवणं दितसभावोपिवि
त्रोमातृकल्पनं स्वल्पमेतलवकेयः प्रथयेतस्तम
शिवं यवंतत्पराशोनिर्णीतेयतदंतर्भावेनोक्तम
पिमुखात्तयानिर्णीतव्यं प्रमातृतत्त्वेवितमनिर्णी
तेतत्रैतन्मातृतामात्रेणाभिधानोविष्ठात्मकः
परस्मैतैविंशतिसौक्यैराह्निकांतरं प्रभूयते त
थादिप्रमातरत्रसूत्रप्रसंगिज्ञानमुपदिश्यते।

ई
प्रम
१५२

146

शास्त्रे स हि देयमुपादेयं च स्वभावे विद्वान्मरमोपा
देयस्येति शिवस्वभावे स्वात्मानमभेदेनाविशो जीव।
नेव मुक्तो भवतीति तत्र सो केन ब्रह्मादित्रयस्वरू
पे ततोपि ह्येन हेयोपादेयप्रमातृ तत्वे तत्तत्तु उपयो
गिमलस्वरूपे तत्राते च प्रमातृभेदे सोकसत केन ह
येन समावेशस्वरूपे सोकपंचकेन प्रमातृरेव सप्त
स्यात्तवस्थाः त्रयेण तासो हेयोपादेयविभागो निरु
पयतीत्यादि कस्यामर्थं यत्कार्यस्तु निरूप्यते त
त्रैतन्मातृतामात्रास्मिन्नोरुद्रोपि देवतं भिन्नप्रमेया
प्रसरे ब्रह्मविस्मयवस्मिन्नोः तत्रैति य एवं भूते स्मिन्ना
गससि देवतानुगते च तत्तत्स्वरूपे सतियं देतत्का
लादियं केचं वेष्टितं प्रमातृतास्ये तदेव यस्यां शुद्ध
मुपसंख्यत प्रमेयजाते भवति दशायां संहराख्या
यां तस्यामपि ह्यतदेव तावन्तदृशा संपादनेन मे
पासकलोकं सतदृशादानेन तदृशाया नावे स
समापन्नमासाभिमुख्य संपादनेन च भजमानो भ

ठारक ईश्वर पवरुद्रो भगवान् मोमायाय देवि प्राणा
पानात्मक यर्माथर्मसूर्ये उदिन निशादिविभुक्त
मध्यमज्योती रूप प्रमातृस्वरूप स्पर्शा उन्मीलित
तृतीयेनेत्रे भिन्न सत प्रमेयस्य प्रसरे संपादनेऽपि
तदेव तां नमजन् ब्रह्मा प्रसृते भिन्ने प्रमेये तत्सं
ता प्रवहण लक्षण प्रसरी पृष्ठा तदेव ता विसृः अ
तएव तयोः प्रमेय प्रसर रूप स्पंदे नीलमिमेवे प्रका
शात्मनः प्रायामादहमिति प्रमातृ दशावेषास्तस्य
त्वात् तृतीयनेत्रोन्मीलने देवतैव च देवतं प्रसर
तमतिः संज्ञानम् १ यदेतन्मातृतामात्रमुक्तं तस्य
विभागमागमिकं च संज्ञाभेदे निरूपयतिः पृथक्
मातामायाद्यः संसारी कर्मबंधनः विद्याभिज्ञापि
नैश्वर्यसिद्धनो मुक्त उच्यते स्वो गतयेषु भावेषु प्र
माता कथ्यते यतिः मायातो भेदिषु लेशकर्म।
दिकलुषः यशुः मायया विमोहितः अतएव
कर्माणि स्वात्मनो बंधका यमिमममानयवर्ति

ई
प्रम
१५०
१५७

कालादिवेष्टितः स्रग्मादिप्रमाता संसरतीत्यतः सं
सारीदेहेपि स्रग्मादृश्येवाल्पयौवनादिष्वनुव
र्तय संसरतीव बुद्ध्यादेस्तज्जन्मांतरेपि संसरणेति
यथा तस्रग्प्रकाशनशक्ता प्रमभिज्ञापदे प्रापित
मैश्वर्येयस्यातपवशरीराद्यपि विधमपि संवेदन
मेवाभिमनमानो तपवचिदेकचनान्माचिद्रूपया
मिश्राणस्रग्मायस्रग्पेसपुनर्जन्मवंधविरहादेहे
पि स्थिते मुक्त इति व्यपदेशयोग्यः यतिते तत्र शिव
एकचन इति कः कृतो मुक्तः भूत पूर्वगता प्रमात्रं
तरयेत्तया मुक्तः शिव इति व्यवहारः यश्चासौ मुक्त
स भावांसो गवद्भिमनमानः प्रमिसीत इति संते
यो सामी स्रग्पपरमार्थसमर्पणाश्च पालक इति
यतिरुपदेष्टुः शास्त्रे मायाशक्ति कृतान्मेदान्
तिरिक्तानेव सतो यदामिमीते तदोतैरेव संयैः
पाशत्रयैः बाधित इति यस्मिन् मुक्तः तथा हि वेद्यरा
शिवशादेव स्याद्विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा

दयः क्लेशाथर्माथर्मादिरूपाणिकर्माणि आदिय
दादाशयत्रयावासनाफलभोगरूपोविपाक इति
कालवृत्तमनंतप्रकारं यतः पाशितदासश्रुतिमुक्त
यदैवेनमश्राप्येते देवागसृष्टिविधं मलमिमाह
स्वातेऽहानिचोथसस्वातेऽस्याप्यवोयता दिपा
एवमलमिदेस्वस्वस्वपापदानितः भिन्नवेद्यप्रर्थ
त्रैवमायात्वेजन्मभोगदे कर्तयवोथेकार्मेतमा
याशक्तैवतेत्रये इहज्ञातकर्तृत्वेतावस्मितत्व
सस्वस्वपतस्याप्यहारेनामाएवमलेयेनासावण
सोऽकचित्तोजातः तत्रस्वस्वस्यनिमीलनेसंकोच
तस्थितेवोथस्वेकर्तृत्वलक्षणस्वातेऽज्ञात्मनः
स्वस्वपांतरस्यनिमीलनेविपर्ययोवेसमयथापि।
आणवेमलेस्वस्वपापदानिस्वमेकमेवात्रैवेति
समाएवमलेद्विप्रकारेस्वस्वसंकोचेहृतेभिन्न
स्ययत्प्रथनंतस्यमाधीयमिति संज्ञामात्रं माया।
कृतत्वेनदिमाधीयतामलत्रयस्यापितत्रवर्तनरवो

ई
प्रम
१५८

१५८

यत्र पश्यदेहादेर्भिन्नवेद्यप्रयत्ने सति यथा यमं रूपे क
संमलेयतो जन्मभोगश्च सच नियतावधिक इति
जात्यायुर्भोगफलैर्कर्मैस्तुक्तं भवति अथेष्टमत्मा
नो विविक्तविषयनिर्ग्रहणात्स्वरूपे स्फुटीकर्तृ।
स्वातेऽद्यानि बोधस्य स्य भागस्य तावद्विषयमा
ह सुहृदो यात्मकर्तृपियेषां नो नमकर्तृता नि
र्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भद्राते कर्तृता मया त एषो वि
न्मात्रमेव परमार्थो न त्वदमिति स्वात्मविश्रामानंद
रूपे परमं स्वातेऽयते परमेष्वरेण तथानिर्मिताः स्वा
त्मनः सकाशाद् अनिरिक्ताः अत्र हेतुः कर्तृत्वायात
तमस्वातेऽलक्षणायाश्च मया दभार्भवात् परमेष
रस्य भूमस्वातेऽविपुक्तबोधरूपत्वमिममभिप्राः
यशेषः ८ न त्वस्मादेतो भवत् परमेष्वरातेषां भिन्न
ममोत्पत्त्युक्तकथं भेदः बोधरूपस्य व्यापित्वनिमित्त
कृतसच देशकालाभेदस्य समानत्वाद न्यो मभेदा
भावेऽपि च निर्मितास्ते इति कथं ब्रूवचनमिमांशो

[illegible]

ई
प्रम
१५१
१५१

प्राणबुद्धोवायेसामहमितिचसुत्कारयोगात् क
र्तृत्वेतेप्रलयेनकृताः अकलाःकलाततोपल
क्षितकरणकार्यरहितः अवोयत्तयाःकर्तारस्य
प्रलयावधिहितेतथाभूतातत्ररकालेत्तकार्यः
कारणसंवहापवभवेति यत्तस्मैषानकेवलमु।
कस्यप्राणवपवमलोयावक्तामोपिवासनसे
स्कारस्योयर्मायर्मास्त्येवयद्येवंभिन्नवेद्यप्रयाणे
षोसात्समेसेवेद्यस्यसुषुप्तपदे अपवेद्येत्तन
भवतितेनमायीयोमलपषाविकल्पितोयवस्थि
तविषयत्वेनतथाहिकेपिस्मादिभागविश्रान्ति
गाफनिभ्राजरीकृताः अपवेद्यसुषुप्तपदभाजः
अमेतबुद्धादिनिष्ठाः सुखदुःखवशेषसामान्या
त्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनः संवेद्यसोषुप्तपद
दलीनाः स्थलदेहेन्द्रियात्मककार्यकरणवियो।
गत्रयत्वेप्रलयाकललक्षणसर्वेषां तत्त्वं ८ पवेसा
तेजस्याप्यवोयतेमेवसंज्ञाः स्फुटीकृतः प्रसंगात्

कान्समलस्यविषयोदर्शितः मायामलस्यवपा।
दिकत्वमुक्तं अथुनापुनराणवकान्समलत्वया।
भावेपिषुदोस्तिमायाव्यसमलस्यविषयइतिद।
शेषतिः बोधानामपिकर्तृत्वजुषोकान्समलत्वतो
भिन्नवेद्यजुषोमायामलोविद्येष्टराष्टतेः येचिन्म
त्रमेवात्मतयापश्यंतिअहमितिचमत्कारोह्लासा।
कर्तारस्ततयवसर्वज्ञः सर्वकर्तारश्चतेविद्येष्टराः
किंततनुकरणभुवनादियदेषोवेद्यतयाकार्य।
तयाचभातितत्कुर्विदपट्टट्टस्याभिन्नमेवमदिस
स्तिविद्येष्टराणोमायाव्यसमलयोगः ६ अथमा
लत्रयस्यापियोगपमेनयोविषयस्तेदर्शयित्वा
ह देवादीनांचसर्वेषांभविनांत्रिविधंमलं तत्रा।
पिकर्ममेवैकेमुल्लेखेसंसारकारणे इहविद्येष्टर
विज्ञानाकलास्मावन्नभविनः मायांताधातिक्र
माणतत्प्रलयाकलात्रपिकंचित्कालमविद्यमा।
नभवः येतेतेमायातत्तांतरालपरिवर्तिनोदेवाद।

यः स्यादसंताप्य तद्देशधाशास्त्रेषु परिगणितास्ते ।
सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्रयोपि पुण्यमलाः
ननु मलत्रयमथेकतो ममलः संसारणमेषां संया ।
दयेत आहृतत्रापि तेषु त्रिषुपि सत्सु कान्ते समलेषु ।
अतया सत्रियसंसारणे कारणे यथोक्तं कर्म तस्य
शरीराणि विषयाः करुणानि चेति तत्रुकरणवि
षयसंबंधं यववर्तमानो भविष्यंश्चेत्तनवरं ते प्रवेद्य
तो वर्तमानः संसारणमुच्यते आणवमायामलौत
यद्यपि न न करणे संसारे तथापि कर्मण विना तो
देहादिविचित्रभावाभिनिवर्तनशक्तिपूम्नो विज्ञा
ना कलादिष्विति मुखां कान्ते मेव मले संसारकार
णे तत्र तत्र शास्त्रे गण्यते अत एव तदुपलये ह्येते द
त्तावदसंसारणसोपानपदबंध इत्याशयेन कर्म
बंधाभिमानपरिहानिरेव यत्नतः सांख्यपुराणभार
तादिशास्त्रेषु यदि श्यते यवं मलत्रये स्यैकैकभेदे
स्त्रिभिस्त्रिभेदेस्त्रिभिस्त्रिभेदे नैकेनेति समप्रमातार

तन्निष्ठं नितयावशास्त्रेणैवादि सकलां तां प्रशक्ति
मंतः सन्नेसकंतत्राप्यं तं रभेदेन गुणमुत्पत्ताभे।
देन विकल्पसमुच्चयतादिभेदेन चानंतप्रकारत्वमि
ति ॥ अस्य च मलत्रयस्योद्भवतिरोभावभेदान्ते सावि
एण प्रकारद्वयमिति दर्शयति कालोद्भूतमेतच्च
चित्तं च कर्तृतामये अविद्वत्स्य प्रमादेन मिते गुणत
या स्थितं सुखत कर्तृतायाश्च बोधस्य च विदात्मनः
प्रमादोत्तद्गुणे ज्ञानं तत्समावेशलक्षणं एतच्चेति
यत्रिदशादीनां भवितो चैतमे कर्तृतांशस्य प्राधा।
न्यान्मलेन संविज्ञागस्य निरसं हितत्वा कर्तृतामये
विद्वत्स्य तत्तत्सातं च कलायेन परमेश्वरशक्तात्म
ना तत्तेनोपेक्षितं तन्नुप्राणितं मेलनमकुरुते सु
उद्घोषितं प्रमादेन्देहयं यत्तस्य माया प्रमातुः संवे
पितद्गुणत्वेनाप्रधानत्वेन स्थितं यतो मितमिदेता
यत्र देहादि प्रमात प्रमेयभागनिमग्नत्वात् प्रमेयं
योगोरोयः सुखीयस्तृप्तिर्योयः सर्वत्र परहितः मोह

३
प्रम
१५१
१५१

मिति इदं तैर्वीतैर्हीनाहंभावासेसारिणोपरिस्फुर
तिसेयंजाग्रत्सप्तसुषुप्तत्रयांसेसारावस्था यदात्र
कृत्स्नपदेशाभिमतैर्नेवाहंभावेन स्वाते आत्मना
वायकत्वनित्यत्वादियथर्मपरामर्शमात्मनि विदध
ता ततः सूत्रादेः प्रमेया उक्तं ज्येवा स्यते तदा न र्या
तीता वस्था यदापि परामृष्टतथा भूतवैभवनिर्त्ये
स्ययादियथर्मसंभेदे नैवाहंभावेन सूत्रादिदेहया
त्वेतं सिद्धरसयोगेन विद्यते तदा म्पातर्पदशायां
तदपि प्रमेयता संजती वसेयं त्वयि जीवन्मुक्ता
वस्थाममावेश इत्युक्ता शास्त्रे सम्पगावेशानमेव
हितत्रतत्रप्रधानं तत्सिद्धये रूपे देशांतराणि य
थागीते मयावेश्यमनोयेमामिति अथावेशादि
तं चित्तेन शक्नोषि इत्यादिव समावेशफलवापव
च प्रसिद्धदेहादिप्रमातृभागप्रकृतीभावनानुष्ठा
णाताः परमेश्वरस्तन्निष्ठाणामसजा ध्यान समाधि
प्रभृतय कर्मप्रयत्नाः यद्गीतमपि अभ्यासेष्वसः

मर्थोसिसत्कर्मपरमोभवेति देहपातेतपरमे।
स्वरपवेकरमशतिकः ऊत्रकथेसमाविशेत् त
देतदाहयसुनः कर्तृतायासुख्यत्वंतत्रांतरीयक
असूमादेर्गुणभावस्तस्मिन्नाचिद्रूपगुणीभूतेर्ष
तत्रास्याप्यवोयतेतिमलव्यापारस्यापहस्तनासि
तोयोऽपरोष्णात्मभागोरोधतदाणोमलेनमह
तोभूतस्याप्युनोर्मग्नत्वेनसुख्यत्वंयस्यकर्तृताया
सुख्यत्वमुन्मग्नताइहमेवज्ञानमज्ञानात्मकमल
प्रतिपक्षतादेतसुख्यत्वंसमावेशस्यलक्षणये।
नदेहस्थितोपयनिरितिमुक्तइतिशास्त्रेषूक्तः १८
नन्वेवेपर्युः समावेशात्मिकात्तयंतदतीतरूपा।
भवतदशापशोस्त्वकथेसुषुप्तस्रमजाग्रदशाभे
दशागमेषुक्तइमांशकशासुषुप्तस्रूपमेवता।
वदावष्टेसोक्तत्रयेणः श्रमेबुद्ध्याद्यभावात्ममहं
ताकर्तृतायदे अस्फुटस्वरूपसंस्कारमात्रिणिज्ञेय
सूयता साक्षाणामांतरीहृतिः प्राणादिप्रेरका

३
प्रम
१५२

१८८

मनाजीवनाख्यायवाप्राणेदतापर्याप्तकात्मिका :
तावन्मात्रस्थितोप्रोक्तसौषुप्तप्रलयोपमे सवेद्य
मपेवेद्येचमायामलपुतापुते इहचित्तत्वेस्वस्व।
रूपमास्त्रादयज्ञेयरूपेणबुद्ध्यादिनादेहोतेनच
दादिनावाभासतेयकमेवचेदेखांतत्रविज्ञेभि।
तेनतत्रवास्तवःक्रमोवाभेदोवातत्रापितुखांत।
आत्ममश्वभेदस्याभासतेतदेवंस्थितेयश्चित्तत्वं
सस्वस्वास्त्रादनमाभाःसएवोत्तरभागांतरासे।
कीर्णोयदाविश्राम्यतितदनुदयात्तातमधेसा।
क्षप्रलयेइवतदनादरणाहानिद्रासमापिमूर्च्छा
दाविवतत्रैववाहंतात्रपेकर्तृतायाःपदेपरामर्श
स्फुटत्वादस्यात्मनासंस्कारेणपुद्गेनवेद्यपदवी
मश्वभेदपुक्तोभवतितदासेवावस्थानेमेवपराम
र्शशेषानेपेक्षितनिषेधबुद्ध्यादिविषयसस्पष्ट
परामर्शसंभेदापि अवश्येभाविनिषेधयोगाद
किंचनोदमितेयंभूतपरामर्शवदीकृतसामान्या

कारनिषेध्यातपवसंस्कारशेषीकृतज्ञेयतया।
 सूक्ष्मश्च ते तथाविधेषु ह्यादीनां देहादिनी।
 लोतानामभावस्येष्टमन्त्रमुच्यते यतस्तत्र ज्ञेया
 नां प्रमाताभावस्य तामंस्कारशेषतश्च मेव हि स
 र्वत्र भावो न तत्र सतो सर्वात्मना विनाशः तत्रैव स
 न्ये प्रमातरि समवेता प्राणायानसमानोचनया
 नात्मके वायुचक्रे प्रेरणात्मिका शक्तिः सा च वि
 द्या कलयोः प्रपञ्चक्षेत्रौ यो क्रमेण बुद्धीन्द्रियक
 र्मेन्द्रियवर्गो तयो रंतरीहृतिर्वासाहितयोः श
 हाभ्या लोचनशब्दाभिव्यक्तिस्थानी भहननादि
 का हृतिः तउक्तं सामाभ्या करणहृतिः प्राणाय
 वायवाः पंचेति एवं सूक्ष्मे पवाहतात्तव क्रोपोद्ध
 लिता जीवनमिति मसूक्ष्मपवजीवः संसरति य
 दिवा इन्द्रियशक्तीनां मेव या अंतरी साधारण प्रा
 णात्मिका प्राणशब्दाच्चा प्राणादिमारुतवि
 शेष प्रेरणामयी सैवाहमिति शयानाजीवनेत

ई
प्रम
१५३

१५३

दाश्राणपवजीवः संसारी सपवश्रुतः प्राणश्च पुर्य
एकशब्दवाच्यः प्राणादियंचकं बुद्धीन्द्रियवर्गः क
र्मन्द्रियगोणनिश्चयान्तिकाचयतोपीर्यन्यतेतत्र
मात्रयेचकं मनोदंबुद्धयश्चमेतन्मात्रोदयत्रये।
एगमनोदंबुद्धीधूमिरायइतिचवदेतपवेयउभया
त्मकं पुर्यष्टकं तावतेव सुदेयाविश्रान्तिस्तस्योस
त्पायदहेताः सुषुप्तायावोभ्यतलाणभावत्रयेक।
चक्रियासभावेतस्योषुमेमलेनदिप्रमातासुषुप्त
कलयात्सुप्तः स्वागतत्रिमजनेनसुप्तसुप्तसुप्त
भावः कर्मवेति तत्रश्चमस्योषुमेनकिंचिद्वानिनि
केवेद्यमितिमायीयमलाभावादपवेयेतत्र प्रा
णसुषुमेतत्स्पर्शकृतस्यसुखदः स्वादेर्भावात्तस्मा
यावमस्तिमलमितिसेवेयेतत्र पवेगादगाफ
सुषुप्तदितयवत्तलयोपिमंतव्यः सपरंदेहादि
प्रभंसात्रुदयकृतः चिरतरकालश्चसुषुमेतदेहा
यनादरकृतमपिरकालेवेतिविशेषः तत्रापिप्र

महते निद्राया तदोषकृतं सूक्ष्मं द्रव्यं तदोन्माया
दिस्त्रांतं शक्यं तं समाधिरिमायवांतरभेदाः केचि।
तु समाधिरूपं सेवेयमभेदमभिमिति प्रपन्नाः १५
नन्वेव सुषुप्तवेद्यपदविनिर्मुक्ता सुषुप्तावस्था तस्य
मजाग्रदशयोक्त सुषुप्तवेद्यावभासयोगिमोः को
भेद इमांशोक्तस्योक्तद्वयेन भेदमाह मनोमात्रपक्षे
पक्षविषयत्वेन विभ्रमात् सूष्टावभासाभावान्।
सृष्टिः समपदं मतं सर्वाक्षगीचरत्वेन यातवा सत
यास्थिरा सृष्टिः साधारणी सर्वप्रमातृणो सजागर
वाह्येन्द्रियापिष्ठानानि चक्षुर्गोलकादीनि निमी।
लिनानि निद्रयमानस्य लक्ष्यं तेन च तेषु निमीलि।
नेषु वाह्येन्द्रियग्रहणव्यापारोदृष्टः तेन सुषुप्तोपवम
नो मार्गे रूपस्पर्शादयो भावाश्चक्षुर्ग्रहणसमुचितेन
सृष्टेन सुषुप्ताभासनयोग्याः परमेष्वरेण सृज्यंते न ह
यानि ह्येव दर्शनादिषु सापिदेशकालांतरादि
योगेन अतएव मनोमात्रस्थितत्वादिव न प्रमात्रेतरसा

इ
प्रस.
१५५

१८५

धारणेयं स्मृष्टः यत्तत्र वासं द्रियविषयत्वं प्रमात्रं तत्र
साधारण्यं च कास्ति तद्यथा विधावद्भानि तावत्तथे
वतथा पुनरकाले प्रबुद्धस्य न तथेति परामर्शेन तत्र
ये निर्मूलत्वेन आवभातीति भ्रान्तम् यानि हि प्रमात्रां त
राणि स्वमेवेन्द्रियाणि च भ्रान्तिपत्तानि प्रबोधकाः
लभाविभिरेव च ते रभिन्नानि निश्चयः प्रबोधकाले
च न तथेति निश्चयानुवृत्तिरप्युक्तैव तेन भोयमपि
भ्रान्तमुच्यते भ्रान्तत्वेमेव चास्यैर्यम् पवमिन्द्रियावि
षयत्वेनेव साधारणत्वमादिमेम् विभ्रमेणैव चास्यै
र्यमिति स्वकंठेन तज्ज्ञात्यतियोगिधर्मनिद्रयणा
वसरेपि न दर्शितं यत्तत्र भूताया स्मृष्टिः मायाशोः स्वप्न
समये भावात्स्वप्नपदे स्वप्नकाले विषय इति तथा भूत
तविषयं प्रमात्रत्वं स्वप्नकाले विषय इति तथा भूत
विषयेन्द्रियदशकस्योपलक्षणं यत्तत्र वास्तववि
षये सर्वप्रमात्रसाधारणत्वेन निश्चयानुवृत्त्या वाधा
रहितया परमार्थत्वेन च कास्ति तत्पवस्यैर्यविष

यस्य सा सृष्टिः पशो जागरः तद्विषये प्रमातृत्वे जाग
रावस्थेति यावत् यावच्छातुहतिस्तेष्वेयं निश्चयस्य च
कालितावजागरः तन्मध्यपवनिश्चयातुहतिनिर्मु
लनात्स्वप्नसमवभाससारत्वात्स्वनोस्वप्नेऽपि दीर्घं
यत्र समान्तरे सतदपेक्षया जाग्रदेव जाग्रदभिमतम
पि वा दीर्घं दीर्घकालान्तरे निश्चयातुहतिनिरोधः
जाग्रदेतदपेक्षयापेक्षितमंतव्यं १० आसंतिम् ।
एतदेव त्वप्रदर्शनेन तत्र यावत्प्रातः प्रभृति तपोदे
यत्वे सच यति हेया त्रयीणां प्राणादेः प्राथमत्वं
तृतायुगे तदानीं पचय प्रायमुत्पन्नः स्वादियोगत
यत्राये प्रमाता मा गोपादानतदिच्छाप्रयत्नाधि
कं परिल्लेशं पश्यति तदेवास्पृश्यतया भातिसत्त्वा
स्पृष्टः स्वयोगवेचि श्रोणे वक्तुः तस्मै तदवस्थात्र
ये संभवति यतः कर्तृत्वात् त्रयं स्वात्मविश्रामाने मो
र्मुत्पलक्षणमानेनैकचनेन यस्मिन्मयेव पुस्तयदा
प्राणादिहतिश्च मयुर्यस्य कदेहादिभूमिषु युगाः ।

[illegible]

प्राथम्येदेयतायां कारणमुक्तं तस्मै जाग्रदादित्र
येयवतर्हितर्यादौ तदभावात् तस्मावेशे बुद्ध्या
नानुपपत्तिरिति सौकद्वयेन शंकोपरिहरतिः
प्राणपानमयः प्राणः प्रमेकं स्वप्नजाग्रतोः तः
स्तेदान्मासमानाद्यः सोषुप्ते विषुवत्स्विवः ममे
च गत्सुदानाद्यस्तं यं गोद्वयं भुमयः विज्ञानकालं
त्रेणोद्याने विष्णुत्मकपरः प्राण इति प्राणनत्र्या
जीवनसुभावायेये विद्वपस्पृष्टिस्मात्तावत्सा
मान्यपरिस्पंदत्र्यादेहप्राणादेरचेतनस्पृष्टेन
यमानता संयादनात्मिकाह मिति स्वातंत्र्यशेष
सारासती विकल्पत्रयपरामर्शमयी सैव प्राणादि
विशेषात्मनायं च तत्र्यतां भजते तत्र किंचिज्जहती
कचिमतं तीक्ष्णप्रसासनिष्ठा सत्र्याक्रमेण प्राण
त्वमपानत्वे च विशेषं दर्शयति तदिदं विशेषद्व
यं जाग्रतितावत्स्फुटमेव देहात्प्रमृष्टविषये विप्रो
तेः प्राणपानयोः सुस्पृष्टत्वात् स्वप्नेऽपि तद्वयमस्य

वसपतोपिदिप्राणपानौनिर्गमप्रवेशात्मनोस्फु
ट्मेवापेरणलक्ष्येते स्वयमेवववेद्यसंवेदनात्या।
गोपादानरूपास्थितिः संवेद्यतेपवतेनप्राणना
प्राणपानविशेषद्वयमयीजाग्रतितथास्वप्ने
समंसमःतदेवतद्यदासुतरोपुष्टंभवति तदासु
षुप्तःप्रमातातमेदेसौषुप्तेपदेतद्विविधमपिसमा
नरूपविशेषप्राणीयेस्वीकरोति संवेमेतावत्सु
षुप्ते यद्यपिप्राणपानसंतेलक्ष्यते तथापितयो
र्मध्येयाविश्रान्तिस्तेदयसुदनेरिनिद्रियेप्रदेशोतदे
वमुद्यतस्तेषुप्तमिति तत्रप्राणपानयोर्यच्छेदो
विश्रान्तिकंचित्कालेतदात्मासकलरसादिवर्गसो
र्धाधरतिर्यत्समानीकरणव्यापारात्माततपवत्सु
त्समविकासदानातर्जयीतजरजकारीसमानीदि
नरात्रिरूपयोःप्राणपानयोःकंचित्कालंसांम्यादि
च्छेदनाश्वविषुवत्कालतत्सुःविषुव्याप्तिसमानी।
करणमर्हतीति तदर्हमिति वतिःतयमानेवतेरेव

वचावयवद्वयद्वयोनिवतश्चिप्रयोगात् तद्विभायसि
हेनचावचनिकंविशेषंवादिनरात्रितद्वनाधिकत्वत्
क्षणंभवतिप्रययविरतमितिशतैरिविषुवत् तत्र
चविषुवतिविच्छिद्यमानस्यप्राणायानस्यसंस्कारत्रय
तयासङ्गावः सैवद्विविच्छेदोनतसर्वात्मनानाशेति
इत्युक्तमसकृत् ततश्चहानादानयोर्वीजत्रयतास
सुप्तिश्चयतिचसर्वाः प्रलयाकलांतः पशुवर्गः यदात
माप्राणनाहतिर्वीमदक्षिणमार्गोविलीभावयेती
मथ्यत्र्येणेजेनप्रवहतिनदातस्यवहणेसकलस्य
भेदस्याभेदसारतादानतक्षणविलापनमाप्यानमे
वसमिषोविदधती उदानहतिर्वित्तानकलादारस्य
सदाशिवांतसावत्तर्वात्मिकादशमायोर्द्वैद्विर्विर्त्त
नाकलाश्चित्ततः प्रभृतिगलनेप्रवर्तते विलीनेत्त।
भेदेसर्ववेद्यराशित्रयतत्त्वभूतभुवनवर्गात्मकदेह
ध्यापारत्रयप्राणहतिर्वीमत्रयाविष्ठात्मकपरि
वोचितातर्यातीतत्रयाप्राणपवप्रमाताप्राणायान

ई
प्रम
१५०

157

रूपः समानरूपउदानरूपोपानरूपश्चेति समानाधिक
राणां विज्ञानाकलशासौमंत्रशासौवर्गायेत्या।
ईशश्च सदाशिवेश्वररूपो यो सावितितदानः यत उ
क्तं भवति यथापित्तद्वीपतदीतयोरप्यस्ति प्राणनाम।
यान्तीवत्तस्युत्थानस्य चानुपपत्तेस्तथापि भेदोप।
संदोशेण भेदविश्रान्तिप्रायामादनयोर्दशायोः सख
उः त्वादि वैचित्र्यायोगादेकचनसात्मविश्रान्तात्म
कपरमानंदमयत्वेनोपादेयत्वेनैव सप्तमादौ तत्संस्कार
रूपतास्फुटवेद्यावभासरूपसंभेदस्य विद्यमानत्वा।
दस्ति सुख उः त्वादि वैचित्र्यमिति हेयत्वेनैवेति युक्तम्।
क्तं हेयात्रयीयमित्यादि भगवत्तत्त्वविशेषशरीरस्य प्रा
णापानसमानोदानव्यानरूपतैरेव सकलगतो ह्य
सप्रवेशप्रलयाकालविज्ञानाकलादिवर्गसदाशि
वरूपतास्फुटवेन दर्शितं यथोक्तं षड्विंशदात्मकं
विश्वं शंभोः प्राणादिशक्तय इति २० इति श्रीमदा।
चार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रसभितासु

त्रविमर्शिमासागमारिकोरेतस्त्रिपुणोद्विती
 यमार्त्तिके ४ अनंतमानमेयादिवैविच्यभेदशा
 लिनं आत्मानं यः प्रथयते भक्तानो तं स्तुमं शिवम्
 एवं स संवेदनो यः पत्मागमसिद्धं महेच्छरूपे आत्म
 स्वरूपं यदीयकारत्रयेण वितर्क्य निर्णीतं तदेव संदे
 येण शिष्यबुद्धिषु निवेशयितुमागमार्थसंग्रहे
 सोकाष्टदशकेन दर्शयति स्वात्मेव सर्वजंतूनां
 मिमादिनीमलेनोपपादिते च तं नैकेनात्तिके
 न तत्र सोकेन पारमार्थिके रूपमुक्ता सोकनव
 केन वेद्यस्वरूपं प्रमातृप्रमेयतत्त्वदिशा सप्तकेन प्र
 तीभिजात्मके मोक्षतत्त्वे सोकेनोपसंहारं दर्शयती
 ति नामर्थं ग्रन्थार्थस्तु निरूप्यते स्वात्मेव सर्वजंतू
 नामेकपदमहेच्छरः विषयत्रयो ह मिदमिमांसेनाम
 शां हं हि तः इह जडस्त्वावस्थेत न निमग्नो भवति
 इदमिति हि जडपदमर्शो ह मिति संविद्यमानमर्शो
 वविश्राम्यति ततश्च जडानिरात्मान इति जंतवपव

३
प्रम
१५८
१९४

जीवाः सात्मानस्तेषां च महेश्वरपदवत्सात्मा सपवम
हेषरोनयमः कश्चित्तयतः संविस्तभावोसौ संवे
दश्च न देशेन कालेन न स्वप्नेणा कीपिभेदः कामेदे
हप्राणादयोभिद्यंतांततेज उपदयाश्चेतननिमग्नः।
यवेतेकपवचिदात्मा स्वातंत्र्येण सात्मानियतो वैश्व
रूपं भासयति ततो महेश्वरो तं शीतामिदं तां कृ
त्वा परानुन्मावसात्मा विप्रोतिस्पाहं विमर्शपरि
सर्गः अतएव सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वेनाप्ययत्नो यो।
पयते विचित्रबुद्धिकर्मद्रियविषये हि यथाज्ञातः।
न कर्तृत्वे एकस्यैवात्मनस्तथा इन्द्रियस्यानीयरु
द्वे तत्र तस्य हस्तविषयस्य भावराशेर्यज्ञाने कं रणे च
तदेकत्र चिदात्मनीति १ ननु यद्येकपदायं महेश्व
र इत्यत्रात्मा कस्तु हि बोधयदवमोचनायेतद्यमइ
त्याशंकारु तत्र समूहे देभागे बुद्ध्यादिग्राहकात्म
ना अहंकारस्य मर्शपदेनोत्तमनेन तत् २ तत्रैव
सात्मानि महेश्वरो स्थिते तस्मिन्नेव प्रकाशस्वप्ने स्वा

मदर्थोतेनैवपरमेश्वरेणस्वातंत्र्यात्तावत्सुखः सं
कोचप्रः संरुदंभागसन्मध्येयदेतदुद्दिष्टाणादेहसु
यमिदंतयावेद्यंतज्जिन्नस्यवेद्यस्यग्राहकतयासमुच्चै
तमिदंभावाभिभवाप्रभविस्सुखात्कृतकेनासौना
हंभावेनपरामर्शेनभासमानेचकास्ति अहंदेवद
तोद्भवैवइति २ नचेवेअप्यस्तथापिकस्यवेद्यः
ईश्वरव्यतिरिक्तोदिकेनोस्मितदेतत्परिहृतमाह
ससत्त्वापरिज्ञानमयोनेकः प्रमात्मतः तत्रसूक्ष्मो
क्रियानंदोभोगोऽखसखात्मकः संपरमार्थतो
नकश्चिदंयः केवलेस्वस्मादनुतरात्मातंशायदासा
त्मानं संकुचितमवभासयति सपवनदास्यसर्पण
सत्त्वाप्ययदपरिज्ञानंभासमानत्वेप्यपरामर्शरू
पंतदेवकारणत्वेनप्रकृतंयस्यसर्पणत्वात्वातिमा
त्रतमः पुरुषस्तुच्यते अतएवनेकः तत्रदेहग्राह
णबुद्धिविशेषेणसंकोचग्रहणात्सचप्रमान्भोक्तृ
संबंधंभोगलक्षणमनुभवतिभोगश्चनामतस्ययो

ई
प्रम
१५५

159

कलितौक्रियानंदोकीलताक्रियाडःखितजेदिप्र
काशाप्रकाशाचोचल्पत्पंडःखसुच्यते प्रकाशात्पं
चसत्तेसुखितमस्तप्रकाशात्पमथ्येविश्रामः प्र
लयस्थानीयः १ ननुसृष्टावियतेनकिंयवच्छेद्यं
किंवसंयास्यमिमाह सांगत्त्रयेषुपसज्ज्ञानेक्रियाच
या मायात्तीयेतेपवयशोःसत्तरजस्तमः ५ विष
त्पस्यभगवतःस्वत्पभूतेयवविषत्रयःप्रकाशेय
श्वविमर्शलेतावज्ञानक्रियेस्वत्पपरामर्शपरिभा
गेनेवत्तयद्भिन्नतयापि विमर्शनेस्वत्पपरामर्चेयव
विश्रांतमहमिदमितिसदाशिवेस्वरपरमार्थसा
भगवतोमायाशक्तिःतापतास्तिसःशक्तयोभगव
तिनैसर्गिकोदृष्टाःस्वत्पपरिज्ञानेत्तुभिन्नेषुभावे
पुत्तानेक्रियाशुद्धमेवभिन्नत्वेप्रकाशविमर्शसूत्र
मितिपशोःप्रकाशाप्रकाशोअप्रकाशाश्चेतिक्रमे
णसत्तुडःखमोदलदाणानिप्रकाशक्रियानियम
नशीलानिसत्तरजस्तमोसि ५ ननुचैवेसतियथा

परमेश्वरस्य ज्ञानक्रियामायाश्च्यतिरेकिमः शाक्तः।
यश्च्यते तद्वत्प्रशोः सत्त्वरजस्तमोसिप्रसज्यतेत्यति
विकानिचतानिपुंस्तकाङ्गण्येतेतदेतत्कथं इति संश
यं सयतिः भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तिस्तेनापदिश्यते
यस्योपणानोकराणकार्यत्वपरिणामिनो ५ सत्त्वमेव
स्याद्यदिभेदग्रहो न भवेत् भेदव्यवहारस्तथैव विचार्यते
ततसेकुचितविन्मात्रस्वभावः पुरुषो नाम नैसर्गिकं
भावविषयप्रकाशनादि रूपं सर्वदा तत्त्वसंगतं अपि।
त्वत्त्वसंबंधकृते तत्त्वतस्मात्त्वसोः शक्तिमद्भेदेन प्रो
क्तमानाद्भेदेन यत्तत्त्वानि मत्वादीनि ततः शक्तयो
व्यतिरेका मुक्ता इति नोच्यते किं त्वपकरणत्वाद्गुणा
इत्युच्यते ननु पुरुषा किं मिति ते भेदे नोच्यते उच्यते सु
खदुःखमोहपरिणामरूपमेतत्करणत्रयोदशकं का
र्यदशकं च सुखादिस्वभावत्वेनानुभूयत इति सुखदुः
खमोहाः करणकार्यवर्गतादात्म्यवृत्तयो यदि पुरु
षस्यापि तादात्म्यं भजेरस्तर्हि पुरुषः कार्यकारणपर्यं

ई
प्रम
५०

तसृष्टिमयः संपन्नः परिराममसृष्टितरिति स्वातंत्र्य
शक्त्या पुरुषो विस्मय इत्याद्याते तथाप्यनकश्चिन्म
रुष ईश्वरपवतस्मादप्रमभिज्ञानमयपुरुषस्रूपवे
चोरे सदादयो भिन्नापेवेति स्थिते ५ ननु ज्ञानादीनि
कथं सत्तादि रूपाणि पश्यं प्रतीमाह सत्ता नंदाः क्रि
यापत्यस्तदभावोपि सापक्षोः त्वयात्मा तत्रैजडः ख।
लेषि सत्त्वतमो मये इह तावत्प्रतिविस्मयावभासमा
नैवेचिञ्चलतागेन सृष्टादिनाया लयितो सप्रकाश
स्वभावस्तस्य विस्मयेतर्या सत्ता भवनकर्तृता स्फुरता
रूपापर्वव्यातो व्यासा स्फुरता महासंते मत्रैव प्रक
शस्य विमर्शा यतिरेकादिसर्गात्मकचमत्काररू
पासती क्रियाशक्तिरुच्यते परौ न्मुख्यमागेन स्वा
त्मविश्रान्तिरूपता स्रैवेवानंदः न देवं भावतश्चिदा
त्मतयैवेव रूपतापक्षोस्तसत्ता तदभावसंक्रुचित।
तद्रूपतात् तेनेयासौ सत्ता नंदभागस्तस्य काशास।
विरहितसत्त्वं यस्तदभावस्तदावरणमोह रूपेण मः।

एते च ते सत्तमसी नीलानीलवत्सरस्परपरिहारे।
णययपिवर्तेते कार्यनकारणत्ववत्तथाप्येकया।
रामर्शगोचरी कार्यधर्मपेक्षया चित्रयुतंगसंगत
नीलानीलात्मक रूपमायेनामोर्मिप्रतयपिभा
तः अतो यो येन यात्मा मिश्रसुभावस्तत्र यो गुणः अ
तयवप्रकाशाप्रकाशरूपयोः सत्तमसोरत्र सो
षेणावस्थानमिति उः खलं प्रियपुत्रो देरेकचनप
वद्विप्रकाशः सख्यकचनयवाप्रकाशो मोहः
यस्तु कथंचित्प्रकाशो यथा मयाधिकदेह रूपतः।
याः न भिमतया कथंचिच्छाः प्रकाशो यथागतगा
दकल्याणधर्मयोगितया भिमतया तदेव उः खल।
त्वे अयमेव वसुधापरीभावसारः क्रियापरमार्थः
अत्रानुभय रूपे तनास्ति प्रतीतो कस्योचित्कल्पिता
कल्पित रूपयामनुप्रवेशात्तस्य तथा हि नीलेतावद
कल्पित रूपयोऽपि यिभाति नीलाभावस्तच्छोपि
कल्पना कल्पितो भासमानत्वात्तावदसवहारपरमा

१६१
र्थः तत्र भयव्यापि अणात् नीला नीले भातु नाम य
त्र भयस्येति नीलप्रतीत्या तावदकल्पितयानवे
षयीकृतं चेत्तत्कल्पिता मनीला धियमनुयावेत्तत्र
यत्तत्कल्पिता धियेनाविषात्कल्पितया विषयी
कृतं नीलमेव स्यादिति न योऽप्यातर्क्योऽस्ति यणः
अपि स्यात्तर्क्योऽप्योऽप्यासतासत्वे तदभावस्तु मोक्षयात्मा
रजश्चेति संवेद्यः ८ एवेतावत्परिपश्यन् प्रमादत
त्वे संदेयेण निर्णीतमथ प्रमेयतत्वे निर्णीते यथो
तावदित्यभिदं प्रमेयतत्त्वमिति निर्णीतमाह येष
सामयिके दंता परामर्शभुवः प्रभोः ते विस्मिन्ना वि
भिन्नाश्च तथा चित्रावभासिनः इहाभासा एव ताव
दर्थस्तत्कृतो च परामर्शो को न कदाचिन्मि श्रीकि
येते यदा विशेषस्य ता कदाचिदमिष्टा यव परामृ
श्यंते यदा सामान्यस्य ता ते यते तभयात्मानेपि अ
सामयिकेना कल्पितेन इदं भावेन सहजभेद पराम
र्शस्येणां गुलि निर्देशादिप्रत्येनो गचरी कार्याः प्र

भोरपि न केवलं स योजातवलादेर्यावदीश्वरस्यापि
तथा तेन सामान्यविशेषप्रकारेण चित्रतयावभासेन
चित्रत्वं हितयोः यन्मिश्रतममिश्रत्वं च पुनरप्येकं
ताविश्रान्तेभातीति ईश्वरदशाद्योभावो ह्यसन्नोत्तरीय
कत्वेन संवित्संकोचरूपे निषेधानुपरजनजर्यमा
त्ररूपेण संवित्संकोचो नैव प्रकाशमानेन हंतानि
येथरूपासमामयिको मिदंतामुह्यसयति ७ एवं
तावदीश्वररूपस्य पत्नुरित्यं प्रमेयतत्त्वं परमशिवेन
भगवति प्रमेयकथेव कथमुतिष्ठति प्रमेयकथे
त्यायकत्वमेव भगवतः सदाशिवे श्वरत्वमनोभुना
यस्य प्रतिकोटकप्रमेयस्य हंतोत इति संदेहमपीह
निसोकात्रयेण तेन भिन्नावभासार्थः प्रकल्पाः प्रस
गात्मनः ततदिभिन्नसंज्ञाभिः स्मृत्युत्पेकादिगोच
रेः तस्यासाधारणी स्मृतिरीशस्मृत्पजीविनी सेवा
प्यज्ञतया सत्तेवेशांकातदात्मनः स्वविश्रान्त्युप
रोथाय च तया प्राणरूपया विकल्पक्रियया ततद

ई
प्रम
५२
162

एवैविश्रयपयाः त्वविशेषेमतोयतिप्रमगात्म
नस्तस्येप्रमेयपुत्राश्रयानदीश्वरवउक्तनयेने।
तिमित्ररतिमिश्रामिश्रतयाभिद्यमानशुभासोये
यामर्थानोतेविशेषसामात्मानोर्थः प्रमगात्म
नः प्रतिपुरुषमव्यामिश्रस्वेवेदनावगमपुत्रपस्या।
सेकीर्णद्वेप्रकाशात्मानः प्रकल्पाविकल्पनीयाः
प्रतिप्राणिस्ववासनानुसारेणविभिन्नाभिः संज्ञा।
भिः प्रियोयेशत्रयमित्यादिकाभिर्भावनाविशो।
यानुसारेणततद्विचित्रसुखदुःखसुपपुक्ताभिः
स्मरणेतत्पेदोणेसेकल्पनेअमत्रान्यत्रचविकल्प
योगेयतउक्तेभवतिईश्वरस्यविकल्पात्मकतामेत
रेणशुद्धविमर्शविषयीभावाश्रयाः यशोस्त्वयो
मापोदनहेवाकिनिविकल्पेसमावृठास्तेअर्थाभा
वंनिसांसविकहानादानादियवहारोपयोगादि
नि नन्वविकल्पतेयावार्थस्त्वावनेवविकल्पते।
तत्तेविशेषः प्रमेयस्यपतिपुत्रपतायां उच्यते न

मेतिपसुकर्तृकामृष्टिसोषामर्थानामीश्वरसृष्टा।
नामुपनिर्वर्तिनी अतएवतामीश्वरसृष्टिसुपजीवेते
असाधारणीप्रतिप्रमानुनियतातयथा इदेत्यमि
तियेनसृष्टंतसेवतदानामस्यननुयादिपशोरपिस
ष्टिशक्तिरस्ति तर्हि ईश्वरपवसममीश्वरपवासौ न।
नवेसाधारणत्वेकस्मात्सृष्टेर्नभवति भवेद्यदिसृश
क्तिं परिजानीयात् यावतासातस्यापरितातापरव
शस्येवसतोविकल्पक्रियाविकल्पनशक्तिरुदेति
ननुकेनमातस्योक्तप्यतेआह ईश्वरस्यपवामर्शत्र
पतयाशब्दाशिलक्षणास्यशक्तिः स्वतन्त्रवि।
श्रान्तिलक्षणापरमैश्वर्योपरोपप्रयोजनाब्राह्म्यादि
देवताचक्रमयीतेस्तैः ककारादिर्वर्णवैचित्र्यैर्वि।
चित्रातयायासौविकल्पतक्रियातस्यपशोरेकत्र।
निरूप्यभावास्त्वलातेनमित्रमयेशत्रयमित्या
दिर्वर्णवैचित्र्यानुविदतयाविकल्पनक्रियया न
दात्मन ईश्वरसमावसेवपशोरसाधारणीसृष्टिः

ई
प्रत्य
१५३

163

यंचवक्रस्य तर्दतो हस्तो न भसि थावती मपि विमि।
अतया विकल्पसृष्टिस्तानाभासानी चरसृष्टौ नेवे
यजीवतीति सर्वापाशवी प्रमयसृष्टिरी चरसृष्ट्य
यजीविनीत्युक्ते १० नन्वेवेयदिपाशवीसृष्टिः से।
साररूपा तर्दिपाशमेचरीसृष्टिः पशोः किं ऊर्यादि
ति निर्नीयेते साधारणे मथा चैशः सर्गः सृष्टावभा
सनात् विकल्पहनेनेकाग्र्याक्रमेणे चरतापदम्
ये चरः सर्गो हि धासाधारणश्च वटादिरसाधारण।
आमयेति निर्दिष्टो विवेकादिः तस्य वसा मा मलत्त
णं सृष्टावभासनेनामसोये सर्गो यदा विकल्पहान
क्रमेण तस्मिन्निर्विकल्पकपरिहृती तपवसृष्टाभि
र्येपकाग्रतमवलं व्याहृतिमिदमित्ये चर्ययरा मर्श
पदं भवति तदा तः लक्ष्यवर्दिहृष्टिनिर्मेयेने चर्य
होरोपदेशादिशाक्रमेणाभ्यासतारतम्येन पशोः।
यश्चुदं प्रतिहंती चरत्वे च दर्शयति किंच योयेवि
कल्पसर्गः पाशवउक्तः सोपियममयेति पूर्वोक्तसु

॥

यवैयरीमेनपरिज्ञातयेषाशात्मापरिज्ञातातादा।
त्पस्यभवति तदासोपिसाधारणयवआप्यायना
भिचरणशान्तादिविकल्पस्वमस्तमेत्रस्यभावितं
तःकरणस्य ॥ एवंविकल्पनिर्झासेननिविकल्प
स्यमात्मीभावेविष्वात्मसाक्षात्कारालक्षणःस
प्रत्ययपवमोक्षोदर्शितः अथुनाविकल्पनिर्झासा।
भावेपितंदर्शयति सोहेसमायेविभवस्मेवेयपरि
जानतः विष्वात्मनोविकल्पानांप्रसरेयिमहेसता
नहिप्रसगात्मनामप्युःकश्चिदमोयोदमपितय
रिग्रहीतग्राहकप्रकाशकचनःपरियःसप
वाहेसवाहमेवनस्यः कश्चित्प्रतोविकल्पसृष्टि
रयिसमस्वातेचलक्षणोविभवइतियवेविमर्शोद
ठीभूतेसमपरिदीणविकल्पोपिजीवन्नवमुक्तः
यथोक्तेशंकापिनविशंकेतनिःशंकत्वमिदंस्प
टमिति १२ नन्वेवेवदमुक्तयोः प्रमेयप्रतिकेमेदउ
च्यते मेवेसाधारणमुक्तः सात्माभेदेनममते मदे।

३
प्रत्य
१८५
१८५

सरोयथावदः पुनरन्ते भेदवत् श्रीमत्सदाशि
वे सरयदादाभ्यक्तिमिपर्यन्ते प्रमातृवर्गाधिष्ठातृ
यदहमिति रूपतदैवात्मनयाभिनिविशते मुक्तः
ततश्च विधुस्यापि प्रमेये समापि समप्रमेये विद्युः
स्यापि प्रमेये चेदं स मेवांगभूते प्रमेयांतरमपित।
येननेनक्रमेण प्रमेये परस्परतश्च प्रमातृवर्ग
स्याद्याहृतम् इति यत्करसाभेदविश्रान्ति तत्त्वमस्य
सर्वपरामर्शपदेऽप्येति वदस्यत्त्व सर्वमेतद्विपरीत
मित्येकरसभेदविश्रान्तपवासौ १६ ननु सदाशिवे
सरभुविजीवन्मुक्तियदेवदत्तपयसु प्रमातृवि
षये प्रमेयवृत्तान्तः परीक्षितः परमशिवतु कथम
साविद्याशंकाह सर्वथा द्वेतरालीनाने ततोदाव
निर्भरः शिवश्चिदानंदवनः परमात्तरविग्रहः न
त्वत्त्वमभवति श्रीपरमेशिवे प्रमेयकथाकाचिद
स्ति तदोच्यते सर्वथा तत्र चिद्रूपतामात्रे विश्रान्तः
देनलीनत्वात् ततश्च सावस्यासंवित्त्वभावेन स्वा

मविष्ठांत्मानेदेनाह्विमनेसर्गिकपरामर्शात्म
कस्यात्मचमत्कारलक्षणेनयकचनाश्रविष्मिन्न
तद्गुणपरमाक्षरेणविग्रहवतीभगवतोविष्मय
स्यामवस्मिन्नानुतरयाम्नोगलितप्रमेयकथास
र्वोत्तीर्णाव्ययदिश्यते ॥ यवमाधिकारचतस्रयो
क्तयदस्तजफलमाह यवमात्मानमेतस्यसम्पत्
ज्ञानक्रियेतथा ज्ञानमयेप्सितामर्षयंजानातिच
करोतिच ॥ यवमितीश्वररूपेष्वात्मानेतस्यच
स्वावतिरिक्तेस्वातंत्र्यमात्ररूपेज्ञानक्रियेज्ञानत्रे
वेभूतोयमात्मानतकाणादादिदर्शितः इत्येवज्ञा
नक्रियेतत्तस्यवतिरिक्तेकेचनेतिपरामृशानय
यदिच्छति तत्तज्ज्ञानातिकरोतिचसमावेशाभ्यास
परोऽनेनेवशरीरेणअतसरससतिदेहेजीवन्त
कस्तत्तातेपरमेश्वरपदेति ॥ अणार्यस्यप्रत्य
वसिदस्यापिग्रुपरस्परौयदेशतपोदलोकवक्त
व्यःशास्त्रदृष्टिर्हिदर्शिताआगमाधिकारेणपवं

ई
प्रत्य
१५५
१८५

गुरुतः शास्त्रतः स्वतः पत्रदृशी कृते भवती मभिप्राः
येण गुरुपा रम्पदे दर्शयतिः इति प्रकटितो मया सु
वदयस मार्गो नवो महागुरुभिरुच्यतेः सशिवदृ
ष्टिशास्त्रे यथा नदत्र निदयसदेधुवन कर्तृत्वा मात
मनो विभव शिवता मयी मनिशमा विशान्ति द्वाति
अस्मत्परमेष्ठिभारक श्रीसोमानंदपादैः शिवदृष्टि
शास्त्रे यमभिनवः सर्वरहस्यशास्त्रोत्तर्गतः सत्रिंश
द्वत्वादप्रसिद्धो वासोत्तरवर्षा प्राणायामादिले
शप्रयासकलाविरहात्स्वचटस्त्वावडुक्तः सपवात्र।
प्रकटतो परवादकले काशं कायसारेण नीतः यत
पवंशास्त्रगुरुसप्रमयसिद्धो यमर्थस्तदिति तस्मा
दत्र प्रमेयेयदे परामर्शं विप्रमयन् विप्रकर्तृत्वं ल
क्षणैर्मैश्वर्यमात्मनि विभाव्यदा देवाण्यदा पराम्
शान्तिर्दित तपरामर्शमात्रादेव नावजीवन्मुक्तो।
भगवान् शिवपवययोक्तं परमेष्ठिपादैः ज्ञाते शि
वत्वे सर्वस्य प्रतिपत्मा दृष्ट्वात्मना करणेन नास्ति

१५

कृतेकापिभावनयापिवा सकृज्ज्ञातेसर्वोकिंभा॥
वनाकरणादिना सर्वथापित्तमात्रादिनसदादेर्ना॥
एसमतेमादिनाविभावययनिशमाविशतिशरी
रप्राणबुद्धिश्चेभ्योमृतमंदयेसर्ववातत्रैवनिमज्ज
यमनवरतेततोतांविभूतिपरविभूतिपर्यंतो लभते
ननुयथासाखिवस्तुतदेवतर्हितसप्रसमिज्ञाना
प्रसमिज्ञानयोरविशेषः नहिबीजसप्रसमिज्ञाने
सतिसंदर्भाविशालेनांऊरेजनयति तर्कश्राम
प्रसमिज्ञानेनिवेद्यः उच्यतेद्विविधार्थक्रियास्ति
वाद्याचोऊरादिकाप्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा
यप्रीत्यादिज्ञातत्राद्यासंप्रसमिज्ञानेनापेक्षते
द्वितीयाततदपेक्षतेपवइहचाहेमहेस्वरइमेवभू
तव्यमत्कारसारायरायसिद्धिलक्षणाजीवसुक्ति
विभूतियोगमय्यर्थक्रियेतीस्वरप्रसमिज्ञानमुत्रा
वर्णयिष्यामीये ननुप्रमातृविश्रान्तिसारायर्थक्रि
याप्रसमिज्ञानेनविनानुष्ठानसतितत्रदृष्टेतिक्वे

३
प्रम
१५६
१६६

तउपलजमिमाशंकाद् तैस्तेरपुपयाचितैरुपन
तस्तन्याः स्थितोप्येतिके कांतोलोकसमानपव।
मपरिस्तातेनरंतं यथाः लोकस्यैषतथानवेदितय
णः स्वात्मापि विषेष्टरोनेवालेनिर्जवेभवायतदि।
येतत्प्रमभिज्ञोदिता यदानायकगणसेषवणप्र
हृदात्रागाकामिनीतदर्शनमेवपरममुपादेवमा
कोत्तंतीदिवानिशमवशाद्यदयादपितोपयाचि
तानिहतीसेषेष्टणानिमदनलेखकहारकात्मा।
वस्यानिवेदनानि कुर्वाणाविरहतामीभवद्भाव।
लतिकातिष्ठतितदातउपयाचितवशादशंकितमे
वसविधतिनिप्रियतमेवलोकितेतैस्तेरुत्कर्षवि
शेषैः परामर्शपटवीमगच्छद्भिर्जनसाधारणता।
मायादितेसेपत्रमपितप्रियतमावलोकनेनरुद
येसर्णीकितोतितथास्वात्मनिविषेष्टरेसततेनिर्भी।
समानेपितनिर्भासनेनरुदयस्यसर्गातामायतेय
तः सोपिस्वात्माविषयज्ञात्वकर्तृत्वायप्रतिदूतस।

शक्तिलक्षणपारमैश्वर्योत्कर्षयोगेन न परा मृष्ट इति
भासमानवदादितत्सहतां तो जातः यदा तद्दृष्टव
नादातल्लक्षणभिज्ञानोदयायांतरादातात्रुत्कर्षा
न्यदयंगमीकरणेनामृशति तदा तत्क्षणमद्भुत।
फलमायेनैव तावत्कामीपसृणतामभ्येतिपरिभो
ग्याभ्यासरसेतविश्रान्तेतराण्यपिलभ्यतेतददाम
निग्रहवदनाज्ञानक्रियालक्षणशक्त्यभिज्ञानादेवा
यदापारमैश्वर्योत्कर्षेन्यदयंगमीभावोजायतेत।
दातत्क्षणमेवसृणतामिकाजीवन्मुक्तिः समा।
वेसाभ्यासरसेतविभूतिलाभ इति तत्प्रसभिशैव
परापरसिद्धिप्रदायिनी भवति १० सर्वोपकारकं
महाफलमिदं शास्त्रे प्रसिद्धो न्वययोगेन नामयेय
प्रसिद्धावतउत्कर्षः सरणदारजनिसेभावनाप्र
त्ययलक्षणप्रवर्तकसेवेदनयाजनेप्रवर्तयितं
पितृनाम्नासनाम्नाचीपसंहारेदर्शयति जन।
स्यायत्तसिद्धार्थमुदयाकारस्तनुनाः ईश्वरप्रसा।

ई
प्रम
१६७

भिज्ञेयसमलेनोपपादिताः यस्य कस्यचिजंतोरिति ना
त्र ज्ञायायेताकाचिदितिसर्वोपकारित्वमुक्तमय
त्वेन सिद्धिः परापरस्यायथा म्यादिति महाफलत्वं
तदपाकारपुत्रः श्रीमानुमलदेवोः ममरमगुरु रिदे
शास्त्रमकार्षीदिति तत्प्रसिद्धा जनः प्रवर्तते इति।
प्रवर्तनादारेण सोरगृहीतो भवती सुभयनामनिर्दे।
शः इयमिति हृदयंगमता सुपयति शोभैरा नीतेति
शिवम् १८ आदितः १९२ ॥ संवत् १९४५ श्रीनगरे लितां

